नं० ४२८४-घ

पूणास्त्रदीपिकातृतीयाध्यायः (अपूर्ण)

नं० ४२८[illegible]-घ

पत्राणि ७० / ७१

[illegible] दीपिका [illegible] ध्यायसं·

३६००

पत्र ७१

[illegible]

श्री हिरिथिजेतेति ३

६० ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अथातः शेषलक्षणम् ॥ एवं सिद्धे सत्येकदेशे शेषशेषित्वे सिद्धा नो विंशत्यते। तिज्ञानां हि तत्त्वं तत्त्वतिनाज्जिज्ञासामिति
स्वेच्छलक्षणध्याहेतु त्वं यद्यपि श्रीहा नवं हंति सोमेन यजेतेत्यादिश्रुत्यर्थक्रमेणांशेषशेषित्वान्नाकर्मणोऽदोपज्ञात तथापि कर्मणोमपि प्रय
जाय यादीनां शेषशेषित्वमिह वक्तव्यमिति तत्सिद्ध्यर्थे स्तु दलक्षणपञ्चाणां नुभाव्यात तथापि शास्त्रांतरार्थं न शेषशेषित्वं वितान श्री हि पदा
र्थौ मा वेणा शास्त्रस्वरलक्षणां च प्रवृत्ते इत्यामिति प्रवृत्ति हेतुत्वं किं श्रीहीन वहंति श्रीहीन्दर्यञ्जेतत्यनयोः शास्त्रसंदोहिं अंमिति यत्वाकेन स्वतंत्र नत
व श्रिरपेक्षसाध्यो हि नायत्त्व वंधसंदोये न शास्त्रे सत्यात्। तस्माद्वाक्यांतरस्य ने मे वात्र न शास्त्रांतरत्वेन त वाकारे क्षमव्याप्रवृत्ते इत्यं सोमेन य
जेत आरुण्य प्राक्रीणातीत्यादिश्रुतवाक्यांतरत्वमपि नाहि न तत्रापि सोमस्यैव ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति शास्त्रांतर विहिताधिकारसंबंधो
व यागस्य शेषः सोमेः। न ज्योतिष्टोमवाक्यपरत्वं च सायसंदोहि न त यद्यपि सोमस्यैव विधेयत्वेनाङ्गत्वं चसेन्द्रासावात्र निरपेक्षं द्रव्य
ते दासावाद्वऊफिलाय जेत पशुकामः। सोपवर्धन्वं ति वृषे श्रुतस्य वर्धमामस्यादौ च वाक्यानपवत् दले यागस्य ऊद्य देवतस्य शेषत्वमिति वा

नादेनाय कि२ का२ (योग)

वाक्यांतरस्याप्रमाप्तित्वैकस्मिन्नेव पदे प्रत्ययार्थे लावनामत्वद्वैवाऽतिप्रक्तन्यथेष्वयागाद्यशेषवात्पदत्वेऽपि नाप्तिर्नंतरां
वाक्यभेदेऽनुसाधणमेव न तत्। नानाकर्मलक्षणशास्त्रभेदः। तस्मात्कर्मणामशेषशेषिविधिविनायत्ते दालक्षणापेक्षणपद्यापि न शास्त्र
स्यापेक्षा न तस्माद्वा(?) च ध्यव याताय यात्वीनां शेषशेषिविधीनां तस्मात् कर्मभेदानुसाधणमेवोक्तं नानाकर्मलक्षणमिति नद्वाशशास्त्र
भेदानुसाधणं नच्छेहानुपयोगात्। अतएव धर्मभेदा एव सूत्रोद्यायार्थो न शास्त्रभेदाः सोऽयेणवात। शब्देन पूर्वे शष्ठे हेतुदत्रवृषष्ठ्यते
हेतुत्वं च कर्मभेदहेतुत्वमंत्रुवति न शास्त्रभेदहेतुत्वम्॥ अतः सूत्रत्वाद्याविपरीतशास्त्रभेदाद्यायार्थत्वं अयुक्तं तथा चावगंतथाऽवाध
तरक्ष्मिनु [illegible] द्यौमामाप्तृत्वत्वं धर्मनियोगाद्वरमे व्युद्ध्यते नमध्ये शास्त्रभेदः अतो नाऽमोघोऽद्यमार्थः। अयोद्वत्नार्थेश्च न विचारमर्हतीति न तद्वि
वारर्थे भेदलक्षणमित्यासांतानवज्ञावक्रुप्रकारश्चेदंशेषलक्षणं लक्ष्यतेऽक॥ शेषइति तस्य रूपकेन हेतुताशेषइति शब्दशाद्धप्रहन
तिमितंकथविनिद्युष्टनइतिविनियोगप्रकारः श्रुत्यादिभिर्विनियोगशेषष्ठ्या शेषितामसहावचपदवोर्धनकाप्रमाणमिश्र [illegible] माणमितिप्रा

शा०द० तविरोधबलाबलं विरोधश्च क्वचित्क्वचिन्नास्ति तदेतत्सर्वमभिसंधाय शेषलक्षणं वक्ष्याम इति सूत्रं तदनेन सूत्रेणाध्यायद्वयद्विसमाधिसया वक्ष्य
माणार्थप्रदर्शनमात्रं कृतं नात्र सूत्रैः पदत्रेण प्रयोजनं॥ ॥शेषः परार्थत्वात्॥ ॥उक्तं शेषलक्षणं वक्ष्य इति तदिदमुच्यते। प्रथमं तावदे
न सूत्रेण शेषस्वरूपं देशितं श्रुत्वा शुश्रूषोः स्यामुच्यते। तत्र सूत्रे एकत्वादिहेतु रूप्यते परार्थत्वाच्छेष इति स्वरूपं तथा यद्यदा हि परार्थं तत्तच्छेषशब्दप्रत्ययेऽहं
स्तदा परार्थ एव शेष इति सिद्धं जैवतिकाः शेषत्वं। परार्थत्वं च यः शेषत्वमइति स्वरूपं कृत्य कर्मार्थेऽनुष्ठेयं इति तद्यथं अत्र वाविनाशेषत्वाद्गुः॥ त
दयुक्तं रूपरमाशीतावादि लक्षणान्तरनिराकरणाय परार्थं लक्षणमुच्यते। केचित्किल येनविनायन्न भवति सोऽविनाभावी विनाशकरा २
दिः भवीना दीयते सौकरादिः शेषत्वाद्गुः। तदयुक्तं रूपरसादीनामाश्रयाद्यनां च मिथो विनाभावेन शेषत्वापत्तेः। प्रयोगस्य शेषत्वमिति
दपि गुरोड्डशकपालादिष्वयोगेष्वपि शेषत्वमपतावादप्यावकं अथैतद्यस्मात्किंविधीयते स तच्छेषत्वाद्गुः। तदनि मदृमगा
भतानां परस्पराधिकादृष्टविधीयते वि हि तं शेषत्वमाङ्गः। तदपि विद्यादि विहितानामपि शाखान्तरनाराना मंगत्वप्रदर्शनादयुक्तं तस्माद्
पकारकत्वमेव शेषत्वमित्यन्ये तदप्ययुक्तं प्रधानमाद्यद्यं गानामनुष्ठानोपयोगं कर्वीति शेषत्वं गङ्गेयुः। तस्मात्पारार्थ्यमेवैकं युक्तं शेष

त्॥ ॥तेषामर्थेन संबंधः॥ ॥कः शेषः केन हेतुना शेष इति द्वयप्रश्नकं इदानीं कथं च विनियुक्तमत इत्ययमंशोऽभिव्यक्तो दर्शने पूर्णिमायां योगविपर्यौ
शेषो वक्ष्यमाणः स एव श्रमस्तोमव्यवहारस्य आरब्धकर्मोपशान्ताहारणादयः साक्षाद्धर्मत्वेपि शेषत्वं । किं सर्वेषामाहोस्वित्कस्यचित्तत्र यथा संयो
गेष्वप्राकृतेष्वर्थे किं परमापूर्वे प्रयुक्तमारादुपकारके किं वावांतरापूर्वे प्रयुक्ता इति तत्र सिद्धार्थमपि किमवांतरापूर्वाणि संति नेति संशये पक्षे पूर्वोक्ते किं तावत् नि
प्रयोजकानि किं वा परमापूर्वस्य द्वारतामापिनाति तदा किं सर्वाणि सर्वं प्रति प्रयोजकानि किं वा प्रत्येकमिति किंवा सर्वमेकमेव फलार्थं पूर्वं फ
लब्धेकस्या सिद्धे येकस्यां तायां नियम्यमानानां तादृश्यं संकल्पमवेत्य । अत्र वाच्यातादीनां ब्राह्मणादिविधिः संबंधो पूर्वं साधनविशेषस्वीकृता नवीना
दिषु रूपकृते, तत्र पूर्वे सर्वं सामान्यायायानामेकफलसाधनत्वादेकमेव कल्प्यते । नवकृतिनिबन्धसमवृद्धात् स्पर्शादेः प्रवृत्तिविशेषकर्तृत्वसदाय
वेवाऽन्यदीनामथ विशिष्टमतो यथा प्रवृत्ति विश्रुतं वस्तु नये चेष्टापि तद्वत्येवमाध्या विष विनिवृत्तिमद्देति ये तु वावांतरापूर्वाणि तथापि
तानि निमित्त्याग स्वरूपवदेव न धर्माणि प्रयोजकानि परमापूर्वं ... न स्वदेव प्रयोजकं तज्ज्ञ्यवाद्युपमध्यायः । तत्र दीक्षणीयादि वे

प्रमा—

णं द्व्यणुकादेः पश्चादुत्पत्तियो नित्वात् परमाणूर्वं तु लक्षितलक्षणायेत्यर्थः विप्रकर्षः अत्र द्व्यणुकपूर्वमेवांतरापूर्वोत्पत्तिः तथापि तन्नित्यावयवद्वयमध्यावस्थायिता स्मा
र्थमिति तल्लक्षणाविशेषः प्रधानत्वात् परमाणूर्वमेव प्रयोजकं युक्तं यद्यपि चावान्तरापूर्वोत्पत्तेः प्रयोजकानि तथापि प्रकारविशेषात् सर्वाणि सर्वं पांप्रयो
जकानि तस्मात् संकरः अत्राभिधीयते संतितावदवान्तरापूर्वाणि कृतान्यद्याग्नेयादिकर्म्माणि विशिष्टरूपाणि तैर्विना संकल्पपरमापूर्वं जनयंति द्वारे
२२ पतः वितदेतदपूर्वाधिकरणे एवानागतावेक्षणेन प्रतिपादितं संस्कृतनेषु तादर्थ्यमेवावघातादेर्युक्तं प्रत्यासत्तेः यद्यपि चाग्नेयादीष्टीनां यत्र कारणं ४
तथापि साक्षाद्द्व्यणुकत्वापूर्वं करणत्वं तद्द्वारेण परमापूर्वे संबंधनिमित्ताववलक्षणाऽतेन व्रीहिशब्दो यागद्वारेण एवं मुपसंक्षयच प्रथमं तावदुत्पत्त्यपूर्वे नि
पत्तिन द्यापि वाहष्टत्वेनाङ्गानप्रकारस्यावरपरमापूर्वे सिद्धौपयिकत्वेन च फलवद्वादतिक्रमेणाकारणाभावादेः पिदृष्टसंतवेतनपदविद्धरूपपत्ते रर्था
पत्तिपरिहीयाद्दहष्टकल्पना यापर्वायेवं युक्तः संगीकर्तुं अतश्च यद्यपि लावदवहंतीत्येतावन्मात्रं श्रूयेत तथापि दृष्टार्थत्वं सीदेववावघातोक्तिमुन म्य—
यदाज्ञासाहित्यसंयोगेनैव वक्तव्यत्वात् तस्माद्याय्यासंयोगं यववत् ॥ ॥ इत्थं सोत्पत्तिसंयोगात् तादर्थ्यमेवावघातेन दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशकपालानि वत्सपाक्र
स्ना २

तर्
लादर्थ्यमेवावघातादेर्युक्तं प्रत्ययिन सर्वेषां प्रकरणविशेषाः सुतेन्बीवरूपावगमादसीकरः एवं चावघातादेर्दृष्टार्थेनाङ्गं भवति ग्रन्थपाठ द्दृष्टार्थता स्यात् नतु कविरु

एतानि वेदस्य यज्ञायुधानीति उक्तं तथा स्फ्येनोद्धंतीत्यादीन्यपराणि वचनानि । तत्र संशयः किं स्फ्यादीनां येन यदस्मिन् प्रकरणे श्रुतं तस्य वै तेन क-
र्त्तव्यमुत यथासंयोगमुद्धननादि एवेति तत्रायुधशब्दश्च साधनवचनो यागे यज्ञसाधनत्वं गम्यमानं साक्षात्संबंधं गोवत्तरद्विशेषात्सर्वांगेषु विज्ञायते
उद्धननादि संयोगेनैव च यथादर्शनं स्याद्यथा दर्शमनुवादः । नैतदेवं हि वह्ननामुद्धननादिवाक्यानामानर्थक्यं स्यात् । न चानुवादत्वमपि मंत्रवत्
नित्यानामाप्तावात्तन्न स्यादुद्धननं स्फ्येनैव प्राप्तं स्यात् स्फ्योपि समपि मंत्र वाच्य । पाक्षिकानुवादत्वे वा नित्यवत्श्रवणविरोधः । तस्मादेतानि वाक्यानि विधीयका ।
नि यज्ञायुधवाक्यं चैतेरेव प्राप्तार्थत्वात् वैयाख्येपवंधाशास्त्राद्यौ तानावाधाख वाधकं वरं च वक्ष्यानर्थक्यादेवानर्थक्यं न वाच्यानर्थक्यं यज्ञायुधा
नि संनवंतीत्यनंतरसूत्रे सादन विधिशेषत्वात् तस्मादुच्यानुवादत्वादितरविषया मताः इति नस्फ्यादेर्वस्थाख्यान । कार्ये सूद्धनद्दौ निर्दि ॥ ॥अर्थैकत्वे द्र-
व्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥ ॥ज्योतिष्टोमे श्रूयते अरुणया पिंगाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीति तत्रारुणाशब्दोयमारुण्याधिकरणाख्यायेनाद्य-
शब्दतिरस्कार्यां गुणवचनः पिंगाक्ष्यैकहायनीशब्दोया निगिकासामानाधिकरण्यादेकद्रव्यवचनौ गुणाक्षिकर्षणे फलं समाहृद्धयेन चैकेन विहि-
तं परस्याविधित्वे संभवतीति वक्तव्य गुणयोरपि श्रुत्यैव द्रव्यवचनयोर्गुणपदं प्रवृत्तं वासिद्दिहारुणिमानं स्तिसंदेहः किमनेकाक्रियाप्रकरणे सर्ववेद

ध्येष्विति वेद्यायाम॥ किं वा कारणमिति नामसंबध्यते तद्गुणं पदे वैकल्पायत्यां निविशते तदर्थे क्रियासाधनत्वं संभवतीति तत्र अप्रत्यक्षत्वाद्गुणो नैव क्रियां सा
धयितुं क्षम॥ तथा कारणमिति नाम्नः संबन्धवत्येकवाक्यत्वात्। कारणमिति नाम संध्यमाने तृतीयया संयोगात्। करणकारकं स्यात्। तथा सूत्रेष्वकरणकारकत्वं सं
5 वतीति नाम्ना क्रमसंबध्यत इति ततः पृथक्त्वात् प्रकरणे निविशत इति न तु प्रकरणो वाक्यमध्ये निवेशः। न तावत् क्रियाविशेषत्वेनास्य। न च द्वयोः कारकत्वं द्रव्यसं
वेधानुपपत्तेः। अनुपादानात् निवारुणद्रव्याणि कथं तैर्गुणः संबध्येत तथा देवतत्तृतीयया करणद्रव्याणि करणिका … प्रातिपदिकार्थो गुणस्तत्परिच्छेदकत्वेन
१२९ विधीयते। न तु गुणस्य करणत्वं येन द्रव्यसंबंधो न स्यात्। तृतीयया वा उपादानात् द्रव्याणां न तु उपादानदोष इति नैतद्युक्तं। न हि तृतीयाकरणीभूतद्रव्याभिधायि ५
नी विलक्षणये हि कारकत्वानि किं निष्कर्षेणाभिधायतया। क्रियां विशिषन्ति न तु तत्करणात्। द्वितीयं चैव … सर्जनं द्रव्यमभिदधतीये न गुणपरिच्छेदकता
यां संबध्येत। उच्यते प्रातिपदिकमेव गुणवचनमपि लक्षणया द्रव्यं प्रतिपादयति तत्र तृतीयया योगात्। करणं तदनेन पदेन तु न विशिष्टं द्रव्यं करणरूपं प्रति
पाद्यते तत्र विशेषणानि करणद्रव्याणि प्रकरणगतान्यद्रव्यविशेषणभूता गुणाः परिच्छेदकत्वेन विधीयन्ते। येन द्रव्येण किं विरक्रियते तेन अरुणगुणकेनेति
नयेवं लक्षितस्य द्रव्यस्य क्रय एव करणस्य संभवात् किमिति वाक्यभेदः। नानेन लक्षितं द्रव्यं तदनेनाकं विधातुं शक्नोति कल्पायनस्य … ॥ क्रयस्य

१४ कात्ये ०।२

एकहायनीयं च बहुविहिता न पुनः पुनर्लक्षणाया विधातुं शक्यते रक्षार्थैकहायनीमेधाः स्युस्तत एवैकगुणो विधीयतां न तु विध्यति वाच्यः सेदः नैवं शक्यं

विधीयते न ह्यत्रैकहायनी क्रयं प्रति गुणभूता स्वार्थो भवनाभावे कस्मिन्नेवोद्धारेणोद्धव दितुं गुणं प्रति प्रधानीभवितुं परार्थे वोद्धारयितुं शक्यं द्वैत इति प्र

पं गामाज्ञाप्राकरणिका नितुडुद्याणिवाक्यान्तरविहिता निराकांक्षते रसुवदितं तस्मात्कृत्स्नेप्रकरणोर्मन्तुणिमानि विरात इति प्राप्ते ब्रूमः ४ तृतीयया गुण

स्यैव करणत्वं क्रयं प्रति। विधिषु दृष्टं गच्छते तद्द्रव्यद्वारेणासुघते। यद्यप्यमूर्त्तेवाद्यं न साक्षात्क्रियां साधयितुमलं तथापि द्रव्यपरिच्छेदमुखेन शक्नोति। द्रव्यपरि

च्छिन्नं द्रव्यं क्रियां साधयति गुणः स्वतन्त्रोऽपरिच्छिन्नत्वात् नियुक्तमप्यक्रियासाधनत्वं गुणं हि साधनत्वेन विदधतः शब्दो यथा न शक्यते साधयितुं तथा कार्यो दित्य।

स्मदवामोऽद्रव्यपरिच्छेदमुखेन शक्नोति साधयितुं नान्यथा तेनायमर्थो लवति अरुणागुणपरिच्छिन्नेन द्रव्येण क्रयोऽदिति एवं मन्वते श्रौतमेवे वगुणस्य क्रियैवाक्ये कः

वेन लक्षणा वाक्यभेदश्च युज्यते। यदा सकयार्थत्वं तदा न दीयाषवद्यो निवेशादेकहायन्यामेव निवेशः। मनु घाम ४ प्रवृत्ती यथा द्यपि क्रयद्रव्याणि तथापि निवि

शेते न तेषां क्रयां तरस्व द्रव्यत्वाद् इति न्यायेते प्रतिषाकं च क्रयाः विधिभेदाद्ग्रामवेद्यते विधयोऽयोद्युमितुष्ट्य त्रिशिष्टद्रव्य विरोधादद्योतरं विधातुमशक्तुं

वं तस्मन्नद्रव्य विशिष्टक्रयविधानार्थाः न चाविहितस्य विधानं संभवतीति सिद्धक्रयने दाः एवमर्थेद्यते विधयोऽतदारुणाद्यकारः। भिन्ने हि वाक्ये एकहायनी

४२

साधकफलक्रियोपयुक्तोऽङ्गोऽपि भवति अङ्कानां साधनक्रमापेक्ष्यत्वात् तस्मिन्निति । एवं हि विवक्षाकाले देशक्रमयत्ने संदर्शयति तेन मुख्यकर्मसाध्यक्रियाणां भेदं नेच्छतीति ।
6 न्यायविरोधाङ्गाङ्गिविरोधाद्योपेक्षणीयाः । न च गुणकर्मणां भेदो नाशङ्कितिराजाङ्गार्थं चायवादिग्रहणं भेदश्च पशुसोमाधिकरणोदर्शितया अङ्गत्वे
क्रियाभेदः क्रियैक्येऽपि तु विकल्पः स्यादित्यत्राधिकरणे क्रियाणामेव विकल्पसमुच्चयचिन्ता नाङ्गानामित्यविरोधः ॥ ॥ एकत्वं युक्तमेकश्रुतित्वसंयो
१६० गात् ॥ ॥ एवं विविक्तविषये अधिकरणे क्रमेण संस्कारः उद्दिष्टगुणानां यथासंयोगं भवत्येवोक्तसंयोगमेव यदा नाविन्त्यते किं विवक्षितविशेषणे नमो विषणो सो समे
योगः किमविवक्षितविशेषणेनेति । एवं स्थिते ग्रहं संमार्ष्टीति तत्र संशयः किमेकस्य ग्रहस्य संमार्गः उत सर्वेषामिति तदर्थं किन्तु उद्देश्यगतासंख्या विवक्षितानेति ६
तत्र प्रकृतिवलाद्ग्रहत्वसंख्योपादेयगामिनां विवक्षिता तथोद्देश्यगतापि तुल्यविरोधतः इतिग्रामेऽभिधीयते उद्देश्यलक्षणं या तिर्ङ्ङ्गं लक्ष्यतेतया तद्ग्रहाणां मेघर्म
मार्गः सर्वेषामिति विनिश्चयः । याथवग्रहत्वजातेरयं संस्कारः स्यात् न तस्याः प्रतिव्यक्तिसमाप्तेर्यत्र क्वापि ग्रहे संस्कृते सा संस्कृतैवेति न द्वितीयस्मिन् संस्कारः क्रियेत तत
स्थात् समर्थत्वात् साधनत्वाद्व तत्र लक्षितानां ग्रहाणां सोऽतिशेषः सार्वधात्वात् मध्ये संमार्गश्चत्रापि यदि ग्रहाणि संमार्गः प्रति गुणभूतानि स्युः पशुरिव यागं
प्रति तत्तो येन केनापि सिद्धे तत्र विषये सर्वत्र क्रियेत न हि यावद्गुणं प्रधानमावर्त्यते किन्तु तदर्थं प्रयोजनाभावात् तस्मात् क्रियतां सर्वेषामेव ग्रहाणां संमार्गः कर्तव्यः इत्य

पेक्षा भवति तथा वा पेक्षायां परिच्छेदकत्वेन संख्या विधीयते ग्रहणादिया वद्गुणं प्रधानमाध्वर्य्यं पितथं प्रयोजनाभावान्न तथा पश्वेकत्ववत्प्रधानानिष्ट्याति संम
र्यं प्राप्ति द्वितीया निर्द्देशात् प्रयोजनभवर्थात्वाच्च प्रतिप्रधानं तद्गुणत्वे सर्वेषां मसुचितानामयं संस्कार इति निश्चयात्र परिच्छेदकापेक्षा तदभावाच्च न संख्याद
र्थ्यापरिच्छेदकतया हि तथा क्रियाश्रयो न परिच्छेदः परिच्छिन्ने संभवतीति द्वारान्तराभावान्न क्रियाश्रयः संख्याया विधातुं शक्यते विधीयमानमथैकत्वं सर्वेष्वित्य
नुमनुवादयेन संमार्गे प्राप्ते परिसंख्यार्थः स्यात् संमार्गविदोषानैकस्मिन्वाक्ये तदुक्तं स्यात् ततो नार्थो विधेयता विधीयमानं ह्येकत्वं यदि तावद्ग्रहस्य स्याद्वा स्य विधीयेत न
तो ग्रहसंमार्गसंबन्धो ग्रहैकत्वसंबन्धश्चेत्यर्थद्वय विधानाद्वाक्यभेदः स्यात् विहितमपि चैकत्वं ग्रहस्वरूपमात्रोपलक्षणार्थं संमार्गविशेषणमिति सर्वेषां संमार्गः स्या
दित्यपक्षपद्यां विरोधश्च एवाय संमार्गार्थोपितथा ग्रहस्यैकत्वं विधीयते न च स्वरूपैकत्वं नैवं वाक्येन हि संमार्गो विशेषणं निर्ज्ञातं विशेषणं भवति संमार्गे ह्विहाद
र्वो विधायते कथमसौ ग्रहविशेषणं युगपद्वा विधानविशेषणत्वयोरभ्युपगमे वाक्यभेदः ग्रहं संमृष्टाद्यैः श्रयाऽसमयकाइतिग्रथैकत्वविशिष्टस्य ग्रहस्य सं
मार्गे परकोर्थो विधीयते न कश्चिद्भूर्वोक्तदोषः स्यादिति मतं कस्मादा भवति वाक्यार्थः यद्ग्रहजातीयमेकसंख्याकारकं चं वोच्यते न तु प्रथमसंख्यां प्राति
वद्वृथं तस्य संमार्ग इति एवमपि सर्वेषां प्रत्येकमेकत्वाश्रय इत्याद्य संमार्गस्य च तद्गुणत्वाऽसर्वत्र प्राप्तिः अपि च विरलत्वाद्युगपदसंख्याकारकं चं वोच्यते न

मात्र स्यात्

संमार्गे ... ॥ ॥ ग्रहस्य संस्कारे वैतत्स्याया...

६२

तुप्रथमसंसर्गो प्रातिपदिकार्थस्य विवक्षायामपद्यार्थवहिर्भूतस्य कारकत्वं येनैकत्वविशिष्टस्य संसर्गप्रतिकर्मत्वं स्यात् तत्र तावदेकत्वं ग्रहविशेषणं अथवा एत
दपि पक्षे कर्तृत्वे द्वित्वक्रियाकृत्याकारं स्तत्रक्रिययैव संबन्धस्तत्रापि द्वयोरिति स्यात् एकत्वं स्यां संसर्गः संसर्गोऽत्रैकत्वे यद्विता वदेकत्वांग संसर्गस्यात्र ततो
ग्रहमेकत्वं सो द्विश्च संसर्ग विधानात् उद्देश्यपयोऽपादेयवत्क्रियया वशीकरणामंस्तवात् प्रत्येकमेवतास्यां क्रियासंबंधात् प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तेर्वाक्यभेदा
द्वसरपि ग्रहस्यैकत्वात् नपेक्षस्यैव संसर्गस्यौत्रामर्थग्रहसंसर्गस्यादित्यिसमत्पक्षसिद्धिः अथैकत्वं संसर्गस्य गुणत्वं तुल्यमेतदयुक्तं वेनहि द्वितीयागुणत्वं वद
दतिप्राधान्याथवाविनाहि माऽअथप्रकृत्युक्तलक्षणयागुणत्वमस्य ह्येतनस्कृतिसंसर्गवेमाग्रुक्ता किंचतथामतिग्रहस्या पिगुणत्वं स्यात् अथैकत्वस्य गुणत्वं ग्रहस्य प्राध ७
न्यस्य चेतनमतह्रक्यांकथ्यं स्विमरूद्गुपात्वाद्वितीयाविलक्रियेहापेक्षया प्राधान्यं स्कृत्वा लिद्वयात् एकत्वापेक्षयागुणत्वं लक्षणं येऽत्रैतन्नकथं देकत्वं विवक्षितुंश
क्यं ॥ ॥ संस्काराद्वा गुणानामसत्ववद्व्यवस्थात् ॥ ॥ किमेकत्वं प्रातिपदिकार्थस्याथ विवक्षितत्वादवसानाम विसंसर्गकर्तव्यः अत्र विवक्षाकरणात्तावद्ग्रह
णमेकत्वे लिविचारस्तत्र संदिष्टो न्यो नावदृक्षे सोमावयोरुकनिर्हरणयोर्जर्कस्यासो मृपात्राणामिवगमाव्यकस्य कयोस्यापेक्षा नावादवेवक्षितं ग्रहहेयणमेकत्वं वदुप
लक्षणमात्रं । अपिच । सोमपयोगस्यैकत्वात् । तदपूर्वमप्येकमेवतत्साधननिवेशासंसर्गस्यमस्याप्पिनत्साधनेषु लविदुमर्हतिनद्यत्रकर्मणोदोपियेनप्रद्रवेदाद

मार डुर ३ वर ... सि ... मरमर

स्मा १

वधानादिवद्ग्रहवत् स्थाग्रं तस्मादसमसेद्यपिष्ट्यादितिप्राप्ते निधीयते न हि ग्रहविवक्षायां वाक्यभेदः प्रसज्यते । यागैकत्वेप्यपूर्वोत्पत्तिसिद्धं तेन्यापि न भेद इति ।
मत्तावदेकत्वविवक्षायां बहुत्वविवक्षायां वाक्यभेदोवश्यं हि संमार्गः कर्त्तव्यो विद्धि धातव्यः ; तत्र प्रश्नोपनीतं ग्रहस्तु लक्ष्यमानस्तु कं मैयः सामर्थ्येलक्ष्यं सोमपात्रम
ङ्गं गच्छते पकक्ष्या विवयागस्या स्यात् मसेदाश्र तेषां वाशूर्वेमं तरेशणासं हत्यकारित्वायोगाद्ग्रहत्व श्यं ग्रहत्यस्यामसपूर्वोत्पत्तिसिद्धं ते तन्मध्यग्रहशब्दलक्षिताग्र
वैविशेष निबंध नक्ष्मं मार्गो मयमसोत्तुकर्त्तव्यः ॥ ॥ आनर्थक्यात्तदंगेषु ॥ ॥ सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूप इति श्रूयते तत्र संशयः किं सप्तदशारत्नित्वं वा
जपेयसाधनभूतोर्ध्वपात्रद्वारेण वाजपेयांगं तत्र यूपद्वारेण पशुयागमिति तदर्थं च किं सप्त[illegible]रत्निर्वाजपेयस्येति वचनात् किं तु सप्तदशारत्निर्यूप इति तत्र
च हित्वाद्प्रधानत्वाद्प्रकरणात् ग्रहश्च सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्येति संबंधः परिमाणं च साक्षात् कर्मणि न संभवतीति तत्साधनभूतोर्ध्वपात्रद्वारेण
वध्यते यूपसंबंधोर्ध्वपात्रस्य समादश्वपादत्वे तेषां वाजपेयस्येति षष्ठ्या तत्संबंधयूर्ध्वपात्रमुद्दिश्य सप्तदशारत्नित्वं विहितं तद्द्वारेण वाजपेयांगं भवति एवं प्राप्ते वा
जपेयशब्दः श्रुतिद्वारा भवति यूपसंबंधेनतु वाजपेयस्य यूपाभावात् पशुयागसंबंधित्वात् यूपस्य वाजपेयशब्दः पशुलक्षणार्थः स्यात् न चेतरत्रापि यूपशब्दो
गौणः लक्षणादोषो जघन्यो यूपशब्दस्य वाजपेयशब्दस्य तु मुख्यत्वात् न लक्षणा युक्ता तस्मादूर्ध्वपात्रे निवेशः ॥ स्यादेवं यदि यूपेन संबंधे लक्षणा न वेद्वाज मनस्तुते

नं५

ना

धि-

शा०ल नीमोक्षकतिद्वंद्वैवमायनश्राषष्ठिसंबंधमात्रार्थोनांगांगित्वमपेक्षितेनाथ्यप्येवसंबंधंदेवदत्तस्यनस्वत्वात्पूपस्यस्वपशुद्धारावाजपेयोपकारतः।संबंधमा
त्रमस्त्येवक्रतुनानेनलक्षितोत्राणाकूर्दपात्रेणसंबंधयूपशब्दस्यगौणता।अनंतरेणसंबंधःप्रधानेनचसंगतिः।प्रक्रियानुग्रहस्त्वेवंनादृष्टप्रकृतिबाधतः।।नेन
८ शब्दश्चारत्निर्यूपइत्येषसंगतिः।।भावप्रकरणाद्वाजपेयसंबंधिरूपगानेनायंवाजपेयस्थेत्यत्रवाचोनविद्यति।। ।।कर्तृगुणेहुकर्मेसमवायाद्वाक्यते
दंष्ट्रात्।। ।।दर्शपूर्णमासयोःप्रयाजसमीपेश्रूयतेअतिक्रामंजुहोतीतितत्रनाथकारेणजुहोतेःसन्निहितप्रयाजविषयत्वेसिद्धेकत्वाकिमतिक्रमणंतेनैकवा।
१६२ क्यसमन्वकर्त्रासंबध्यतेकिंवामनोत्निर्देशस्यप्रकरणंकर्त्रेतिविचारितंएवंपूर्वःपक्षः।क्रिययाकारकस्यैवनाथ्यस्यास्यैकवाक्यतानयातिक्रमणंपूर्ति ८
वर्जितंकारकंसदेवत्वानयानुत्पत्वद्ध्यस्थद्वारेणसंभवतितत्रस्यैकहायनीन्यस्थमुपांत्र्युक्तंयद्वारतांप्रतिपद्यते।अत्रतुयुद्धोतिनाकर्तृत्वरूपादानात्तद्वा
8 रत्वंतस्मात्क्रियाद्वित्वंप्रकरणेनगृह्यतेशक्यतेक्रियायाःप्रकरणग्रहणंप्रयाजादिवत्संभवतिहिकर्मणः।कर्मोपकारकारकत्वंतस्माद्दर्शपूर्णमासांगंसर्वा
सामर्थ्यात्कर्तृसंस्कारकंभवतिकर्त्राचप्रयोगांगमितिसर्वप्रयोगसंबंधोतिक्रमणस्येतिसिद्धांतस्तत्रअनुपात्तोपिसद्भवमात्रेणद्वारतोप्रजेतकर्त्रातिक्रमणेते
नतावेक्षोमध्यमाधनेवार्त्विक्कारकस्तांनमतिक्रमेणनक्रियातोयेनसंबध्यतेतस्माज्जुहोतिसंबंधस्यस्पष्टत्वात्रानन्तोविद्धेदाशकेत्यस्यायाक्षिकरणे

व२

कानव.न्वजुत्तसनवतिर

वर्णीयां चकार अग्निक्रामं जुहोतीति होमानुवादेन विधीयमानमग्निक्रमणं किंशाकरणिकमथ सर्वहोमांगमुत प्रयाजहोमस्यैवेति संशयः। तदर्थं किमयं
तत्प्रकरणामग्निमन्त्रेति फलवद्भावनोद्भूतकथंभावविरोहिताः नैवांगानां कथंभावाः प्रादुर्भवंतीति तमंतरापि उद्भूतद्विवांगानां कथंभावाम्नातो मिथः। तेषामंगं
गिनापन्नेरथ यस्मात्प्रमस्य तानप्याप्रावातरश्चाकरणं तत्सावेव पंभिधिमात्रेणाग्निक्रमणं प्रयाजांगं स्यात् अपवर्वे तंप्रकरणादतो दर्शपूर्णमासभावनयायं
वंधात्तदीयसकलहोमांगमग्निक्रमणं बर्हिर्धर्मवच्च नच प्रत्यक्षवातरप्रकरणे वाक्ये नैव प्रयाजांगता स्यात्। अग्निक्रामं जुहोतीति नैव जुहोतेः साधारणत्वेन प्र
याजोपस्थापनाभावात् सन्त्वं तुवादो यं मंत्रविहितगामी प्रयाजांवमग्निहिताः नैवं त्रुक्षिविपर्यग्निरनुवादस्यापेक्षितानपाठप्रत्यासत्तिः मथाम तत्प्रत्यंतत्स्वं निधान
रउत्तमप्रयाजस्यैवाग्निक्रमणमंगं स्यात् नमसमिदादीनां तथा बर्हिषि पृथ्वी स्थामादयतीति यस्यैव हविषः किञ्चांनपि पाठतः सन्निधिविशेषोग्नित स्यैव बर्हिषि
स्यांज्ञाद्येषां समिदादीनां बुद्धिविपरीत्यन्निशुसर्वहोमानामविशिष्टाप्रकृतत्वादेवातो बर्हिर्वि: संदृष्टेव जुहोति शब्दस्याविसंकोवा योगात्सर्वहोमांगमग्नि
क्रमणमिति। नवे देवं प्रयाजानां नास्ति प्रकरणं यदि ते षांवचनसंयुक्ता येगुणाः विहिताः पुरापश्चाद्वये विधाय्यांते तेषं दृष्टमिदं कृतं तंअग्निक्रामं जुहोतीति नन तं
न्यत्रगच्छति प्रयाजान्विधायममानयनतउपलब्ध्वा नद्य्त्वादिगुणान्विधाया अग्निक्रामं जुहोतीत्युक्तायो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद मिथुनवद्भीरियत तीत्यादियाविषय

दासादने

नी

श्रा०प्र मिश्रांहविर्विधिस्त्रिधा रश्मीति प्रयाजपरामर्शदर्शनात्स्वनमेतावता प्रयेंदेशेन प्रयाजाः समाप्यंत तत्स्वरूपमज्ञातम्नमथमपतितं अतिक्रमणात्तदतिक्रमेण
९ यत्रागच्छति विद्यते यां गतानां नामथ विज्ञातप्रकारश्चा उ कथमित्याकांक्षा तथापि न विद्यते तु संदंशो यत्र वा अवनिकैर्गुणैः तत्रागतानां कथं वा अवसत्र अथ विनियो
जकः निष्फलत्वेन सर्वेषां न विशेषो वा गम्यते कः शेषः कश्च शेषि इति समतः सर्वेष्प्रधानगं। अथ वक्ष्यमाणक्रियायोक्ता सैव निराकृता। संदंशो मति मंदष्टं तदंगमि
१८३ तरस्तु नः। सर्वप्रधानगामीति नाथ वक्ष्यमाणत इत्यस्मिन्नुपमाधिकाराणामिति कर्तव्यताक्तिनानाथ्येषामिति तच्छापि इति आज्ञामेव सर्वत्र। अविज्ञातप्रकारत्व ९
इतयोः प्रांहिमात्र वेद्य। ताच्च पिस्त्रतुष्टया निनवेदत्तष्ठानमेव नस्थाद्य। एतावेक्ष विशेषो यदेषामथार्थमनुष्ठानं साधिकाराणां तुस्थनिष्ठमिति नवैवतावता विशेषोथ
र्थेष्ठापित्र विज्ञातप्रकारस्यानुष्ठानामसंतवाद्य। प्रयाजैरपूर्वं कृत्वा प्रधानस्यापकुर्यादित्युक्तेयो नामप्रयाजैरपूर्वं कर्तुं मजानाति तच्छत्र वत्येवकथममीतिरपूर्व
१ कर्तव्यमिति प्रकारविशेषापेक्षायां सत्यामपि तथ्यां यदि संदंशपतितमंगं नस्याद्य। ततो विशेषात्सर्वे फलवदंगं स्याद्य। प्रकाराकांक्षा तु वाचनिकैर्गुणैरर्थापत्ति
सेन सम्बद्धरूपनिष्पादनेनावमता हि लिंगादर्थिहोमवत्पूर्यते। अतिक्रमणं तु संदंशपठितत्वादथांतरप्रकरणोद्भूतैः प्रयाजानां गंधकदेशिनां त्वंवांतरत्वात्
श्रामंनिधिबाधेन प्रकरणविशेषात्सर्वार्थं स्यादित्याशंतावद्य॥ ॥संदिग्धेषु वाच्यावाक्यशेषादाद्य॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीविधायकानां विशिष्ट

१कन्न

ग मु २

यमामस्वाहेत्यादिशब्दयनैर्गुणो विधाय ततोभिविद्धो नाम मंत्राः देवेद्धो म[illegible]द्धत्पादय्यो विहिताः ततः काष्ठ्यां सामिधेनीकल्या विहिताः तदनंतरं यज्ञोपवीम
मामातं उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुत इति ततः पुनरपि सामिधेनीनामेव वाचनिका गुणा विधानार्थं तेषु लतराथैर्ह्रस्वसमदेवयायेत्पादयः तदत्रोपवीतं प्रति
संदेहः सामिधेनीयोः तु तदर्थं पूर्णिमामासांगमिति तदर्थ्येव किं सामिधेनीनां वाचनीकयुणोद्ध तमवांतरप्रकरणं उपवीतविधानं तेषु वर्त्तते अथवा विच्छिन्नमिदंनि
विक्षिरिति अत्रउच्यते तदंगत्वं विच्छिन्ने दर्शयो घता। किं प्राप्तस्तु यत्रापि कार्त्तनादस्तु वर्त्तते। तस्मादुपवीतस्य परस्माद्वापि कार्त्तनं। विद्यते सामिधेनीनामतः प्र
करणाच्छिन्ना। निविदस्तु पूषाद्यस्तु मंत्राणं मंत्रवद्ध परप्रकरणं पठिताज्यत्वं गं तत्र अथवा निविदामपि तादर्थ्यं तत्र कथं सामंगता। नवांगात्वं विधायते प्रधानानिक
र्थं तनकापोद्बथा। अयद्येनतासामथ्यस्तु वर्त्तनं। उपवीतमनसासामंगं प्रकारणाद्भवेत्। एवं प्राप्ते वदामोत्र निविद्धिर्थविधानतः। विच्छिन्ना सामिधानीनां प्रक्रिया गा
स्तु वर्त्तते। यद्यप्यस्मं निधानस्थेवामंबेक्षिति: पदैः। व्यवधानेन प्रकरणच्छेति वदति तस्य सर्वकर्म्मणां सर्व्वप्रकरणानुवृत्ते: सर्वधर्म्माः सर्वेषामुपदेशेनैव स्युः वि
विश्वजिदादीनामपि कार्यर्थचेष्टाच्यत्तु निविदामथावांतरप्रकरणच्छेदनः सामिधेर्थं गात्वादथवधायकान्विस्पुक्तं तदस्पुक्तं लिंगो नहि प्रकरणं वाधिका निवि
द्रोधिमसिंधनांगं स्त्वं तिनवाप्ति: सामिधेन्यंगं सत्वतियेन तद्वारेण निविदोपितदंगं स्युः किंतु सामिधेन्यपवादांगो निविदोपि न तासां मिथः संबंधः यथाव

रामायन्त ह्यतिगुणानां च परार्थत्वादसंबंध इति नाभ्यंचे विधिर्निर्विवादं पदे दर्शपूर्णमासांगैर्विधिश्चित्रं सामिधेनीनां प्रकरणे सोपवीतं निर्दिष्टं ज्ञातिमथैवं निविदं मनुपवी
१० त्याद्यनन्तरं सांप्रकरणमस्याश्रितं। कीर्तनं नासावाख्यविधिमात्रमपि नाम्नि। कार्यैर्थ्यैर्वधानादाम हिकाख्यानामेवांगत्वम्॥ अथवधानादफलावच्छेदेन वप्रक
५३ रणाज्ञानादनन्तेषां विकृतित्वाद्धि हि हि निनित्यसामिधेन्याश्रयतो न गुणमात्रं फलाय विधीयते विधिःश्रूयाणां नामास्याश्रयत्वाद्युपपन्ने वाक्येनयाश्रयमेवैष्वा
क्यसेदाह। किं च उववचनां। तराणि संख्याविशिष्टानि फले विधीयन्ते। नाभिवसंख्याश्रुकानुवचनमवसामान्यात्। इ नित्यानुवचनप्रकृतौ विनत श्रु तासांम्नांवामधे
६४ यांवतई मानांसामिराशब्देनवधनत्रयमेव। प्रवक्रे त्सुपक्षथ्य प्रपद्यत इति निगदानं भरत्नावत्सामिधेन्यंगत्वेनोक्तः। सोथच्याति दिश्यातेमव निगदः। क्रतुप्रयुक्त १०
वाइानवछिद्रयोगोलस्यते ततस्तद्वो नानुवचनांतराणामपि क्रतुमध्य प्रयोग सिद्धिरेतैर्वंशाग्निसमिन्धनमध्ये प्रसंगात् सिद्धेर्नित्यानुवचनं निष्टः। तेनैषामनु
वचनानां क्रतोपकारसाकृतधर्मपरिस्फुरितानां कथं तावापेक्षा तावाता। स्निप्रकरणे सन्निधानमात्रं तु स्यात्। न चतुर्वेलं प्रकरणादिति दर्शपूर्णमासांगमेवो
पवीतं येहुपश्यात्नागुणाः ते हर सद्वावोदेनैवह्लाद शोपरीत्यवद्धि धातुं शक्याः इति न तद्दर्शनेकांततः प्रकरणात् उत्पत्तिर्विज्ञायते तैः। यतः प्रकरणे पाठोनि
विदां स्यात्। यद्वा तिष्ठन्वाहानंतराश्रूयमित्यादिषु अनुवचनमात्रेश्रूयते तत्र यदि सामिधेन्यनुवचनं प्रकृतं स्यात् न तस्माद्देवगम्यते ततद्वावावच्चनववृत्त

नसान्निधेन्यनुवृत्तिन्नवयायैतेयदायदेवावेसान्निधेनीन्न्यस्यान्यीतेवचनीतदप्पाघानाघेयैर्वा
दर्श पू० मा० प्रा० पूर्वे ॥२

नमाज्ञमन्त्रवाक्यादिसाधारणमिति नैष्प्रामिषेध्यत्त्वं च नित्यस्य नितान्तस्माद्दर्शपूर्णमासाङ्गस्तुपवीतोऽस्त्वेकदेशिनां त्ववान्तरप्रकरणात् साधारणसन्निधेश्च प्रकरणा
ईर्वं स्यात् सन्न्यपि विच्छेदे सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमुपवीतस्य सिद्धान्तीत्यर्थः इदमधिकरणं श्यामाकद्वियाहउपस्थायतं इत्येकपदे समुचिता विधिधा नो
यकत्वेनोरम्यपेक्षमाणे संनिहितेन कर्त्राधीयत इति तद्युक्तं प्रत्ययार्थेनापूर्वेण धातोरन्विताभिधानसिद्धेरन्वयस्यानेन प्रत्ययेन समत्वयि सामिधेनीनां सन्निधाने श प प २
धिकारादर्शमेवाभिधानं तथैव सामिधेनीनां समिधेनीनां प्रसन्निपातत्वेनाप्यर्थस्य प्रत्ययाद्यातः पदश्रुत्यैव तदङ्गमुपवीतं भवतीति किमर्थमिदमधिकरणं
अपि चैवं पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षेऽपि विविच्य न मध्यातिक्रमणं एकपदत्वात् संनिहितेनैव प्रयोजककर्त्राधीयत इति तदधिकरणस्थैवैयर्थ्यमथ्याप्यनपेक्षातिक्राम
मित्यनाश्रितत्वात् रिद्धवचनस्थली तेनैकवाक्यताशङ्का किं तु शेषीभूतसंनिधकत्रपेक्षितोऽनवशेषिणान्विताभिधानमिति नैवमवघातादिशेषिणाऽन्विता
भिधानाभ्युपगमात् अपि कस्माद्वीणेपवकार्थ्यो यथार्थानि पदानि कार्येणशेषिणान्वितमर्थमभिदधतीति यच्चिंविदेतदपि वयदि न शेषिणान्विता
भिधानं नैकेन तर्ह्यन्वितमतिक्रमणमभिधातव्यं न यत्न न्वितस्याभिधानं संभवति गुणभूतस्य कर्तुरनपेक्षितत्वात् अन्यत्र नान्विताभिधानं संभवतीति यो सं
संभवेवा संनिहितेनैव प्रयोजककर्त्राभिधानाद्यर्थ एकवाक्यत्वं प्रतिपादनं प्रधानविधिनाऽतिक्रमणमभिधीयत इति स्यात् तस्यापि शेषि याऽपवीतस्या

पूर्वा ४

स्तृणन्नेवानलोयसाधनं वैकृतेयतावचनदिति पवमाने दृष्टोपायानत्रकरणे एवप्रदेशा। नत्वेषुनाः नत्रपात्रेषुसंदेहः किं पवमाने

शा०त्त पिष्टंतेनैवाङ्गेनसंनिहितेनापि सामिधेनीकल्पोऽयंह्यध्यायः अथातःसंहितमनिक्रमणं ग्राह्य कोऽयं ज्ञीयायामुपवीतमपि शङ्कीयाद्यंयदपि ह्याविप्रतः कर्त्तोऽप

२२ हितोनानुष्ठातव्यःमूलत्वेनिर्दिष्टपि विपरीतम विहितत्वाद्धाध्यायपेक्षानाभावाश्च कर्त्रपेक्षानुक्रियार्थेनाध्याहृत्य ... हितत्याद्योभावन॥ ॥गुणानामपरार्थत्वाद

संबंधःप्रमत्वात्॥ ॥अथातःप्रकरणेवारणाचैकं कृतेनाभियज्ञसंयुक्तानिपात्राणि ... मितितत्वर्थेचकिं भावनेमात्रेणेहदेवी ... धानांगुणत्वात्ताद्यपि

आधानेनसमस्तधार्थ्येनोपर्थ्यानीतियद्यगंतव्यतायज्ञसंयागादमाहात्दाधानेनसंसंवंध्यपिपात्राण्यानर्थक्यम इदंगत्याद्येनपवमानेष्टिषुसंबंधिता। अनेन

येनुकथंविहितपित्रुहोमेयुयज्ञसंयुक्तानांप्रकृताधानविशेषा। निवेशासंनवाङ्गाइष्टीनोपवस्थयमप्रकृतत्वात्प्रना। एतस्यवादरूपेणासर्वयज्ञेषुसंबंधितत्वा

धार्थ्यैस्थानस्य ह्यहितीयासंयुक्ताग्निसंस्कारार्थतयाफलवत्त्वादफलानिपवमानहवींषिप्रकरणाददं गंअतात्रो। ध्यतेयदाहवनीयेजुहोतीतिवाक्यादे

षामध्यग्नार्थतानस्थनारस्यवादोयं सर्वहोमांगमाहवनीयंविधत्तेनत्वाहवनीयांगत्वे पवमानहविषामत्र कश्चि वेदाहवनारस्यवादेनाहवनीयांगत्वेन

विहितत्वपवमानेष्टिष्वतिदेशोनप्राप्तासत्वपवमानहविर्विलालीयाम नित्यर्थंनचाद्गमांगमेसवनीत्यंगत्वेनिर्दृत्तेय। विशिष्टप्रकृतोदृष्टांमानात्संबंधांशः स

द्भृतंनवेनवाधनीयोवश्यंचपवमानहविषामाधानांगत्वाद्वादिनाद्यग्निनिष्पादकत्वमध्यक्षपगंतव्यं। तत्वप्राकृतस माहात्संबंधावाधायसात्मादेवाक्।

हि

सति

×नप्रकृता३

त्रि॰ यदिव ५

किमाधानप्रयाजाद्याममाश्रीयत इति सिद्धमप्यर्थत्वं तदिदममासंयमावड्ढकमंगत्वं निष्पन्नमिति लक्षणसिद्धं तत्प्रस्मरणाद्वहिर्वोदकावगतमंगत्वं निवर्त्तते।
यद्यपि वाजिग्रहणं अर्थं न साधयति तथाप्याथ्यसाधयत्येवांगत्वमवघातस्थैव कृष्णलवरा भवति तिष्ठते तेन साक्षात्संबंधाद्यांगत्वे नैव प्रकृत्यर्थं तत्त्वं तिथौ तुपपन्नत्वं न तत।
सिद्ध्यर्थं साध्यत्वमंगीकर्त्तव्यं अपि वार्थिकः प्रकृतौ साक्षात्संबंधो गत्वमेव शास्त्रार्थो न वार्थिकं यो दकः प्रतिदिशति यद्बलेन साध्यता स्यादप्रति दिश्यतां या
संबंधाप्रत्युयेन केनापि प्रकारेण सिद्ध्यतीति साध्यत्वविशेषः कृतो लभ्यते यान्तु साध्यत्वमाधानांगत्ववादिना दिनाध्यक्षपरोक्ष्येनेमितिमत्यमध्यक्षपगातं
अप्रतिहितस्य प्रकरणं प्रमाणं तद्वत्स्तु किं प्रमाणं प्रकरणमेवेति चेत्। तथा मन्याधीनांगत्वद्वारेणैवाग्नीनां साध्यत्वं स्यात् ... विद्या चितं साध्यत्वं प्रकर
णादपि च्छेत्। ततोतिदेशावशेन साक्षान्नदित्याश्रीयते क्रत्वर्थमेवलुप्रकरणादवगम्यते। नाविशिष्टं साध्यत्वं तेन यत्क्रिकरणमंगं क्रियेतां धानांगतैवस्थ।
तं विश्वजिदादिवत्तुफलं कल्पयित्वा अग्नीनामंगत्वमेव स्यात्। अस्तु वातिदेशावगतसाक्षात्संबंधबलादेव साध्यत्वं तत्रूपदेशात्मकप्रकरणावगताधाने
र्थत्वात्क्रत्वर्थविरोधाद्वाधितव्यं अपि प्रकरणात्वेपीष्टीनां न भवति साक्षादिष्टिसाध्यत्वमग्नीनां ताहि सकलप्राकृतांगाहितोपकारसचिवाप्यग्नीन्साधयंति
तेन सर्वांगानुष्ठानं देवस्थितसुत्यत्पूर्वेद्वारभूतमंगीकर्त्तव्यं तत्प्रयाजाद्यानां ताहि सकृत्कृष्णलप्राकृतांगोवाहवनीयस्य साक्षात्संबंधः अंगभूतेन हि प्रक्षेपेन

साध्यत्वं न ...

हेमम

नवे साध्यत्वमेव तत्साक्ष

नद्वैतानश्रीहिरण्यस्यसाधनत्वपत्तजैरगाश्लवं।इहतुयथाप्रस्तुतयज्ञार्थत्वेपिदीक्षणीयार्थत्वंवाङ्गिप्रस्तुतानर्थकत्वापावानलतणोपलतेनवाक्…

श्रा० २० हवनीयस्थसंबंधेनमाज्ञायेनितेनातद्दिहापिप्रकृतिवदतिदेशात्स्वनाश्चैवसंबंधस्यावगतमत्वात्त्वेवमनर्थकत्वान्नासिध्यतीत्यत्रोच्यतेउत्तरंवाक्यंनडुह्यतेऽयम
१२ तिशायोवाच्यकारश्च्युत्रनारस्यविधानेनमत्वंनाम्नार्थतानस्वत्रातत्तुल्यंवाक्यमव्यत्रउपवमानेष्टिसंनिधौ।तेनवाप्रेरणिष्ट्यत्रस्थैवमाधनेनविधाना
संबंधवात्रच्छेवनिष्ठादयितच्छच्छफलवत्त्वसाधनत्वेनाफलानिपवमानहविःषिविधीयंतेपमसमीचलदाणयामाध्यत्वमेवप्रतिपाद्यतितन्नेपचपि
१६५ दध्यानयतीतिवैश्तस्माद्वाक्येनाधानवत्पवमानहविषामप्यर्थवादनाधानांगत्वंअतःसर्वयज्ञार्थानिपात्राणीतिप्राचार्येस्वमत्यापिवंपवमानहवि
षामप्यर्थत्वेपात्राणांवाक्येनसर्वयज्ञार्थतासिध्यतीतिर्वक्तव्यपरिल्यनाहक्रोधेनमष्टषोऽष्टश्रीहीनवमंसंलत्यादिस्वयथाकृतश्रीहिमात्रोर्थत्वेवध १२
नस्यानर्थक्याद्रुत्तःअकरणादुप्रवेशःकल्पनाथाध्यायदिपवमानेष्टिसंनिपत्यगायज्ञार्थानिसूयेरत्ततोउवादस्थमतिमंतवेसन्निहितगामिवाश्र
लदयारनित्वमिववाजपेयप्रकृतिवल्लसंहसंनिधानमितितस्मादपिसूपेकस्वलहोमवद्वामौर्यज्ञतिवत्त्वसंनिधानितेप्रयोजनेषुपवमानेष्टवादेनवि
धानान्नावेवपात्राणिस्युःनत्वतासामिहसन्निधानमस्तितस्मात्प्रकरणादेवत्रप्रधानत्वमंत्राणवत्तूत्कृष्टानिपात्राणिसर्वार्थानीतिनार्थाधिकरणे
नप्रत्तंनुपूर्वाधिकरणापदोत्तरत्वेनध्यार्थेयन्निविद्विर्येवायायात्रासावभिधेनीवाक्याध्योपवीतवाक्यस्यचनेदं४छादिल्लुक्तौनवविदासामिधेयंगाव
अथवधायकत्वंस्यादितियथदन्नितेपोनुत्तरत्वणानांवपरार्थत्वादिति।निवेदोपिलिंगोनाप्रिसमिंधनेनगुणभूताःसामिधेन्योविश्रतोनतासांमिथःसंबंधः॥ ॥मिथश्चान

र्थमंबंध॥ ॥दर्शपूर्णमासयोराग्नेयस्सौम्यश्चद्वावाग्नेयभागौ विहितौ तयोः क्रमेंऽत्र वाक्यचतुष्टयमाम्नातं आग्नेयौ सोमीत्येकं युगलं पुनराग्नेयी सौमीवेत्यपरं तत्र प्रथ
म द्वितीये वार्त्रघ्नेत्वनीयौ चतुर्थे वृधन्वत्यौ तत्रापरं वव नंवर्द्धघ्नी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति तत्र संदेहः किमाग्नेयभागयोः क्रमप्राप्तमंत्राम्ना
त्याम द्वितीयचतुर्थेन प्रथमं गतया विधीयते उतान्यभागयोरेवाद्यवत्त्वायाप्राप्तयोर्युगलयोर्थवत्त्वामात्रमिति तत्र दर्शे वाग्निद्वयनेपौर्णमास्यमावास्याप्राप्तोक्रमेव
चनाश्रुतकालात्वचना विति तत्राकाङ्क्षायाम्मरणीयत्वाद्वा नमंत्रेणाद्ययोजनं नापि प्रकरणान्तरस्यतेनमासाविहितानां कर्मणः प्रकृतत्वेन मंत्रापेक्षितत्वे पविंतया वि
धीतत्यौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यामविधीयते सप्तमीच पूर्वोक्तरमावास्यायांवर्द्धतिवद्वप्रधानेत्यविरुद्धा तस्माद्द्वाक्येन क्रमं वाधित्वा प्रधानार्थो मंत्र इति॥ नैवं॥
यद्यपि कर्मैव शाखात्संप्रतिपाद्यते तथापि सप्तमीकृत्यान ग्रधानवमंत्रः पूर्वोक्तरमावास्यामिति लक्षणा न चैवं तथापि स्थार्थमंत्रवात्र्यवेदमौघ्यष्यमेत्रत्यप्रधाने
सामर्थ्यमत्रिमोमम्यग्रधानदेवतायामंत्राग्नावाग्नीषोमीयेष्वग्निसहितश्चदेवतायेनकेवलश्चोमावास्यायांतुनान्येवमोमःनयवव नाद्ययथायंवं लिंगंहिवा
क्याद्बलीयः वाक्याद्धि कर्मणः प्रधानार्थं लक्षणात्स्ययणाद्वनान्नु तेरथ्यापि विधिवाक्याद्वाह्यमंत्ररूपं वाधेत तथा यद्यवाधेन नोपपद्येत तत्तु श्रवत्त्वामात्र मेपेक्षितं त्रलांच विद
ध स्वस्तु तरामवाधनैवदवर्द्धते पौर्णमासीगतयोराग्नेयभागयोर्वार्त्रघ्नौ अमावास्यागतयोर्वृधन्वत्याविति यद्वा कालद्वारेण कर्मणि विशेषणं द्वैः का लेश्रुत्यैव इति तद्वारेण
यवस्था विधीयत इति आग्नेयभागयो रेवमंत्रा॥ ॥आनंतर्यमवोदनादर्शपूर्णमासयोराग्ना यतेस्माव वनेऽर्के उत्पराशृणानीति तथाद्यो तिष्ठोमेपुष्टीकरो तिवा

नपन्याद्वाल न प्रकृतणाद्यात न्माजोग्ने ष्टा प्ले क्षिप्रीनतेः । लिंगप्रव रतान्यां हिस वीर्यं त्वं प्रतीयते क्रमस्य तु भले ल्लान्यामनःस वीर्यतानदे ध्ये २ । न चाख्यातह नस्य च
यदा श्रुपवेथ संहितस्य एकवार

वेयद्धेति दीक्षितमावेदयतीति तत्र हस्तावनेजनं हस्तसंस्कारार्थं शुद्धीकरणं वा अपमनेवमनःप्रणिधानार्थं तेन त्रयमपि लिंगाद्भकरिष्यमाणं किं सर्वांगेषु किमनंतरयो
१३ तुलपराजिष्मरणादी क्षिता वेदनयोरंगं उत सर्वांगमिति संशयः तत्रानंतर्यादिकवाक्यत्वं संभवति येन वाक्यैकयेनेव तादर्थ्यं स्यात् मत्यत्र अक्त्यादि विहितांगसंदंशो
येनावांतरप्रकरणं स्यात् तस्मात्सर्वार्थता स्यात् ॥ ॥ अथ षट्कयुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीते मिथस्तेषां संबंधात् दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाग्नीषोमीयैंद्राग्नाः पुरोडा
शास्तत्रामेयंच उद्धीकरोतीति वद्धीकरणं किं सर्वेषां मवत्याग्नेयस्यैवेति भवतीति विचारः तत्र अग्निः संबंधमात्रेण सर्वेषद्वयोपलक्षणं संबंधश्च विशिष्टतः सर्वेषा
मुपलक्षणं । अग्निशब्दस्त्र वद्धीकरणविषयद्रव्योपलक्षणमात्रेन स्वयं कार्ययोगीति न नामो यथाकृतयोपलक्षणीनयो येन देवतात्मभूतेनोपलक्षणं स्या
त् । किंतु यावता विना न शक्नोति द्रव्यं लक्षयितुं तन्मात्रमादत्ते द्रव्यसंबंधमात्रेण च आग्नेयो शक्नोति लक्षयितुं संबंधश्चाग्नेरग्नीषोमीयेपि विद्यते तस्मात् त्रयाणामेव शब्देन १३
लक्षितत्वे वाच्यत्वाद्वद्धीकरणं । अथवा देवतात्वमेवाग्नेर्यद्धि यस्मै दीयते दीयतएव तदेकस्यापि यद्वाग्रे रिद मिति संबंधमात्रे पि अग्नेयशब्दो भवत्येव सर्वत्र अग्निक
13 लिप्तांडकवक्तव्य इति स्मरणात् तस्मात्सर्वत्र वद्धीकरणं अथवा देवतात्वमेवाग्निर्यद्धि यस्मै दीयते दीयतएव तदेकस्यापि यद्वाग्रे रिद मिति संबंधमात्रे
पि आग्नेयशब्दो भवत्येव सर्वत्र अग्निकाद्वे लिप्तांडकव्य इति स्मरणात् तस्मात्सर्वत्र वद्धीकरणमिति प्राप्ते ब्रूमः । केवला हि देवतावाचीनद्धितोऽस्मत्मुत्र स्वनो
ऽयुक्ताग्निदेवत्वं प्रतिपादयितुं ह्यमः । देवताभूतस्मात्रहितो हि अग्निशब्दः संहितेनोपलक्षणमुपदीयते संभवतिव तस्य यथाकृते वोपलक्षणं केवलाग्नेयस्

स्यापि मन्त्रवादस्तेन शाखान्तरगतेन संबंधमात्रेणोपलक्षणार्थं युक्तं विना कारणेन कृतबाधप्रसंगात् अग्नीषोमीयादौ समाम्नातश्च तत्र तन्त्रमध्ये हितो द्वयोः सापेक्षयो
ईदेवतात्वमाहते न तत्राश्रयापेक्षया ग्नेर्देवतात्वं न च सापेक्षयान्वितसामर्थ्यमस्ति तेनाग्नेयशब्दान्न शक्नोत्यग्नीषोमीयादिकमभिवदितुं यत्र पिच संबंधमात्रे
प्यविरुद्धः तद्धितः तथाच्युत्र देवतार्थेन नैवाश्रयितव्या लक्षणार्थेवाऽप्रसिद्धसंबंधं ह्यलक्षणां तवंतिप्रसिद्धश्च विधिवाक्यस्थाग्नेर्देवतासंबंधपत्वपुरोडाशो
भावान्तेन संबंधमात्रं तत्राह देवतात्वमेवोपलक्षणं तत्राग्नीषोमीयाद्यो नास्तीत्याग्नेयश्चैव वचनीकरणाय इदविशेनपथ्याग्रात्तं तच [illegible] कृत्वा पुरोडाशं वर्हि
षदं करोतीति समाम्नायवचनं तच्छ्रुत्यैनैव विशेषवचनेनोपसंह्रियते। तच्चैव चतुर्द्धाकरणं युक्तम्॥ ॥छ॥ ॥इति श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायां शा
स्त्रदीपिकायां तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥छ॥ ॥अर्थाभिधानसंयोगान्मंत्रेषु शेषभावः स्यात् तस्मादुत्पत्तिसंबंधोऽर्थेन नित्यसंयोगात् इत्यस्मिन्पादे
श्रुतिवि [illegible] प्रथमाध्यायेन चिंतितः। अधुना लिंगविनियोगश्चिंत्यते विनियोजकत्वं च लिंगस्य मंत्राधिकरणसिद्धं अर्थप्रकाशनेनोपकु
र्वतीत्यादि [illegible] तद्विशेषश्चिदानीं चिंत्यते। लिंगं सामर्थ्यं तच्च मुख्येऽस्य गौणे वक्तव्यं विद्यते तदिह संशयः किं मुख्यार्थ एवार्थे मंत्राणां विनियोगः किं गौणेपि
तिकः पुनर्मुख्यः को वा गौणः यः शब्दादेव प्रतीयते स मुख्यः यथाग्निशब्दाज्ज्वलनं। वर्हिःशब्दाद्वा कुशास्तरणः यस्तु शब्दाद्विहितार्थगुणसंबंधात् सदृशोर्थः प्रती

आ०रा० चेत्कुशादयः यस्कशब्दाभिहितार्थगुणसंबंधान्नसहस्रो प्रतीयते गौणं यथाग्निशब्दान्मानैकैः महिन्न लक्ष्यगुणपैंगल्ययोगान्नस्यनेतथावाहिश
२४ ब्देनत्वगुणान्तरस्तुलपादिनत्रप्रयोगप्रतीत्यविशेषाद्धत्तस्य त्रवावक्तव्यं कस्मान्नभवतिना विशेषः। विशेषप्रतीरग्निरिवमाणवकङ्गतिपादेरूपप्रत्यय।
हुणादेवत्रप्रयोग। प्रतीत्युपपन्नेरेनेकार्थं त्रमध्यायेपरस्तुणाः परत्रत्तनमंसवंतीतियेत्रानप्रत्यभिज्ञामात्रायेपिप्रतिद्वयंगुणसेहमातिष्ठेत्तेतपिमा
१९८ मा थ्यात्मनैक्यमिद्धं त्यवतेनो थ्योपपन्नौ गौणस्तुष्टीवितामइतियुक्तावितांतत्रअर्थोमोस्मरणाईत्वात्स्मंत्रायणांयाविशक्तितः। प्रतिप्रधानमाह्वन्नेर्गुणाना
स्तत्वयार्थेता। तत्त्वयेषामपितावदर्थानामनुष्ठेयत्वात्। स्मरणमपेक्षितंमंत्राद्यर्थेप्रतिगुणाश्रुताः समर्थास्तोमयत्तोत्रापियथाकथंचित्। स्मर्तिमाधातुम २४
14 त्वादत्तिधानथ्यापिस्मरणमेवफलंनाधिकंतत्रगौणसामर्थ्याद्याथप्रविशिष्टंप्रतिप्रधानंयद्गुणात्रप्रीर्यायेन तस्माद्गस्त्रयत्रविनियोगइतिप्राप्तेभिलिधी
यतेगौणोसदपिसामर्थ्यंनप्रमाणान्तराद्भिन्नाद्यावियंवतिसुष्ठेतुशद्वादेवाविरस्ति तत्रतात्पर्यंयच्छतोसुष्ठेगौणार्थपरतांस्तुणीः प्रमाणान्तरविज्ञेयातद
सावान्नसिद्ध्यति। नह्यप्रस्त्येतावताप्रमाणान्तरमंतरेणगौणसामर्थ्यंतात्पर्यंवाकथंचिदपिलौकिकाः प्रतिपद्यंतेस्तुत्यार्थेत्वश्रवणादेवशब्दस्तोत्र
यमवगाहंतिनचेहप्रमाणान्तरमस्त्रियेनमंत्राणांगौणसामर्थ्यंतात्पर्यंवाद्युज्यतेनचानाविर्भूतेसामर्थ्यतात्पर्येचशब्दार्थःप्रतीयतेतेनगौणार्थेमंत्रा

त्वप्रतीयमानात्र कथमप्रतीयमाने विनियोगः स्यात् आम्नानानुष्ठानसामर्थ्याच्चासाधारणाद्विनियोगस्य तत्रेति शुक्रस्यात्र विनियोगः यथा तत्समुच्चयार्थं प्रकरणेनाम्नातस्योत्कर्षाय
था स्वाध्यायस्य मंत्राणां मंत्रार्थानामीयस्यास्य कर्षेऽपि न संभवति मंत्रस्य तस्य जपमात्रेणोपयोगः न च गौणाश्रमत्वं प्रमाणकत्वात्प्रविशत्यथमावगतस्य
विनियोगे नैवकृतार्थत्वान्मंत्रस्य न तद्धर्मो गौणो विनियोगः अर्थो विगौणो ध्यानादरूपायां तरेण विस्मृतिनिवृत्तौ त्वेनाभिधायिनं मंत्रमपेक्षते। अतो
प्रमाणकस्यात्र विनियोगो मुख्यो विनियोगस्य मंत्राकांक्षावशात्कल्पवतीति तत्रैव विनियोगः॥ ॥ वचनाद्यथैन्द्र्या गार्ह॥ ॥ अपवादस्त्वारभ्यते ऐन्द्र्योपस्थीयते
निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति तत्र संशयः किमनेन मुख्यार्थत्वेनेन्द्रस्य प्रकाशनं कर्तव्यं उत गौण्या गार्हपत्यस्येति। तत्र पूर्व
धिकरणन्यायान्मुख्यस्येति प्रतीयते। विनियोगानुसारेण विनियोगस्य वर्ण्यते न च ऐन्द्री लिङ्गाभिधानसमर्थस्य मंत्रस्यास्य प्रकाशने। शक्तिरस्ति न च यथा अन्योऽर्थो
क्यर्थे विनियुज्यते। तेन मंत्रानुसारेण विनियोगार्थं वर्णनो। इन्द्रो हि गार्हपत्येन गौणोपादानेनाभिधीयते। यज्ञसाधनसाधर्म्याद्धविःपतेर्यतः तेन गा
र्हपत्यः स्यादिन्द्रो वयवयोगतः। द्वितीया वा समर्थ्यार्थे लक्षयति गार्हपत्ये इन्द्रो वोपतिष्ठत इति। यद्वोपतिष्ठतेस्तत्प्रवृद्धेः क्रियेय उपपद्यते। समीपस्थानमा
त्मनेपदादुमितं वाभिधानं तत्रैन्द्रे मंत्रकरणके अभिधाने गार्हपत्यस्य कर्मत्वं न संभवतीति समीपस्थानविशेषणं गार्हपत्यो वा नित्यं गार्हपत्यमुपेत्याभिध

म्रा० ह२० ऋत्विक्तस्मान्मुख्य एव विनियोगोऽत्रापि इत्याशंक्य निरीप्यते। अग्नौवचनसामर्थ्याद्धि विनियोगः प्रतीयते। नचाग्नेयं तामसामर्थ्यं गौणसामर्थ्यं मंत्रस्याश्रयत्र
२५ मानांतरं नास्ति तत्र गौणो न गृह्यते प्रमाणांतरसद्भावे गौणोऽपि शब्दः प्रवर्त्तते। पूर्वाधिकरणे हि तत्रांशद्वर्णितेति विद्यते वर्त्र। विस्पष्टं वचनं नेतिगार्हपत्यार्थतास्तु टा।
अत्रेवर्षीकल्पमीयं हि मंत्रस्य इन्द्रास्थाणौ गौणत्वं तत्र मंत्रस्य प्रमाणार्थे च वचनं उपपद्यते। अथवा प्राप्ते विधौ नैव गौणत्वमुपपत्तिमत्। नचात्रवचनयोगे गौणी वृत्तिरि
५८ ह्याप्येवेदनार्था अभिधान क्रियायाश्च प्रधानत्वात् इन्द्रशब्दः गार्हपत्यस्थानार्थे समीपस्थितिगामिनि तत्र हि इन्द्रशब्दितावत् गार्हपत्येऽपि विनियोग इति स्थितं। मति
अतस्मिन्नु लिङ्गाद्धि इत्थं ताविस्तवतिनेति वक्तावलाधिकरणे विंतयिष्यते॥ ॥तथाह्यनमपीति वेतित्र॥ ॥दर्शपूर्णमासयोराध्राय तेह विष्णुदेही तिवि ग्र।
स्वधृष्वं प्राह्यक्ष्यमीति तत्र संशयः। किमयं हविष्कृदेहीति मंत्रो गौणे वघाते प्रयोक्तव्यः किंतु श्रौत विष्णुदाह्वान इति तदर्थमिदं विचार्यते किमस्मिन्नवघाते
15 वघ्नात्यवघात इह हविष्यमंत्रो विधीयते विष्णुदेहीति त्यवघ्नंतीति किं वा वमंत्रस्याह्वाने न संबंधो हंति कृत्कारलक्षणार्थो ह विष्णुदेहीति त्रिरध्यहन्ती
तित्यवघातकाल इति। तत्र पूर्वाधिकरणन्यायेन हि धीयुक्तान लक्षणा। मंत्रस्य यथायथार्थं वक्ष्यमाणे वडघ्नति। त्रिरिति तर्हि कथं। विधीयत इति चेत् तत्रा
प्रावघातोऽहेशेन मंत्रस्य विरस्यामस्य च विधौ वाक्यभेदात् पाठप्राप्तत्वाद्वा दोषः। मंत्रमात्रमाम्नाये हि मंत्रं त्रिरध्याहन्ने वकेविदाम नं तिप्राह्वयति

ह३

छेदीति शब्दोच्चारणमात्रमर्थोऽङ्गगौणः तस्मादवघातोऽग्मन्त्र इति शाखे लिखीयते त्रिरभ्यासोऽग्रपाठेऽग्निमन्त्राम्नायः ततः कश्चिच्छाखिभिः पठ्यते सकृद्वापि तस्मा
न्नायमस्ति ते। न पाक्षिकात्वादत्वं नित्यायव्यविरोधमतः तस्मादत्र विरामो विधानं न्यासयामति मन्त्रस्थानविक्षिः श्रुत्यो वाक्यभेदप्रसंगात्। आकाङ्क्षा नेन तु म
न्त्रस्य लिङ्गयोगो हंतीति स्फुलक्षणम्। न चेवमर्थाकाङ्क्षा नेम मन्त्रस्य त्रिरभ्यासोऽहंति कालश्च विधीयत इति वाक्यभेदः स्यात्। नैरर्थ्यप्रसङ्गादवघातात् कालपवमर्याकाङ्क्षा
न मर्यप्राप्तं मन्त्रान्तो वाक्यमात्रमेवावहंतीति रवादत्वादेव लक्षणापि न दोषः तवापिवा विशिष्टे ब्राह्मणे यैद्य यत्र ज्ञापयणमाकाङ्क्ष्यते गौणत्वादपि नवाचैव दो
तिवद्धुतो विनियोगः किं चेति करणाव गृहस्थ मन्त्रस्यावघातस्य समन्नियाहारात्संबंधमात्रं गम्यते समति मन्त्रवैगुण्ये तद्वैगुण्यात् मनुवाक्यलक्षणा म
त्रलिङ्गविरोधात्र न संबन्धमिति प्रकृकालेनैव संबन्ध इति गम्यते। न च वक्षेहीति परक्षेपणरूपमध्यमपुरुषस्यार्थ विक्षावादिति वसंबन्धं न रूपस्यावाचेत्तमेवघ
तेसामर्थ्यमस्ति तस्मादशिराकृत्निमात्रविधानाच्छाकाङ्क्षानागमन्त्रो नाम्य यथार्थावघाते।। ।।तयोत्थानविमर्तेर्त्री पन्नयाः हाणादग्नी त्रिहरेदिति ब्रह्मसेनेऽत्र मूण
तेतिवाचं विसृजतीति अत्रापि स्वैरं संशयः पूर्वोत्तरपक्षाः वाक्यभेदविहांगं गिव पक्षे पिनास्तीति तद्वयुत्क्रममिति विशेषाशंकाश्रुतिविनियोगा
त्रात्त्वावानुमन्त्रलिङ्गविरोधात्र अत्रापि कालार्थ एव संयोगः कालश्चेह विधीयते न पूर्ववदद्युतद्युतदिति विशेषः।। ।। अथ स्रुक्कवाकेवं कालविधि

शा०न्य० सिद्धः परार्थत्वाद्दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति तत्र संशयः किं प्रस्तरप्रहरणस्य सूक्तवाकस्य च कालार्थः संयोगोऽथवांग
१८ मिति भावइति। तत्र द्वयोः कृतार्थत्वादङ्गाङ्गिभावं प्रकल्प्यते कालार्थत्वेन संयोगस्तयोर्दर्शादिवच्चेद्यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यत्र द्व
योः कृतार्थत्वात्कालार्थः संयोगः तथेहापि सूक्तवाकस्येष्टदेवताभिधानेन कृतार्थत्वात्प्रहरणस्य नानाकर्मोपयुक्तप्रस्तरप्रतिपादनेन प्रयोजनवत्त्वाद
२०. ङ्गाङ्गित्वापेक्षातन्नावगतं कालार्थः संयोगः तत्रापि निर्ज्ञातकालत्वात्सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणस्य कालं लक्षयतीति तृतीया चेत्थंभूतलक्षणे तापि विद्यतिन हि १८
कथंचिदपि देवताभिधायिनः सूक्तवाकस्य प्रहरणाभिसंबन्धः प्रहरणे देवताभावात् अतः कालार्थ एव संयोगः कर्मणोरेवं प्राप्ते ब्रूमः श्रूयते प्रह
रणांगत्वं सूक्तवाकस्य गम्यते तेन न तद्देवतायोगाच्छेषहोमो न विद्यति। तृतीयाश्रुत्या सूक्तवाकस्य करणत्वं गम्यमानं न शक्यं त्यक्तुं न चेत्थंभूतलक्षणे।
16 तृतीयेयं कर्तृकविप्रकृष्टोऽर्थे बलीयस्त्वात् किं बलीयस्त्वं सर्वो हि संबन्धः क्रियागर्भ एव तेन सूक्तवाकप्रहरणयोर्लक्षणक्रियागर्भो यः संबन्धो न वेह लक्षणा
णक्रियोपादानमपेक्षायाः संबन्धः प्रत्यक्षत्येनं व्यपदिशति विप्रकृष्यते। क्रियाकारकसंबन्धस्तु कल्पनाद्यपेक्षा इति बलीयस्त्वं तेन करणमेव सूक्तवा
कः यद्यपीष्टदेवताप्रकाशनेनाम्नो कृतार्थस्तथापि विनियुज्यतेव वचनात् किं हि वचनं न कुर्यात् कथं तु न देवताभिधायिनः प्रहरणांगताकृति

विनियुक्तमंत्रांगत्वबलाद्ध्वनदर्शिवेयास्तिरिष्टदेवताभिः संयोगः प्रहरणार्थ्यत इति तेनायं प्रहरतिरिष्टदेवतासंस्कारार्थो होमो न विधेय इति तेनोपपन्न
मिष्टदेवताप्रकाशनं कुर्वत एव सूक्तवाकस्य प्रहरणांगत्वं ॥ ॥कृत्स्नोपदेशोऽङ्गत्वयत्रसर्वे वचने ॥ ॥प्रहरणांगं सूक्तवाक इति स्थितं तं इदानीमिदं संदिह्य
ते किं कृत्स्नः सूक्तवाकः पौर्णमास्याममावास्यायां वा प्रयोक्तव्यः उत हेष्टदेवताभेदानुरोधेन विभज्य प्रयोग इति तत्र सूक्तवाकशब्दस्य समस्तानुवादकत्वा
न्नत्वनाद्युद्धृत्यप्रसिद्धेः ग्रेयादिशा वचनानां वर्णमध्यस्थोऽयमनिरपेक्षाणां समवकथं शावामकप्रकरणा वचनादेकैकस्य कस्य कर्मणः सकलः सूक्तवाको
गं प्रयाजादिवत्समस्त्यैव सेककालत्वदर्शनात् प्रयाणं तंत्रेण प्रयाजादिवद्रूपकरोतीति न सेदेन प्रयोक्तव्यः तेन सुद्वंद्वयद्वये तु कालभेदात् सकलस्यैवाप्रहत्या
न वितत्र्यं न विष्टदेवताप्रकाशनार्थो यं मंत्रः प्रहरणासमपीष्टदेवतासंस्कारार्थमित्युक्तं तत्रामावास्यादेवतापदानि पौर्णमास्यां न प्रयोगार्हाणि प्रयोगा ता
वादितराण्यपीतरत्रेति विनाशाय एव प्राप्नोतीति मेवं वचनाद्धि सकलप्रयोगणगम्यते तत्रापि विद्यमानार्थाच्यविपदानि अदृष्टप्रयोग इति वचनादित्युच्यते।
विभज्यप्रयोगः।प्रयोजनवशादिति कृते देवतु ४ सहीनाग्न्यादिशब्दानां पौर्णमास्यां प्रयोजनं नाग्नीषोमादिशब्दानामितरत्र प्रयोजनं। यत्तु वचनादित्युक्तं तत्
न्न सूक्तवाकस्य हव्यावयवबहुत्यात्पाइष्टदेवताप्रकाशनमंत्रवचनत्वात् सूक्तं वक्तीति हि सूक्तवाकः तेन यस्मिन् प्रयोगे यावत्यो देवताः [illegible]ः प्रकाशव

मा०१८० ह्योवप्राकृत्यो वैकृत्यो वा तत्र तावद्देवतापदं प्रयोगाद्देवसंपूर्णः सूक्तवाकस्तदरिक्तानिष्टदेवतापदप्रयोगोपेतः सूक्तवाकयं हियातु सूक्तवाकाद्यवथ्याम
नम्नाद्दिष्टदेवतानुशरोधेननिष्कर्षः॥ ॥लिंगक्रमसमाख्यानाङ्काण्डसूक्तंसमाम्नानं पेंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्यारभ्यैंद्राग्नादिलिंगात्प्रष्टयस्य समाम्नात
तेनैव लिंगक्रमेण काण्डयाज्ञानुवाक्याकांडमित्येव समाख्यातं मंत्रकांडं समाम्नातं। इंद्राग्नी रोचनादिवइत्यादि तद्दर्शमंत्रकांडे समंदेहः किंयत्र यसामर्थ्यमस्ति
त्र तत्र सर्वत्र विनियोजकश्चामंत्राः क्रमसमाख्यावाधित्वा गततद्दशेन काण्डेष्टिवेवेति तदर्थं वा किंलिंगमपिश्रुत्यादिवन्निरपेक्षमेव विनियोजकं उत क्रमं वे
धबोधकप्रमाणमथ यद्यपेक्ष्यथा पारविशेषा मात्रे लिंगस्य प्रामाण्यमिति। तत्र लिंगस्याप्यनपेक्षस्य समर्थत्वे विनियोजकत्वं। तदलीयःक्रमास्थानामिति
सर्वार्थता स्यादेवं स्वाध्यायविध्यधीनतथा वन्मात्रस्यावश्यं प्रयोजनेन भवितव्यं। तत्र मंत्रस्वरूपमेवदृष्टार्थत्वात्को यं अतो विनियोजकत्वं इति तु द्वितीयपक्षे।
न च प्रयोजनस्य प्रकाशनं मर्यादिति तद्वारेण तत्संबंधिपूर्वार्थत्वमपि तत एव गम्यताम्। तत किं मंत्रप्रमाणान्तरेण तत्र क्रमसमाख्याभ्यां स्यात्प्रवत्समिति तद्वाधेन
लिंगात्सर्वार्थत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। मंत्रस्य प्रयोजनापेक्षामंत्रस्यास्ति तथापि तु नैव सामर्थ्यमात्रेण विनियोगः प्रसज्यते। न ह्यपेक्षितमपि प्रयोजनं प्रमाणमंतरेण
लब्धुं शक्यं न च सामर्थ्यमात्रेण प्रयोजनं किंचित्समर्थ्यते अग्न्यादिस्वरूपमात्रप्रतिपादनं सामर्थ्यादवगम्यते। न च तावन्मात्रप्रकाशनेन फलमस्ति कर्मापूर्वं स

पत्याप्यैत२ वि— [illegible]

धम स्वप्रकाशनार्थमानुनकर्मसंबंधप्रमाणमपश्यद्देतत्तरेणासामर्थ्यमात्रात्सिद्ध्यतिप्रणाप्रतिष्ठित्वात्स्पष्टत्वागवचनवाशक्तुकर्मसंबंधसिद्धि
रितिवद्याम॥ नवाग्राह्यसूर्यादीनांऋग्वादिवदर्कतेश्कवयथानियारोयेमक्रतुत्वैश्च लोकेपितत्संज्ञावोदिंज्ञादीनामपिमंत्रार्थवादेतिहासादिलिक
र्मणोन्यत्रापिदृष्टत्वात्॥ तस्मात्क्रतुसंबंधप्रमाणमपश्यदपेक्षितत्वेनवमंत्रकांडे द्यथकमसमाख्यान्यामपश्यत्प्रमाणमस्तितेषकाण्येष्टिद्वेवृत्तेतिसचैव
वविनियोगेष्टिकर्मांतरेष्वस्मरणापेक्षत्वेसामंत्राणांतत्रविनियोगः तेषामुपर्यांतरेणा विस्मृतिसिद्धेरेकांततोमंत्रानपेक्षणात्त्रयत्रचैकोत्तमन्त्रवत्यो
वमामर्थ्यमात्रादपितादर्थ्यैयथार्थज्ञानप्रयाजष्टानांगत्वेनहितद्विनानुष्ठानासिद्ध्यतियथावातत्संज्ञानप्रयासोपरायिकफलकर्मानुष्ठानोपयो
कत्वंइहत्वेकांत्रानानानकर्मांतरेषुविनियोगः॥ ॥अविकारेषुमंत्रविधिरतदार्थेषुशिष्टत्वात्॥ ॥क्रमसमार्थ्यावशात्तुकार्येष्टिष्वेवयथाक्रमंयथा
मामाधत्यवयाः [illegible] वाक्यत्वेनविनियोगः संतवतामसंतवतामपितात्वेवमाभिधेयावीदोक्रमसहितेनलिंगेनविनियोगः॥ ॥अविकारेषुमंत्रवि
धिरतदार्थेषुशिष्टत्वात्॥ ॥ज्योतिष्टोमेकाश्चिदाग्नेय्यश्च वोग्रायाहविनितद्त्यादिवि रोपदरूपेणासंयुक्ताः पठिताः स्तोत्रादौववाक्यांतरेणाविनि
युक्ताः प्रदेशांतरेस्वाग्नेय्यामीडुवीशुपतिष्ठतइतिक्रतांतत्रविचारः किंप्रकृतासिद्धौग्नेयीरैलिरिदस्तुपस्थानंकर्त्रेयेतनप्रकृतामिस्वेतितत्राग्ने

नक्रकर्मान्तरेषु ५ [illegible]

शा०द यीतिशब्देन सर्वाप्राप्तमभिधानतः। अविशेषो न कश्चिद्धि प्रकृतग्रहणे प्रमाप्रकरणाद्धिशेषो वगम्यत इति चेन्न प्रकरणाद्याविशेषकत्वान्न यदि स्यादाग्ने
यीसंस्कार्यैरार्थमिदस्तु पदद्वानं स्यात्ततोऽस्त्वीपसंबंधिनः संस्कारायोगाद्यातश्चाधनस्ताः प्रकृता इत्यत्र द्वयोरप्युपादीयते यिह्याग्नेयीत्वती या निर्दिशात्र
१८ अतः श्रद्धार्थमात्रस्त्रीवांगद्योपपत्तेः न प्रकृतनियमः प्रकृतनियमः संनिधानादिति चेन्न तितदलावाश्राप्रदेशान्तरे हि वेदीतरादौ स्तोत्राद्वावाग्नेय्या वि
हिताः न तत्र पृष्ठानाविधौ कस्याश्चिदाग्नेय्याः संनिधिरस्ति यतस्तद्विषयोऽयमाग्नेयीशब्दः स्यात् अस्ति वा संनिधानं तथापि स्तोत्रार्थं दिकार्यान्तरार्थं चात्र निरा
३०२ कांक्षानाईं वक्तुमर्हति न ह्यस्यार्थेन संनिहितेनाप्यन्योऽपि विशेष्यते। यथाश्वेनागच्छति स्थैतेन पदेन प्राप्त इति पदसंबंधनिर्याकांक्षत्वात्तस्मान्न १८
= हितेनापि स्थेन युक्तो नाश्वो न विशेष्यते। अथेह यदि न वाग्नेयीशब्दः स्यादथास्ति विशेषापेक्षा शब्दो यथाश्रुतस्याग्नेयीशब्दस्यार्थं स्विमात्रस्योववाक्यार्थसम
18 वायोपपत्तेरिति नोभयोर्निराकांक्षत्वात्समत्यपि सन्निधाने मिथः संबंधोऽपि ह्रीतेस न निधिर्हि संबंधकारणं न सन्निधिमात्रं एवं सत्यपि यदि विशेष्येत ऋति
जनिता विशेषणत्वपयवा धात्वर्थकृतिरेव वाधितास्यात् न तु यौगिकत्वादाग्नेयीशब्दः संनिहितामेव ऋचमभिवलंवतेनैव सम्भवपवार्थसमन्वितस्यान्ति
मात्रवचना यौगिका न संनिहितवचनाः प्रमाणान्तरेण तु विशेष्यमाणास्त्वेवाभ्यासियंते यथा वैश्वदेव्यामिक्षेति तद्धि तत्संनिहिता मामिक्षामे

यावत्तिष्ठन्नेन च यत्र विशेषणमग्निमन्तोपि मंत्रनिषेधस्याधीर्थ्यनाविशेषणाच्चाग्नेन वाक्यसोमसक्ष्येवैंद्रवायव्यग्रहग्रहणवाक्ये नाग्नेयीत्यं विधीयते येनानुवादस्य मं
ति हितगामित्वाच्चाग्नि निहितानुवः प्रतीधेर ग्ने आग्नेयी नो दृष्टतीमुपस्थानं प्रवृत्तं पाद्यमानाश्च तस्मात्त्वमत्य विस्तन्निधौ विशेषणं न यमाग्निक्षिरस्य निप्रदेशान्तर
गतत्वादिति सुक्तंतस्मादाग्नेयीमात्रग्रहणमिति प्राप्ते निधीयते प्रकृतापवदस्येर ग्रप्रसिद्धैकक्रतुसंगमाः। नावक्कार्यविशेषो निश्चिप्रमैत्रोपदिश्यते। अग्नीध्रे
पस्थानमस्य हि विद्वेरूपे अग्नीध्रोपस्थानं ता ह्यो तिष्टोमापूर्वमाधनोपयिकव्यापारताम्बद्ध्यमपि वशाद्वैनैवावगंत थ्यं अथ तरेणाथ्यथतरघ्यमित्रा। तावाग्नेति
ष्टो तिष्टोमगतो योव्यापारः। सञ्चाग्नीध्रोपस्थानात्मकत्वेति नियमश्चमनि। नाप्याग्नीध्रविषयमुपस्थानं ज्योतिष्टोमगं तव्यापार एवेत्येषोपि नियमः समन्नि। घो
तिष्टोमा नोपस्थापिम्यर्थादिवदभिधानस्याग्नीध्रविषयस्य संलवायत्नेनैकेन शाक्यसिद्धेनाथ्यतरस्यार्थापत्त्या प्रमानेन नवासिद्धेस्तावाद्वे अपि रूपेशाद्युत
वगंमयोनयद्यप्रकृतानिरूपस्थानं विधीयेत तन्नग्राह्यौ पस्थानमनुरूपमवक्रतोर्लभ्यते। न च ज्योतिष्टोमव्यापारत्वेंग्र क्रतव्यारनयकर्मानोपयि नोपस्था
नमात्रेणफलमग्नीत्पमर्थकं वाक्यं स्यात्। फले वाकल्प्येतावघातादिवदुपस्थानस्य प्रकरणात् क्रतुव्यापारता सिद्ध्यति नियतं सिद्ध्यति न तु क्रतिम
कल्पयितव्यप्रकरणस्यानं प्रामाण्यासावाग्नेनवाक्स्यात योपपन्नौ कल्पनानुक्रातथा विधेरपि गौरवं स्यात्। क्रतिसिद्धमुपस्थानं रूपत्वं प्रक

वे। षु२ इ२

३।०८ रणाकल्पितं वक्तृरूपकारव्यापारस्तु सर्वत्र क्रतुरूपयमपि इत्यनेनैव विधिना विधातव्यं आग्नेय्यादुक्रतुं प्रतिर्विधेयोऽसौ पश्चात्तद्रूपं व्यापारं कुर्यादिति तद्वि
१८ प्रकरणं विधायकं श्रुतिवत्प्रयत्नं वधप्रमाणं यथाऽव्रीहीनवहंतीति श्रुतिसमर्पितं व्रीह्यवघातसंबंधं विधिरेवावहंतीति विधत्ते। तद्यादिदापि प्र
करणाकल्पितं क्रतुसंबंधं यमेव विधिर्विदध्यात्क्रतुसंबंधो पश्चात्तद्रूपमिति गौरवं स्यात् इदमवघातादिं तत्परा पादं गीकृतं स्तुप्रकृतग्र
२०३ हणेन प्राप्तौ सत्यां न गौरवाश्रयणमेवमवकल्प्यते तथा हि प्रकृतानां प्रागेव क्रतुगत्यो तो व्यापारः कर्तव्यत्वेनावधारितः तस्यावधारितव्यापारस्यायागीयो
पश्चानात्मकविशेषरूपमेवात्र विधीयते यथाग्नेय्याक्रतौ व्यापारः कर्तव्याः सत्याग्नीध्रो पश्चात्तद्रूपः इति तेन प्रागेव कल्पितं विहितं याग्नेय्याः क्रतुव्यापा
रमद्यविशेषमात्रं क्रतुपात्रमिह विधीयते न चेह क्रतुव्यापाररूपं कल्प्यते नापि विधीयत इति लाघवात् प्रकृतग्रहणमेव युक्तं न चैवमग्निष्टुपनीधाय २८
क्रवीते तत्रापि प्रसिद्धक्रतुसंबंधानामाहवनीयादीनामेवोपधानं स्यात् अन्न लौकिकस्याग्नेर्नेषदोषादेशविशेषनिवेशाद्याहवनीयादयो नाहत्यव
चनमंत्रंतरेणान्यत्र नेतव्याः श्रूयते हि तेषामायतनाद्बहिर्गमने दोषः प्रायश्चित्तं च विवादपदं इंद्रियेण वीर्येण व्यध्यते यस्याहिताग्नेरग्निरपद्रायत
त्यादि तस्माल्लौकिकग्रहणं स्तुप्रकृतानामेवलावावादिस्तु कांतं तु प्रकृतानां कार्यविशेषोऽपि श्रोत्रादिज्ञोऽतएवामन्त्यसामान्यरूपमपि तावदप्रक

क२

रणपाठज्ञानं तन्मात्रेणानन्प्रयोजनं विशेषरूपं तु वाक्यांतरविहितं विहितशेषांतरेणापेक्षितं तथा शब्दाद्यानादृत्य सामान्यरूपमपेक्षितं दृश्यते तस्मात्प्रकृतासिद्धु पृष्ठमनं
पूर्वं लिंगाच्च सामान्यसंबंधापेक्षितं न्नयुक्तं तत्सर्वंगादीतेरपि सतिसंशवे सामान्यसंबंधमयतः सिद्धमपेक्ष्य विशेषमात्रपरत्वं संसाधनीतिप्रतिपाद्यतत्त्वमिलिंका वि-
कारे संपित्क्रतिविनियोगस्त्विति॥ तल्लिंगसमाख्याभ्यां लक्षार्थतानुवाकस्थ लक्षमंत्रं श्रूयते लक्षे हि माविशेत्यादि स्वाध्याके कश्चिदंशो लक्षणेषु प्रतिपादयति शूद्रणावे
लक्षणमथ्यनुग्राणप्रकाशकाश्चायं शाः तत्र संशयः किं शेषत्वे लक्षणे विनियोक्तव्यः उत यस्त्रणादिषु पियथा सामर्थ्यं विलक्ष (पियथा) सामर्थ्यं विलक्ष विनियोगः इ-
ति तदर्थं च किमर्थं प्राप्तेषु मंत्रस्य लिंगं विनियोजकं भवेन्न वेति। तत्र सर्वस्य लक्षणांगत्वे ग्रहणादेरवोदनाद्यक्त्वर्थो न मंत्रस्य द्वारीन विनिमर्हति। लक्षानुवाकस्थं
ज्ञाय लक्षणांगत्वबोधनी। सामर्थ्यं वा लिंगं प्रथ्य लक्षणेन तद्विशेषाणामन्यद्यपि वाचश्चैव मित्येवमादेर्वेलक्षणादौ तु सामर्थ्यं कृत्स्नं तद्विशेषितलक्षणप्रतिपादे-
न तु लक्षणयानदेकवाक्यत्वं वशो न कल्पं दुर्बलं च वाक्यं लिंगात्तथा विवाक्यस्थस्यमुख्यस्य ग्रहणादेरर्थे प्रासंख्याभावो दितयेनाकृत्वर्थवाचकतत्तदर्थ्ये च मंत्रस्य कृत्व-
र्थतानुपयोगितयानर्थक्यापत्तेरसंभवतीति लिंगविनियोगे सति ज्ञादिपदानामिव लक्षणया वाक्येवशेनशास्त्रैकार्त्वनियहणादिविशिष्टचोदितलक्षणा-
र्थतैव युक्ता शब्दाः वावेक्ष्य ममध्य जरणायाल्लक्षयामीत्येवं वा न च विषयत्वाल्लक्षानुवाकसमाख्याश्रुपपन्ना न रासवति तस्मात्स्वर्थो ऽनुवाको लक्षणांगमेकं वा।

कि क्त२ गु घ

श।प।२० क्वचित्प्राप्ते ब्रूमः ग्रहणादौ विनियोगेन विनियोगोऽथ लिंगतः। वाक्यसंज्ञे हि नेशाते कर्तुं लिंगस्य बाधनं। ग्रहणादिष्वाश्रयोऽप्येषां ह्यायं यथोदितं। तथापि योदि-
२० तार्थे न कर्तव्यं यावत्प्रकाश्यते। नत्वप्रतिग्रहणादौ योदितो न ह्यशक्यते कर्तुमित्यर्थान्तरापि कर्तव्यं स्यादोदनयैव वशीयोदितं मित्यपि शक्यं वक्तुं तथा।
स्मृतमशक्यमनुष्ठातुमिति स्मारकापेक्षायां झटिति द्वारेण वरूपयोगि वाक्यं कोतिस्मारकं मंत्रं शब्दीतो ध्रुवं संभवति लैंगिके विनियोगे वाक्यसमाख्यो-
त्थामेकवाक्यतापादनेन तदर्थता सर्वत्रैव युक्ता तेषमार्थी वाक्यलक्षणासंबंधमात्रं प्रतिपादयंतीमं बंधस्थमाहात्म्याद्ग्रहणादिद्वारेणात्रोपयथा यथ्रुपपन्ने गौणे २०
२०४ पपन्ना सम्यग्जरणापर्यंतं च न दर्शपौर्णमासतो लोकसिद्धं ताद्दश्यमेव इव द्ध्यलक्षणमिति सम्यग्जरणांतरमेव सोमसत्वितिपर्यर्थं तया विधीयते यैतो जरणामपि क-
र्तव्यं तद्या मंत्र विशेषादिव्यापारसाध्यमिति युक्तमस्य त्रमंत्रविनियोगः तस्माद्विस्पष्टं विनियोगः॥ ॥ गुणत्वविधानात्संज्ञादि रेकमंत्रस्था तयोरेकार्थसंयोगात्॥
संज्ञा लिंग श्रुतिरित्यादि तत्र विसंतं तत्रैव विनियोक्तुं तत्र बहुमंत्रणाद्येकवाक्यं वा तत्र व्रितिनक्षयामीत्येवं लक्षणमेव तत्र लिंगविधिः इ प्रकाशयति इ वेव
ल्लिंगाद्यंतं लिंगप्रकाशनेऽपासे लिधीयते तत्र लिंगेक्षाद्विनियोजना तद्व्यापारं तदर्थिनी। तेन स्मृत्यनपेक्षयात्र मंत्रोऽत्र प्रयुज्यते। न हि तल्लिंगं प्रकाशयति किंचित् कार्यमेव
न तादृक्कार्थेन तत्प्रकाशनं। ह्या इति सिविशिष्टं तत्प्रकाशने तुउ आह जननादृष्टार्थता तस्मात् लिंगात् मंत्रवाक्येन तदर्थत्वं॥ ॥ लिंगविशेषनिर्देशात्॥

सं३४

समानविधानेचैंद्राणाममंत्रणां।सैंद्रमैंद्रंवोदाहरणांतत्रैंद्रपीतस्येतिश्रूयतेमंतिवैंद्रात्पनैंद्राणिवर्ण्याखोलिष्टोमेप्रदानानितत्रसंशयश्च।किमैंद्रेष्वेवाथमं
त्रेष्वैंद्राणांमंत्रकंसदानांउतैष्वपूहेनमंत्र।अथसर्वेषयथास्नानमेवमंत्रइतितदर्थंच।किमैंद्राणांस्वप्रकृतिविकृतिसावोक्तिनेति।तथेदमपिविंत्यं।इंद्रपी
तस्येतितत्पुरुषः।सोमविशेषविशेषणंइंद्रेणपीतस्यसतइति।किंवाबहुव्रीहिः।सवनविशेषणंइंद्रेणयस्मिन्पीतः।सोमः।तस्यप्रातःसवनस्येति।तत्पुरुषे
ष्वार्थलाभः।स्यादुत्तरपदेबहुव्रीहो।द्वयोरप्यपरवाडुर्वलघ्वाभीः।ऐंद्रानैंद्रप्रदानानिद्रव्यशाषकस्यकर्मणः।प्रकृतिर्विकृतिष्टव्येष्टमयात्मैवात्मनः।एकविद्यतेन
समासवल्लीयस्त्वेनतत्पुरुषाश्रयणाद्यथाम्नानमंत्रस्थानेंद्रेषुसामर्थ्यात्समानेचकर्मणिप्रकृतिविकारान्तरदेनोहायोगादनैंद्राणाममंत्रकंलक्षणमि
त्येकःपक्षः।अपरस्तुमन्यपिकर्मैककत्वेप्रदानानां।लिंगचाल्पविरुद्धःप्रकृतिविकारत्वात्सोमानांग्रहणांमंत्राश्चैंद्रप्रदानविषयः।सोमः।इंद्रायत्वमत्तेसोमंदृष्ट्वाभी
त्पादयोमंत्रानानैंद्रेषुप्रदानेषुसमर्थाः।भवतियांगवशेनस्वधाभ्यविषयव्यवस्थाययथाग्नेभीयादिवशेनाग्नाहोआदेशहिंसाश्रीविषयत्वंश्रुतायंत्रमंत्र अत्रम
नग्रहणेयत्ननेतत्सोमःयत्नसोमप्रत्यानिषवादयोलक्षः।तन्मंत्रप्रदानांतरणिचधर्म्मकाणिवोदकेनैवोत्र धर्मोग्रहंइति।तत्रदेवताविशिष्टनदप्रकाशनेनो
पलक्षनवतोवलमंत्रप्रच्छकार्यवशेनविकृतिभागनस्ययथादेवतविकारो।विज्ञायतेतस्माधैंद्रेषूहेनमंत्रबहुलक्षणंपदमूहेवस्थितमधिकरणमपरिसमा॥

३।०।२० संस्कृत्वांतराप्रसंगात् इह विषयश्चिंत्यते॥ ॥पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात्॥ सवनमुखीयेषु चमसेष्वैन्द्रेषु सर्वेषु कृतेषु ये होत्रकाणां मैत्रावरुणा
दीनां चमसाः तेषामन्यहितेषु सर्वशेषेषु च नमो मोधकृतीयदेवतांतरस्यो मित्रावरुणादिशोऽङ्गयाभ्युदयते तस्मिन् सदृश्यमाणे तत्र निःसंशयः॥ किं पूर्वप्रकृ
२१ तप्रदानदेवताभूतइंद्रोप्युपलक्षणीयः इंद्रमात्रवरुणौ पालयिष्ये तिकिंवा नेति तदर्थं चिंदं द्वापिशेषो देवतांतरसंबंधी यतो न वेति तत्रोन्नयनकाले देवतां
२·५ तरसंकल्पो न क्रियते। यदि क्रियेत तदुन्नीयमानस्यैव देवतांतरसंबंधो न पूर्वस्थितस्य शेषस्येति तस्य पूर्वदेवतासंबंधो नापेयात्॥ उन्नयनमात्रं तु तदा क्रि
यते देवतानिःशक्यप्रदानकाले तदा पूर्वशेषस्याभ्युन्नीतस्य चोन्नयस्य समुदायेन देवतांतरसंबंधात् पूर्वदेवतायेतसंबंधस्याद्धनोपलक्षणीयेति प्राप्ते ब्रूमः॥ अय २१
यद्युन्नयनं कालेन देवतासंकल्पः तथाप्युन्नयनं तावत् करिष्यमाणयागार्थमित्यसंदिग्धं तत्र अतश्चाभ्युन्नीतस्य करिष्यमाणयागार्थता वश्यातानपूर्वशेषस्य
प्रमाणाभावात् इयमस्य करिष्यमाणयागार्थः तस्यैव तदीयदेवतासंबंधो न त्वस्य तस्मात् पूर्वशेषस्य पूर्वदेवतासंबंधानपायात् इन्द्रस्याप्युपलक्षणीयः॥ ॥पात्नीव
ते त्वग्रवदग्नि देवत्वात् नैमैंद्रवायवादीनां शेषाः॥ आदित्यग्रहात् लीमागत्पतनोत्याग्रयणस्थाली मार्गं हुतिपात्नीवतस्याग्रयणाद्गृहीतत्वेन तस्मिन् संदृश्यमाणे त
वतिसंशयः॥ किमिंद्रवाय्वाद्योऽप्युपलक्षणीयाः उत नेति पत्नीवान्नेवेति। तदर्थं च किंचिद्विदेवत्वशेषोऽपींद्रवाय्वादिस्वप्नीयपत्नीवते गृहीतव्यः किंवा नेति त

मात्रो   २   मा२   श२

अथ यत्प्रमात्रस्य पात्नीवतस्य शूर्यं नाथ्यस्य तत्संसृष्टस्थापितस्मादं द्विदेवत्यशेषयंशे ग्रहापात्नीवतस्य पूर्वदेवतासंबंधनपायायाडडंड्वायवादीनामनुपलक्ष
णां नैतद्देवं न ह्यग्रायहणं पात्नीवतं श्रूयते पत्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णातीति त्यपास्तम्मात्रैयग्रहीयणं अतो यन्नतोपेतं तत्पात्नीवतं आग्रयणाद्ध्रुवदना
अथ यत्प्रमपितत्रसंसृष्टं द्विदेवत्यं ततोपेतमिति पात्नीवतमिति विश्रुतश्च पूर्वदेवतासंबंधोपेतः मधूत पूर्वं त्वाडुष्टं पलक्ष्ये तन्नव प्रकृतो भूतपूर्वोपलक्षणांश
तमित्यनुपलक्षणमिंद्रवाय्वादीनां ॥ ॥ वषट्संभूपलक्षयेऽश्पानात्रतस्मिन्नेव पात्नीवते आग्नेयीवो होममंत्रः अग्नाइ पत्नीवा सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वा
हेति तत्र संशयः किं त्वष्ट्रापि देवतामोऽनुपलक्षयितव्यः ४ उतवेन देवतानोपलक्षयितव्य इति मंत्रवर्णनाग्नेः ४ पत्नीवतस्त्वष्ट्रा सह पानं गम्यते नैव तदु
पपद्यते यदि त्वष्टा न पिबेच्छ्रोत्रया देवतायाः पानं स्तवतीति त्वष्टापि देवतोपलक्षयितव्य इति प्राप्ते निधीयते शब्दस्तावदग्नेरेव पानं गम्यते त्वष्टुः सह भा
वमात्रेण न च सहत्वात्क्रियासंबंधो यस्ति यारीविनापि दर्शनात् सहैव दशाति ४ पुत्रै सार्थं वहति गर्दभीति यद्यपि च पानं घ्राणं तथापि देवतात्वम
प्रमाणकं न हि देवता पिबतीत्युद्देशमात्रलक्षणत्वात्तस्याः विश्वश्चैव चोदनायां तद्धितेन निरपेक्षस्य पत्नीवतो वंग्राह्यमानं नमांत्रवर्णिका देवत
यावाध विकल्पसमुच्चयाः ४ सहते अतोऽथोनोपलक्षणीयस्त्वष्टा ॥ ॥ त्रिंशच्च पराथैवा ॥ तस्मिन्नेव पात्नीवते याज्यामंत्र ४ ॥ पत्निस्मेमरथं भ्या

तसुगदिष्ठेव २   तोदेव २

शा०२० २२ स्य वाङ्गानारथं वा विज्ञवो ह्यस्या आः। पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्च देवाननुष्वधमावह मादयस्वेति। तत्र संशयः। किं त्रयस्त्रिंशदुपलक्षयितव्यां के उत ने
र्देवत्रायेरेव पानं चतुष्कसहस्थमातं ऽस्य देवतात्वमुक्तं न्नहर्तु विपरीतं अग्नेर्मोदश्रं क्रियादितरे माद्यन्तीति निगद्यते अत एषामेव देवतात्वं चोदनयां वप
त्नीयसम्बद्धदेवताबहुत्वं न तद्विशेषः यैत्त्रयथामेव पत्नीवं शीतिमंत्रगतसामानाधिकरण्याद्दृष्टेः पत्नीवत्त्वेन देवमाश्येषवं त्रयस्त्रिंशतो विदेवतानां
पत्नीवतस्त्रिंशतत्रींश्च देवानीति सामानाधिकरण्यात्र्युपपत्तिस्वप्रमाणांतरे हि यद्वनवज्रवतां तानां इनिर्निर्दिष्टं ते अग्निवेस्वप्रमाणं मंत्रगतसामान
धिकरणं प्रत्यतः पत्नीवंतो देवतास्त्रयं वाचनार्थो न विद्यते तस्मात्त्रयस्त्रिंशदुपलक्षणीया इति प्राप्ते ब्रूमः। यत एवाग्नेर्मोदयितव्यं अत एव तस्यैव देवत
त्वं मंत्रवर्णान्नस्य ते न ह्यसौ यजमानस्य इत्येतात्त्रयस्त्रिंशतं मादयितुं शक्नुयोऽन यद्यियजमानो प्रयेदद्यादाद्य तोग्येरेव यजमानसंकल्पविषयत्वाद्देव
तात्वं इतरेष्वपि देवदक्षेनका संमाद्यं तु न तु यजमानस्त्रेषोदद्दातीत्यदेवतात्वेऽपि वं वयद्यपि पत्नीवंतस्तेनवेद्यस्या। पितेषां मंत्रवर्णाद्देवतात्वमनः। वगत
मितिप्रमाणांतरानावानुनचोदनायां वज्रवतां तेन विग्रहइत्येकपवाग्निः पत्नीवानिहदेवते तितस्यैवापलक्षणं [illegible] मदङ्कारस्यकर्तृत्वेव॥ अ २२
तुवषट्कारदेवतायां अग्नेरयं दिग्धं देवतात्वमित्युपलक्षणां मध्यते प्रकृतौ च सौ विद्यमानापिनो पलक्षिता प्रधानदेवतेव चिंद्दउपलक्षितो विकृता

त२

वपितत्कार्योपकारिप्रधानदैवतोपलक्षणीयानान्तु वषट्कारदेवता ॥ ॥छंदश्चतिषेधकमर्थ्योगामित्याद्युपवषट्कारं विचार्येदानीं चिन्ताऽत्र स्तूयते । नास्य
हः समानविधानत्वात्प्रदानानां नत्वैंद्रप्रदानविषयः सोमाः स दैहि सोमेमय यजेनेतिकर्म्मोत्पत्तौ श्रुतस्य कर्म्मांगेन प्रदानविशेषस्य तद्देव सर्वप्रदा
नेषु स्यष्टो ऽइति सर्वाणि समानविधानानि मानग्रहणमंत्रोक्त लिंगादैंद्रप्रदानविषयो कामं स्यवेतां न तु सोमः मस्य कृत्स्नावेवत्रु तयाकर्म्मणा संबध्याना
माम विषयत्वात्कथं कर्तुं श्रुतः समानविधानत्वाद्ग्रहः स्त्वमंत्रक लिंगादैंद्रे द्विवेतनैंद्राग्ना समंत्रकमेव सत्तामिति एवं प्रथमपक्षावस्थितमधिक
रणं एवं स्थिते तु नः कृत्वा विंता ॥ ॥ऐंद्राग्नेतु लिंगसावाद्रच्याता ॥ ॥यदानैंद्राग्ना समंत्रकं लक्षणं तदायत्राथ्यश्रुतिरिंद्रो देवता यथैंद्राग्नादिषु तत्र मंत्रे
स्ववतिनेति विचारः नस्थैं किं मंत्रदेवताद्यापारूपानस्तु पलक्षणं उभययजामानयापारोदानमिति त्रैतत्रयीनस्थेनिपानश्रवणाद्यात देवोपलक्षणं । मि
श्रोद्देशेनापि स्वदन्तः सोमोंऽशतः प्रत्येकं उक्ताध्यां पीयते ते न पानेत्वाद्य निरपेक्षत्वाच्छब्दास्यां सपिपीतं इंद्रपीतं इति शक्यं वक्तुं डिञ्छमान्ह्वान तस्मान्मंत्र
वदेवस्थाऽऽ दैंद्राग्नादिषु लक्षणं स्यादेवं यदि पानं स्यात्रनास्मीति वक्ष्यते । ते न देवताधिकरणन्यायेन पानासावाद्यापिवतिरत्र दानलक्षणार्थाः दा
नं वसिष्ठ विषयं नाश्चतरेणाथ्यपदेष्टुं शक्यमिति वर्षाकरणवदैंद्राग्नादिषु मंत्रा सा ॥ ॥छंदश्छंदेवतावत् ॥ ॥तत्रैव मंत्रे गायत्रछंदस इति श्रु

न्ना२ ख२ व२

यदेतत्तत्र विचारः। किं यत्र प्रदाने गायत्रमेव छन्दः स्यात् यत्र यत्र छन्दसोऽन्यत्रमपीति पूर्वपक्षः। केवलछन्दोविषयत्वं स्यात् तस्योत्तरं केवलगायत्रछन्दः
२३ प्रदाने न विद्यते सर्वत्र व्यक्तमं समवाये न छन्दोऽन्तराणामवश्यंतावात्। अतः सापेक्षत्वेऽप्यत्र नित्यसापेक्षत्वात्। समभ्योपपत्तिः। न चात्र सापेक्षत्वमपि सर्वे
मंत्राणामस्योच्चभिरेपेक्षाणामेव कर्मसंबंधात्। अतः सत्यपि छन्दोंतरे गायत्रछन्दस्य प्रदानपेक्षत्वात्। पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवत्र समासा विद्यातोऽन्नाना छन्द
स्केपि न वतिमंत्रः॥ ॥सर्वेषां वैकमंत्र्यमेति शायनस्य तत्क्रिपाणवास्सवर्णाधिकरोहि। स्थितामुन्नंरं। यदि तत्स्वरूपो यं स्यात् ... स्यादनैन्द्रेष मंत्रकं। तत्र
२०७ णं लक्षणं दोषांभ्राप्यं तत्स्वरूपो मतः॥ तत्स्वरूपत्वे हि मंत्रध्यंते सपोमशाद्वेशतइति प्रत्यक्षविषये तात्पुरुषाद्वेमनिर्दिष्टस्याङ्गताशिष्यापात्रस्यष्ठसोम।
स्य तक्षणार्थं पुद्यतस्योऽप्पीतया हस्यंद्रायदेवदत्तस्येवं विशेषणं स्यात्। न चासमाविंद्रायदत्तः पूर्वसंकाल्पितो हि ज्ञाताज्ञातसमुदायः तस्मै दत्तं तदवयव
स्य संपुघवाराद्वेवाराद्वैवाविधीयते नवामौयुक्तः तस्मात्कुञ्जाहि रिंद्रेण यस्मिन्नसवने पीतः सोमः तस्य सवनस्पयः सर्वं विसोमः तस्मैस्य लक्षणमीति सर्वे
त्र सोमा एवं विधसवनसंबंधिन इति सर्वेषां यथाम्नात मंत्रकं लक्षणं॥ ॥ब॥ ॥इति ...याध्यायस्य ...यः पादः॥ ७॥ ॥ग॥ अतो ...धिकारः स्यात्। पूर्व
योः पादयोः श्रुतिलिंगाद्यैर्विनियोगो विचिंतितो। इदानीं वाक्याद्विनियोगश्चिंत्यते। प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति स एतं तपो तप्यत तस्मात्तेपानात्त्रयो देवा

अग्नजंताग्निर्वायुरादित्यस्तेतपोतप्यंततेभ्यस्तेपानेभ्यस्तप्येभ्योवेदाअजायंताग्निर्वायुरादित्यस्तेतपोतप्यंततेभ्यःस्तेपानेभ्यस्त्रयोवेदाअजायंताग्नेरृग्वे
दोवायोर्यजुर्वेदआदित्यात्सामवेदइत्युपक्रम्यश्रूयतेज्योतिष्टोमेततस्मादुच्चैरृचाक्रियतेउपांशुयजुषाउच्चैःसाम्नेतितत्रसंशयःकिमुच्चैस्त्वाद
यंऋगादिजातीनांधर्मःमंत्राणामित्यर्थःउतवामंत्रगोच्चैरितिकिंवावेदधर्मःऋग्वेदेनोच्चैरितिउपक्रमेवेदश्रवणादुपसंहारेचऋगादिश्रवणाच्च
संदेहःवेदशब्दोहिमंत्रब्राह्मणसमुदायात्मनोग्रंथविशेषस्यवक्तानैकस्यमंत्रस्यवाक्यस्यब्राह्मणवाक्यस्यवावक्तःप्रयोगाभावात्तस्यकंदेवत्रि
वावाक्याद्यधीत्यवेदानधीत्यवेदौवावेदंवापिययथाक्रममित्येतत्स्वाध्यायार्थमगच्छितमंशततेनम्नाअस्मदायोवेदोमत्रवेदयत्तीतिश्रुतयस्यैकैकमेदवा
कंवेदमितिश्रुत्वैवप्रत्यपितमेतदस्मन्मन्त्रेष्वृगादिशब्दाःक्रमंत्रवचनाःस्थापिताःतेनोपक्रमोपसंहारयोर्विप्रतिपत्तेरेकवाक्यत्वाद्वोस्तयोरेक
विषयत्वेवश्यंभाविनिकिमुपसंहारस्थविध्युद्देशवशादुपक्रमस्यार्थवादगतोवेदशब्दोवेदैकदेशमंत्रपरोनवत्तुकिंवोपक्रमगतार्थवादव
शादुपसंहारस्थऋगादिपदमृगादिप्रायवेदपरंनवत्वितिसंदेहःतत्रगुणवैयर्थ्यादुवादश्चार्थवादस्थलक्षणात्सुखैर्थ्यापिप्रधानत्वाद्वशाविषयत्वतः।वि
ध्युद्देशोजघन्योपिस्वार्थहानिंनगच्छतीतिसुष्ठ्यापिदीक्षणीयाहिलक्षतेनस्वधर्मेतांजघन्यस्यापिसोमस्यप्रधानस्यास्यधर्मेतावन्नतेनतद्वद्वाविविध्य

ह्येशाद्यस्मात्सर्वेशाच्च प्राप्तविषयत्वाच्च विध्युद्देशो यथाश्रुतादध्ययायमप्रमाणकमर्थवादस्फुरत्प्रमाणान्तरप्राप्तानुवादत्वान्नोद्देशेन लक्षणया पितीयमानो न दुष्यति
नातिज्ञाताधिकाराउद्वेद्याद्यद्यइतिप्राप्तेब्रूमः अलब्धात्मनः प्रधानस्य वलीयस्त्वं गुणाङ्गवेद्याविध्युद्देशाच्च लब्धात्मा लब्धात्मानं न बाधते यत्स्यात् पञ्चनासोमेनयदे
२५ नेति यद्यनाद्रमोमस्थापिकालोलब्धात्मायुक्तं यद्द्वादशाणियाकालं बाधते । विध्युद्देशस्थितिह मंत्रविषयत्वेनेलब्धात्मा कथमेवार्थवादं बाधते तथा हि वेदस्य द्वे प्रक्रम
गतो मं ज्ञातप्रतिपन्नत्वात् यथाश्रुतार्थपरत्वं तावदवधार्यते तेन किंशत्वावधारितेन तु उपसंहारगतत्वाद्विपदस्य पञ्चमप्रतिपत्तिविज्ञानत्वाद्वेद्यथाश्रुतार्थमत्रपदे
२०८ क्तवाक्यतामप्रतिपद्यमानं तद्गुणवेदपरत्वेनात्मानं लभते नान्यथा येन बाधकं स्यात् उपक्रमस्थैर्वेदानां किंचिद्विधाद्यश्चेतत्पदं इत्यागतं किंतु तद्विधेयमित्येतावदन २४
वगतमपेक्षितं च अतो विध्युद्देशगतोपक्रमादिशब्दोपगतविषयत्वादनुवादइति लक्षणाग्रहते तस्माद्वेदधर्मात्मग्वेदेन यत्क्रियते विधीयते विधाय नेतद्वैरिति तद्द चैत्तिम
ता६ ह्येपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया वेदधर्मत्वमवधारितमिति वाक्यविनियोगः ॥ एकदेशिनां तु ये केचन एवावाक्यं वेदशब्दवाच्यमित्यभ्युपगमात् उपसंहारवशेन
मंत्रवाक्यपरोऽपि वेदशब्दो व्याख्यायमानः श्रुत्यर्थाभ्यावर्तितिसिद्धांतो दुर्लभेन लभ्यः स्यात् अत्रयद्युच्यते विधेयतया न विधायकत्वादिति तदयुक्तं यद्यपि हि विनियो
गापेक्षं मंत्रवाक्यं न विधायकं तदनपेक्षं वेदकं चैवं पाकापेक्षं पार्थिवंतत्रोनयत्राप्यविशेषेणास्तु लक्षणाशब्दः प्रवर्तते । यथा वेदशब्दोऽपि न हि विधिवाक्यमपि निरपे

तथापि तावद्वेदम्... तावद्वेदशब्दप्रसक्तो नित्यमिति विशेषः ... २५

सा ४

द्रंवेदार्थेतिपदार्थेयत्पत्तिन्यायविचारादिसापेक्षात्तस्मात्मा वारणो वेदशब्दः कांछानोजिज्ञप्त्युपवड्डपमंहारवशात्रमंत्रपरस्याविसंत्यधिकरणविरोधः स्यादित्य
क्षांतावच्च॥ ॥गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः॥ याज्ञुर्वैदिकमाधानं तत्र साममवेदे वारवंतीयं गायती तंग विधिः तत्र वारवंतीयस्य किं साम वैदि
कस्वरः उतयाजुर्वैदिक इति संदेहे प्रधानविधिनिबंधनस्य स्वरस्य प्रधानैकवाक्यतापेक्षित्वेन विलंबितत्वात्रम्ववेदानिबंधणएवस्वरो नपेक्षितत्वात्याशीघ्रं प्रतीय
मानो मुख्यक्रमतिप्राप्तो प्रधानधर्मत्वा दुपांशुत्वमेव कल्पीयः स्तोत्रं गस्याधानं विधिना विधीयते अतस्तादृशस्यैव याज्ञवैदिकत्वादुपांशुत्व धर्मः॥ नयांगे ब्रक्रियमाणे तत्रसां
गस्याक्त तत्त्ववतिते नांगस्याश्रयमौ प्रधानार्थो धर्मो इति विलंवितप्रतीतिरपि वलीयान् इ तरथा प्रधानस्यैव वैगुण्यापत्तेः अतो ंगधर्मस्य मुख्येस्वंबाधित्वात्प्रधानधर्मउ
पांशुत्वं स्यादिति सिद्धांतितं एवं चांगगुणविरोधे च तादर्थ्यादित्यनेन गतप्रायं स्यात्तन्न वोदाहरणमपियुक्तं वारवंतीयं गायती त्यर्थ्यं विधेरपियाज्ञुर्वैदिकत्वादित्य
यथायाध्यात्तेयस्य मंत्रस्य वेदांतरेसमाम्नानस्तुत्पत्तिः वेदांतरेय विनियोगविधिस्तस्य किंमुत्पत्तिवेदनिबंधनस्वरः अथवा विनियोगवेदनिबंधनइतिसंशयः॥ तत्र
उत्पत्तेः पूर्वत्वा विचारानिबंधनएवविहितः स्वरः प्रथमत्वा विचाद्यत्कालोनायीत्योविलंबितः नैतदेवं नपत्वात्मीम्नानमात्रेण मंत्रस्य स्याग्रयोग्यता। तेन क्रियतत्वेवमतो
वक्तुं नमाक्तातेतेनतु क्रियते मंत्रो यत्र वेदे विधीयते। वक्षं ध्यायत्नत्य उच्चानं तत्र्वापेक्षितः स्वरः प्रयोगविषयत या विधारितस्य मंत्रस्वरापेक्षा सर्वं ति स्वरूपावगति

स्याभ्र ग ४

२

ग्रा०त० मात्रेण तस्माद्द्वारवंतीयादेः सामवेदेनाक्रियमाणत्वात् अनपेक्षितत्वाच्च नात् तन्निर्बंधनस्तुतेश्च यजुर्वेदेन तु क्रियमाणत्वात् स्वरूपज्ञानवति स्वरूपावगतिमात्रेण
तस्माद्द्वारवंतीयादेः सामवेदेनाक्रियमाणत्वात् अनपेक्षितत्वाच्च गुणत्वात् तदीयस्तुपांशुत्वमेव स्यात्॥ ॥भूयस्त्वेनोभयश्रुति॥ ॥यजुर्वेदे सामवेदे च ज्योतिष्टोमः
२५ समाम्नातः तत्र कतरवेदस्थः स्यादिति विचारः यत्र विधीयते तदीयप्रवचनेन यत्र गुणोऽर्थे श्रवणं अतः कार्य्यविधिरिति अनियमे प्राप्ते विधीयते। यजुर्वेदे
ज्यादेवतमस्य श्रूयते तेन चाप्रवृत्तिं कर्म्म स्वरूपं गम्यमानं श्रुत्वेन विधीयते वेदान्तरे तु नामयुक्तं क्रियामात्रं श्रूयते इति न विधीयत इति न विध्यन्तात् तस्य
समाप्यते अतो यजुर्वेदेनासौ क्रियत इत्युपांशुधर्म्मता॥ ॥असंयुक्तं प्रकरणादिति कर्त्तव्यतार्थित्वात्॥ ॥श्रुतिलिंगवाक्येन तु क्तो विनियोगः अधुना विक २५
२०५ रणत्रयेण प्रकरणस्थानसमाख्याभिर्विनियोगो विधीयते दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादि तद्दर्शपूर्णमासांगं न वेति विचारः अथ द्विप्रक
९५ रणं नाम प्रमाणं न वेत्यतो गं इत्यथ गमिति तत्र प्रकरणमनाज्ञानमं देहविपर्ययाणां अथ तमेन पूर्वः पक्षः यावद्यापत्र कथ्यते। तावद्ज्ञानं तत्र वृत्तिमदपि वै
वाक्यमसंसारर्थानुरोधादिति संदेहः अथवा नैवाभ्यवधानमर्थानुसरणापदं समभिव्याहारात्मकेभ्यः श्रुतिलिंगवाक्येभ्यो अशक्तप्रमाणाकारोऽन्वित
स्मान्न प्रकरणं प्रमाणमिति विपर्यये तथा हि स्वर्गकामस्य दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्याविति निरपेक्षं समाप्तं वाक्यं तथा समिधो यजति इत्यादावपि न त्विदं फलाभावात्

यो कांक्षा सत्यां कांक्षा स्वर्गः स्यादिति वा फलमात्रे योनिर्देशादिति वादर्शपूर्णमासफलात्तु संयोगेणवानिवर्त्तते नक्रत्वंगत्वं क्रतोरनाकांक्षा स्यादिति प्राप्ते
भूमः॥ क्रतोरस्य स्वित्कथमिति ॥ तिकर्त्तव्यताकांक्षा तथा प्रयाजादेः॥ प्रयोजनाकांक्षा तु नये॥ अथाकांक्षा योसंनिहितः योरप्रत्यक्षमथे कथाक्यत्वं फलं तस्य कल्पन
लघीयः तथोत्तयो निराकांक्षत्वं योगेन स्वर्गं कुर्यादिति तु वाक्यार्थः॥ तत्र न ज्ञायते केन प्रकारेण यागेन स्वर्गः॥ कर्त्तव्य इति तेनानिप्रकाराकांक्षा न तु यागानुष्ठान
मेकप्रकारः॥ अनुष्ठितो ह्यसौ फलं साधयति किमर्थं न ज्ञायते यदि मं तं न यागः फलं साधयत्य नन्तु गृहीतः सर्वसाधनानामनुग्रहापेक्षत्वदर्शनात् स्वक्रादीना
मालोकानुग्रहवत्नु अतः किमस्यानुग्राहकमित्यनुग्रहापेक्षायां प्रजाये विधिरिति तदयुक्तं अननुगृहीतस्यापि केवलस्यकर्म्मणः संयोगविभागारंभदर्शनात्
कस्यायमनुग्रहो नाम सामर्थ्योद्बोध इति चेत् को यमुद्बोधो नाम कार्यारंभशालित्वं स्वमिति चेत् नैवं समर्थमेव कर्म्म प्रागनुष्ठानादलब्धात्मकत्वात् कार्यारंभानभि
मुखमनुष्ठानालब्धात्मकत्वात् स्वतत्यैव कार्याभिमुखं किमंत्र पेक्षयाम ह्यायापेक्षणमनुग्रहापेक्षणमिति चेत् न अम ह्यायेनापि कर्म्मणः संयोगविभागोप
लिदर्शनात् अपि वा मेयादी प्रकारः॥ क्रियाप्रकार इति यावत् सामान्यस्य सतो दकोपि विशेषः॥ प्रकार इति तदिलक्षिदः किंपुनरिद सामान्यात्मना वगतं वि
शेषरूपमपेक्षते क्रियाभावेनेति यावत् यागेन स्वर्गं कुर्यादिति स्वस्यायमर्थः॥ यथा यागः स्वर्गो भवति तथा यागं प्रतिष्यादिति तत्र न ज्ञायते को

तत्र २

शा०व्रात सौ व्यापारविशेषो येन यागः स्वर्गो भवतीति भवेयं जिज्ञासेति कर्त्तव्यताकांक्षोत्पद्यते न तु यागानुष्ठानमेवासौ व्यापारः किमर्थं त्वत्र न ज्ञायते यथा क्रियानुष्ठानमेव

२६ संयोगमेव संयोगविभागसंपादनं न हि स्पर्शवत्त्वं संपादनमेव घटसंपादनमतो नायमेकान्तः यदुपस्वरूपसंपादनमेव कार्यसंपादनमिति न च यागानुष्ठानमेव

शाब्दो नोच्यते नैवं न ह्येवं शाब्दो हि यागानुष्ठानमेव व्यापार इति न तु यजेतेति यागविषयैव कृतिः शाब्देनोच्यते किमिदं विषयत्वं साध्यत्वमिति चेत् न स्वर्गो ह्यत्रासौ

26 साध्यतया प्रबंध्यते न यागः न ह्येवं संबध्यते भवति स्वर्गं कुर्याद्यागमिति अथ यागविषयया कृत्या स्वर्गं कुर्यादित्यस्मिन्निति स्यादेवं यदि कृत्या कुर्यादिति प्रत्यये न कृति

290 रेवं ह यत्तु पान्नेष्वा कुर्यादित्येतावत्तु प्रत्ययार्थकृत्या साधयेदिति कृत्संतरारोपेण व्याख्यातृणामर्थकथनमात्रं कुर्यादित्यस्मिंश्च स्वर्गस्य साध्यत्वं चास्य न यागस्य सा २६

ध्यत्वं अयविशेषणत्वं विषयत्वं तत्त्वं विशेषणमेव यागः केन तु संबंधेनेति तृणया मकन तर्कविज्ञालोत्पन्नादिवन्नानुरूपेण यागभावनयोर्भेदात् अतः कारकत्वेन सा

सन्दिवयागस्य क्रियाविशेषणत्वं तत्र च साध्यत्वात् भावसाधनतयैव संबंधः तेन यागकरणिका स्वर्गकृतिरेवात्र शाब्दार्थः न तु यागानुष्ठानं गम्यते न शाब्दात्तेनायं व

कार्ययागेन फलं कुर्यात् कथं केन व्यापारेण यागात् स्वर्गो भवतीति तत्राह समिधो यजति व्रीहीन् अवहन्ति तन्त्वा दिति तदयमर्थो भवति समिदादिभिरदृष्टद्वार

मवघातादिभिश्च द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारं द्रव्यदेवते न च स्वरूपसंपादनेन यागे व्यापिये तत्पवंधतो सौ व्यापारः येन यागात् स्वर्गो भवतीति यागः फलारंभाति

२४ एवंच नाम्नां सामान्याधिकरण्यं संभवति ... ततः किं ... समिधो यजतीति ... व्यापा केऽ/नेः सि

येन यागात् स्वर्गो भवतीति संभवति ... किं ... यागो ... फलं ... यथा यागानुष्ठाने ३

८२ ९२

मुख्यैर्भवति कार्यैरंशान्तिमुख्यैः करणमेवोपकारइतिसमिदादेः क्रत्वपकारः ॥ फलं नत्वेवं समिदादिविरहे ष्टं कुर्यादित्यत्रापि क्रियाविशेषापरिज्ञानाकांक्षा
स्यात् । कथं न दृष्टं त्रात्तप्रयाजेतरप्रकरणमिष्ट्येतेन ध्रौवं सौमिकधर्मातिदेशः स्यात् । एवं सतेवापि दयज्ञस्य साधिकारस्य किमिति सौमिकधर्मातिदेशो न नव
तिवावनिकका लवाधप्रसंगादिति चेन्न । इहापि समानं अपि समत्पया कांक्षाभावान्निके न ध्रौवाज्यादिद्रव्ये न तत्संस्कारैर्मर्त्वेर्ग्रवर्ति क्याच देवतयावेदिबर्हिर
ग्रीष्मादि शिनसंस्कारैस्त्वाङ्गप्रधानसाधारणैरतिक्रांसंवुद्धोतिसमानैस्तहोतथा तथा दिशि ध्रुवावानिके ध्रौं ध्रौवाज्याग्रे विवर्तन्ते इति न सौमिकधर्मातिदे
शोद्यांशं कतीयैस्तद्व्यपाद्याशनात्परयः प्रेतिपातिनोङ्गप्रधानसमानैः ॥ नेनोपांशुयाजवत्प्रयाजादयो विकृतिविधानैः ॥ नहि तत्र विधाने वृत्तिदेशात्सन्निधि
त्योपकारसामर्थ्याद्वक्तत्र विधानमेतेस्पष्टमेव दृष्टे अतएव हि पितृयज्ञस्याशर्वतो । अन्यथासाधिकारस्याडुंबरः सौमधर्माद् इतिदेशः स्यात् तस्मात् स्वर्गीति क
र्तव्यता कांक्षानदर्शनेतिस्थ प्रकरणम् । अतः प्रधानवाक्यस्थप्रकारकांक्षिता वशात् फलाकांक्षं प्रयाजादि तद्देशत्वेऽपपद्यते ॥ ॥ क्रमस्य देशसामान्यात् ॥ ॥
दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजक्रमे दविर्न्नेमासीतिमन्त्रः पठ्यते स किमुपांशुयाजांगं नेति संदेहः । क्रतिवाक्ययोरभावाल्लिंगस्य करणयोग्याग्नेयादिद्रव्यविशेषा
दुपांशुयाजाङ्गस्य विशेषाभावाद्वाक्रमस्य वा प्रमाणत्वाद्दनंगमितिप्राप्ते क्रमादुपांशुयाजांगस्थोदुपांशुयाजस्य तेन स्थानसामान्याख्येन कर्मणा मंत्राणां वक्रमेण समाम्ना

पि२

ग्रा० त्र० नानां यथैककर्मणः क्रमे यो मंत्रसमाम्नानः तस्मिन्नवगते स्थानसमाम्नानाद्यात् तत्कर्मोपतिष्ठते कर्मोपलक्षणविमर्शः तयोरेव समानस्थानाम्नानं तत्सूत्रं संबंध
र्थमित्येवं माकांक्षां परिकल्प्यते नैकवाक्यता कल्प्यते एवं कांक्षिणां यास्यान्तुवाक्यानां यक्रम इति च देशसामान्यात् प्रयुज्यते तत्र च द्विविधः पाठसादेश्य मत्रसंस्था तुं न
२७ मादेश्यं च पाठसादेश्यं प्रविष्टा यथा संदंशे नर्मसंनिधौ म्नातं च यथा संस्था सदर्थितमुदाहरणं स त्रिविधि समाम्नानस्थानपाठ्यपाठस्तु संध मक्रमसूक्त्वं धर्मि ति मंत्र
स्थानदंगं स्वं अनुष्ठानसादेश्यं अपश्यधर्मानीमग्नीषोमीयांगत्वं कल्प्यते ॥ ॥ आद्यौ वैवं तदर्थत्वात् ॥ ॥ दर्शपूर्णमासमादिष्वाध्वर्यवदोनौत्रौ हृत्रात्त्विज्यं स्थौ नाः पदा
२११ र्थाः किमध्वर्यादि शिरेव कर्तव्या अतो नियमेनेति श्रुत्यादि शिर्नियमात्वाद्समाख्या याश्च पदार्थमात्रविषयत्वेनाविधायकत्वेनाप्रमाणत्वादनियम इति प्राप्त २२
उच्यते अनादिषा वदपौरुषेयी समाख्या तेनाध्वर्युर्वा होता द्या पदार्थानां वाचकार्थी इति ता वक्ष्यमाणसंबंधनिमित्ता च समाख्या नामसती संबंधे च कल्प्यत इति अग्नि
२७ नेनं कर्तॄणां पदार्थानां च कश्चित्संबंध इति निश्चिते कर्तॄणां कार्यापेक्षत्वात्पदार्थानां कर्त्रपेक्षत्वात् समाख्यया च मिथः पर्युपस्थापितानां योग्यतया क्रियाकर्तृसं
बंधमेव प्रयोगविधिर्विधत्त इति सिद्धः समाख्यया नियमः ॥ ॥ इति लिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ ॥ इदानीं श्रुत्या
त्यादीनामेकविषयसमवाये न विरोध इति बलाबलं विचार्यते प्रथमं तावच्छ्रुतिलिंगयोश्चिंत्यते । एवं श्रूयते ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति तत्र संशयः किमिंद्रस्तोत्रं वा

नी२

म४

फा २

पश्चान्नेकर्त्रं श्चीऐन्द्र्या वा गार्हपत्यस्य वा अथ समुच्चयः अथवा गार्हपत्यस्यैवेति यदि लिंगं बलीयः तत ऐन्द्र्योपस्थानं अथ तुल्यबलत्वं ततो विकल्पः अथ तुल्यबलत्वे

ऽप्यविरोधः ततः समुच्चय इति बलीयस्त्वे तु गार्हपत्यस्यैवेति यः श्रुत्यैव श्रवणादेव विनियोगः प्रतीयते मंत्रो तत्रापि श्रुत्यैव श्रवणादिति गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रवणान्न द्वि

तीयांत शब्दश्रवणादेव गार्हपत्यस्य प्राधान्यमुपस्थानं प्रति गम्यते पंचम्याश्च तृतीयां ताया करणत्वमिति तस्मात्तेन विनियोगः मंत्रगतस्त्वैन्द्रपदादिन्द्रस्वरूपमात्रं श्रुत्यागा

वगम्यते न तु मंत्रस्य शक्तिः इन्द्रप्राधान्यं मंत्रस्य वा करणत्वं केन चिच्छब्देनोच्यते किं तु मंत्रस्येन्द्राभिधानसामर्थ्यमालोच्य सन्मनेनमंत्रेणेन्द्र उपस्थेय इति कल्प्यते

ति लैंगिकोयं विनियोगः ऐन्द्रीमपरत्र दिन्द्रार्थत्वं लिंगादिति न तु गार्हपत्यार्थत्वं मंत्रस्य श्रोतं कथं शेषशेषित्वमात्रं हि श्रुत्यैन्द्रीगार्हपत्ययोः उक्तमर्थोऽत्र विषय

नियमस्त्वेकवाक्यतो गार्हपत्यमिति हि शेषित्वमात्रं अनिन्द्रोरितश्रेषविशेषं प्रकृत्यो क्तमैन्द्री विषयं तु द्वीन दिति वाक्यादवगंतव्यो तथैन्द्रो त्यानवगतशेष विशेषं शेष

वस्तुतं वाक्यात् गार्हपत्यविषयं भवति यद्यप्युपात्तं सामान्यरूपं तल्लिंगेन न विरुध्यते मंत्रत्वं तु हि गार्हपत्यस्य कांश्चिदाग्नेयीं प्रति प्राधान्ये पंद्राखेंद्रप्रतिशेषत्वं अ

योग्याय यत्काव्या क्यावगतो लिंगेन विरुध्यते तेन लिंगवाक्ययोरेव विरोधो न श्रुतिलिंगयोः अत्राभिधीयते॥ ॥ सत्यं वाक्यविरोधो भिन्न इति अत्रापि विरुध्यते।

म हिते हि विरुध्येते न तु लिंगेन केवलेन यथैव हि श्रुतिमात्रमविरुद्धं एवं वाक्यमपि श्रुतिममादर्त्यालोच्यमानमविरुद्धमेवाय यदि हि गार्थपत्यशब्दस्तु इंद्रलिंगहस्तेनैवेयर

५८

गो॰

ह्विंयावासमञ्चयथौं ततो लिंगाविरोधेन गार्हपत्य पदं मैंद्र्योपतिष्ठत इत्यनेनैकवाक्यतां गच्छतीति यस्कद्धितीयां तु गार्हपत्यशब्दश्रवणादेवार्थः प्रतीयते गार्हपत्य

मलिंगेन विरुध्यते अतो न केवलं वाक्यं न केवला श्रुतिर्लिंगेन विरुध्यते वाक्यमपि हि ता श्रुतिर्विरुध्यते कथं पुनरेवमुभयविरोधः सत्ययं श्रुतिविरोध एव ध्या वद्धेय

तेन वाक्यविरोधः श्रुतेः प्राधान्याद्धि नियोगो हि शमेयास्य साध्यसाधनरूपः श्रुत्यैवोक्तः वाक्यं तु प्रतियोगिविशेषसामर्थ्येनैव श्रुतिमतुष्ट इत्यस्य गुणीभूतं प्राधान्येन या

विरोधो लक्ष्यते न अर्थं वा परो विशेषो येन श्रुतेरेवात्र लिंगेन विरोधान वाक्यस्य यथा हि लिंगे बलीयसि वाधः। तल्लिंगेन विरुध्यते न प्रत्यक्षलिंगे बलीयसि काकुं शाक्य तत्त्वा

विश्रुतवाधे हि एष श्रुते गार्हपत्यमैंद्र्या पदेन किंचिदर्थं प्रतिपाद्यते पदमात्रस्य श्रामा तत्र श्रुतेरस्य त्यंतवाधो वाक्यस्य तु यदर्थस्य श्रुत्यार्थप्रतिपादकत्वं न

विहन्यते यथा ख्यो नादिष्टु तत्रैव वाक्यवोधनैवं ज्ञानीयकेषु तत्र सामं भवति वाक्यस्य वाधे श्रुतिरेव वाध्येते ति श्रुतिलिंगयोरेवैष विरोध इति युक्तो विचारः किं बली

यसीति तदर्थं किं श्रुतिवल्लिंगाद्यपि स्वतः प्रमाणं उत श्रुतिकल्पनेनेति तत्र स्वतः प्रमाणं लिंगादेः श्रुतिवन्मतं सामर्थ्याल्लोकेनादेवतादर्थो हि प्रतीयते गार्ह

पत्यार्थं श्रुते तु तयोः तुल्यकालतानेन तयोरुपसंहारं विकल्पेन भाविष्यतीति सत्सु वचनेन वा मंत्रः प्रयुज्येत तयोरपि प्रतिप्रधानमावृत्तिर्गुणानां न विरुध्यते। यद्यपि स्वा

बलीयस्त्वे श्रुतेर्लिंगात्तथापि द्वाभ्यां विरोधाद्वाध्येत असंभवी हि समुच्चयः ४। यदा सामर्थ्यरूपत्वाल्लिंगं स्यात्स्वतंत्रं श्रुतेः। वस्तु शक्यं तु मारी हि शब्दः सर्वत्र वर्तते।

गो१२

जुलेनो१

प्रथमतः २

अत्राभिधीयते सत्यं यद्यप्यत्र मशक्यता ॥ गार्हपत्ये तु सामर्थ्यं गौणं मंत्रस्य विद्यते ॥ तावदेव श्रुतिर्मंत्रं गुणाद्वाप्यभिधानं स्या दित्यत्रैतद्धि साधितं ॥ तत्र नाबलीयस्त्वं
लिंगस्य न च कल्प्यता ॥ विनियोगः श्रुतेः पश्चाल्लिंगाच्चारोऽस्मोद्धितः ॥ यावद्धेव हि मंत्रार्थो मंत्रेण प्रतिपाद्यते तावदेव श्रुतिर्मंत्रं गार्हपत्यार्थतां नयेत् ॥ मंत्रार्थं मंत्रतो बु
ध्वा पश्चाद्वक्ति निरूप्य च मंत्राकांक्षावशेनैव शेषत्वे श्रुतिकल्पना ॥ श्रुत्या सत्यन्द्रया पूर्वं गार्हपत्यांगतां गतेनैव निराकांक्षीकृते मंत्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना ॥ श्रुत्या
सत्यन्द्रया पूर्वं गार्हपत्यांगतां गते निराकांक्षीकृते मंत्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना ॥ तेन यद्यप्यवर्त्तित्वात् श्रुत्या लिंगस्य बाधनं । प्रत्यक्षेणानुमानेन यथा लोके बला
बलं शीघ्रं तथा प्रवृत्तित्वान्नयोः श्रुतिलिंगयोः ॥ अविरोधात् तावदंशे योगो वर्णितः समनुष्ठते ॥ लिंगस्याप्यशिमाणं मंत्राकांक्षा निबंधनं ॥ तां च श्रुतिनिर्हन्तं नी
नाविरोधेन गच्छति ॥ विरोधे च श्रुतिर्लिंगं बलीयस्त्वेन बाधते ॥ ॥ लिंगवाक्यविरोधे ॥ ॥ स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन् सीदामृ
ते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति ॥ किं सकलोऽयं सदनकरणे तु रोडाशस्य प्रतिष्ठापने वा विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्यः ॥ उत सकलेत्वाविलंबेत्र वा २
थवा विभज्य यावत् कल्पयामीत्यंतः सदनकरणे तस्मिन् सीदेति प्रतिष्ठापने इति यद्विवाक्यं बलीयः अतः सकलमेवोभयत्रानुलब्धबलत्वे सकलं वा

ति २ तत्रसंशयः २ विनियोजकं वाः २

शा० ७० विप्रकृष्टं वा लिंगं बलीयः स्यादुत विप्रकृष्टं वेति । तत्राया यावंति प्रयुक्तं ये पदानि सति पंचवो । भेयांख्यादेकवाक्यं यं वाक्यभेदो न युज्यते । तस्मिन्नसादेति एवं क्रमा
२८ पेक्षत्वाद्बाधं प्रवर्तते वाक्यैकवचनात् सर्वत्र सन्नत्र प्रयुज्यते । यद्वा तुल्यबलत्वं स्यादुभयोर्लिंगवाक्ययोः । श्रुत्या प्रत्यक्षया लिंगं कल्प्यं श्रुतिनिराकृतं कल्प्यश्रुतिर्वि
मिदं तु समानमुभयोरपि तेन तुल्यबलत्वं स्यादिति प्राप्ते अभिधीयते । सिद्धं कल्प्या श्रुतिः । किं तु लिंगं ज्ञायकं कल्प्यते । वाक्येन प्रथमं लिंगं कल्प्यं पश्चात् ततः श्रुतिः । क
ल्पनीया ततो वाक्यात् श्रुत्यपर्यायविप्रकृष्टत्वात् समृद्धिकृष्टकृतलिंगस्य तेनैतत्प्रबलं ततः । स्योनं ते सदनं करोमीत्यस्य हि सदनकरणसामर्थ्यमध्याने पेक्षितस्वरूपत्वा २८
२५३ वगत्यबोधम् अवगम्यते । ततस्तत्र तस्य श्रुतिमनुमाय यथायं विनियुज्यते । पुरोडाशप्रतिष्ठापने च स्य न स्वरूपतः सामर्थ्यं गम्यते । तस्मिन् सादयामि इत्येव प्रतिष्ठापनमुच्यते
तदेवैकवाक्यतापेक्षया तु पूर्वार्द्धं मिलित्वैव विनियोगो न सदनकरणे कल्प्यनामिति विप्रकर्षान्न तत्र विनियुज्यते । एवं तस्मिन्सीदेत्यस्यार्थे स्यापि वार्थे श्रु
७९ यं सामर्थ्यमिति तत्रैव विनियोगो न सदनकरणे कल्प्यसामर्थ्य तत्राप्येवमर्थभेदेन नाना वाक्यद्वावगमात् एकवाक्यतासंभवात् तस्माद्विशिष्य विनियोगः ॥ ॥ वा
क्यप्रकरणयोर्विरोधो विचिंत्यते । दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकनिगदः तत्राग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामिंद्राग्नी इदं हविरजुषेतामित्या
स्मा विरुद्धार्थी विरोधे ... सामर्थ्य ... विरुद्धा ततः श्रुतिः ... विप्रकर्षान्न तत्र विनियुज्यते

दिष्कृतं । न चाग्नीषोमादिदेवतापदं लिङ्गात् पर्वद्वये विनियुक्तं प्रयोक्तव्यमिति स्थितं । तदेकवाक्यस्थानानीदं हविरजुषेताम् इत्यादीनि यानि देवता
पदैकवाक्यस्थानानि तानि विच्छिद्यान्यत्रापि किं प्रकरणाविशेषात् प्रयुज्येरन् उत तद्देवतापदैकवाक्यतया तद्देवत्यावच्छितानीति । न
न्यायादुपकारकाणामेव प्रकरणं विनियोजकं न संनिपातिनाम् । संयुक्तैः प्रकरणादिति युक्तैः सन्निपातिनश्च पूर्वेष्कृत्वादीनामन्यत
मेन संयुक्ताश्च भवन्ति सन्निपातीनि च युक्तानि वाक्यैः । कृत्वा प्रकरणसाधनत्वाल्लिङ्गेन तद्देवतास्मरणार्थत्वात्तदङ्गं । न गतिश्चेदं हविरजु
षेतामित्यादयः संयुक्ताश्चान्न तत्प्रकरणं नेष्यते विनियोजकम् । न चैवं लिङ्गविनियोजकाच्च विरोधो नास्तीति तस्मान्नात्र वाक्यप्रक
रणयोर्विरोधस्त्वनुदाहरणं चास्यादेतदेवं यदि संनिपातितानां प्रकरणं न विनियोजकं स्यान्न तथावघातादीनामपि प्रकरणादेवाङ्गभावने
तिकर्तव्यतात्वेनाङ्गत्वं चयैवं श्रसंयुक्तमिति न प्रकरण्याद्यस्य विशेषणं किं त्वपूर्वस्य पत्नीवाशिष्टत्वादीनामेव विनियोजकं चैतदसंयुक्तस्य
नास्ति विनियोग इति मन्यते तं प्रत्युच्यते । अस्तु त्वाद्यसंयुक्तमपि प्रकरणेन विनियुज्यत इति । यद्वा प्रकरणविरोधप्रयोगाभिप्रायं चासं
युक्तस्येत्युदाहरणं तदप्येतदधिकरणसिद्धबलाबलाङ्गीकारेणोक्तं । अतो युक्तमुक्तमुदाहरणं । येन चारादुपकारकेष्वेव प्रकरणस्य व्यापारः

संनिपातिनां तु ग्राहकत्वं यद्ग्रहणं ख्येन प्रमाणेन तात्तीयं श्रुत्याद्यतिरिक्ते नामर्थ्यार्थं व्यवहारे दमर्थ्यं श्रुत्यादिभिरेपादानिर्के कृच्चर्थं च प्रकरण
स्यानुनकश्चिद्व्यापार इति मन्यंते तेषामेवायमुक्तो वाकपदानां श्रुत्या प्रस्तरप्रहरणे विनियुक्तानां प्रकरणाविषयत्वान्नेदं वाक्यप्रकर
णविरोधोदाहरणं युक्तमित्युपालंभो नास्माकं ॥ तत्र द्वयोरपि वाक्यप्रकरणयोः प्रमाणत्वाविकृतिकल्पनाधीनत्वसाम्यादन्यस्य
चविप्रकर्षकारणस्याद्याप्यनुपस्थितत्वाद्बलाबलतामन्यते । यदा प्रधानाकांक्षा प्रकरणं प्रधानार्थं च सर्वमिति तन्निबंधन एव विनियोगो
30 बलीयानिति प्राप्ते निधीयते । येनैकवाक्यतानान्तत्र सामर्थ्यं गम्यते मनाक् । सामर्थ्याच्च श्रुतिः श्रुत्या विनियोगोपस्थत्वात्प्रश्नयोरेकवाक्यत्वे
कल्प्यं स्यात्प्रक्रियावशात्तावत्ततो लिंगं श्रुतिः पश्चात्स विनियोगस्ततः परः ॥ अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामित्यग्नीषोमपदस्येदं हविरित्यादेरे
कवाक्यत्वं क्लृप्तं एकवाक्यतयाग्नीषोमप्रकाशनसामर्थ्यं इदं हविरित्यादेः । शीघ्रं कल्प्यते तेन तच्छ्रुतिः ॥ तथा विनियोग इति प्रत्निफा 30
र्णः इदंशब्दनीपदेन चेतत्यसोदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वं न प्रत्यक्षतोऽवगम्यते किंतु प्रकरणात्तावद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिदं वि
ति साद्देरेकवाक्यता कल्प्यते ज्ञाने न दर्शपूर्णमासयोरुपकुर्यादिति तत्कोऽस्योपकार इति तदीयदेवतापदैकवाक्यतया तद्वका
शनसामर्थ्यं विरिणकल्प्य यिचात तःकृतिकल्प्यते न विनियोग इति विप्रकर्षात्तदुर्बलं वाक्यात्प्रकरणं ॥ अथ स्थानप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं राजसूय
पवहत्वस्याश्चिति सोमयागाः सर्वेऽपि कित्वे तःसमप्रधानाः तत्राभिषवणीयो नाम सोमयागः तत्संनिधौ विदेवनाद्यास्ताभाम्नाताः ते किं सर्वस्य

राजसूयस्याङ्गं तावदभिषेचनीयस्यैवेति। यदि सन्निधिविशेषा[त्] न त्वभिषेचनीयाङ्गं। अपि च प्रकरणात्ततो राजसूयस्यैवेति। तत्र सन्निधिविशेषादभिषेचनीया
गवेषां राजसूयस्ते प्रकरणा[त्] विशेषा सर्वा

र्थता भवत्वभिषेचनीयस्याप्येवं फलवत्त्वात्प्रकरणं। यद्यप्यस्ति तथाप्येषामप्रत्यक्षा इति तादर्थ्यमयुक्तं यदि परमविशेषतः सर्वेषामाकाङ्क्षायामपि पाठसन्निधिविशे
षादभिषेचनीयस्य विशेषेणाकाङ्क्षाकल्प्यते तादर्थ्यं स्यात्। न त्वत्र विपर्ययः। सर्वार्थतैवमाकाङ्क्षा तत्। स्वप्रधानस्य ते। अभिषेचनीयाङ्गत्वे पाठस्तु तैराकाङ्क्षाकल्प्यते
ति पतेनाग्रे यद्वीनां धर्मसाधारण्यं स्यात्। ते। अपि वनाप्येवाभिषेचनीयस्य प्रकरणं ग्राह्यतेन त्वेवं भावेन कथमाकाङ्क्षापूरणाद्वा न त्वेषामपीष्टिपशुसोमानां विकृ
तत्वान्नाप्येवं प्रकरणं सत्यं प्राप्तिश्चिके न रूपेण नाभिराजसूयात्मनोऽप्येवं कथं। अकृत्वा विहितानां संदेशात् ह स्तेन हि निर्दिष्टानामाकाङ्क्षा न कृत्याद्य नेय विज्ञादास्या
त्तत्रदीक्षाद्यर्थं तियावदङ्गविधिप्रायेण राजसूया यष्टेता उत्सुनाभिराजसूयेनेज्जानः सर्वमायुरेतीति राजसूयपरामर्शान्नावं तेदेशमनुष्ठानो राजसूयकथं नावश्य
क्रोतीति नमध्ययति नाभिविदेवनादीनि तिस्रो हीनं तु अतः प्रकरणाद्राजसूयाद्विदेवनादः॥ ॥क्रमसमाख्ययोर्विरोधे॥ ॥पौरोडाशीकसमाख्यानेदर्शपूर्णमासकाण्डे
मानाय्यपात्रशुंधनक्रमेसमाम्नातः शुंधध्वमिति मंत्र उदाहरणं। शिकिं तु पुरोडाशपात्राणामुत सान्नाय्यपात्राणामुतोभयानामिति विचारः। यद्धि समाख्याली यमी पुरोडाश
मंत्रस्यथा तुल्यवलश्चं उत्तयथार्थितानां क्रमबलीयस्त्वे तु सानाय्यार्थतात्र अविशेषाद्ग्रहणात्तुल्यवलत्वमुत्तयोर्वेदेशमंबंधवाचीना वेत्र समाख्यावाक्यीयसीनैतदेवं
समाख्याहि न संबंधाभिधायिनी। यद्यपि च विधाजीष्टा त्वमाणं न तु तत्रमा नहि योगिकैः स्याद्वा। संबंधोऽभिधीयते। दंडीति हि दर्शकत्वादं ड सर्वरूपमुक्तं प्रत्ययेनापि पुरु
५३

शा० त० ८ घः संदेयुक्तः पुरुषो न कश्चिद्विज्ञायते। नयोः समनियता दारादेव परस्परयोगो सा क्व इव पदार्थानां लक्ष्यमानो नानिश्चितं प्रयोजयति तथा पाचकादिष्वपि आह्वा
३१ पावं हि पचिरेवा हपक्ता रं प्रत्ययोथकः पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकश्चकश्च विविदिति एवं पौरुषाशाकाशब्दे पितृप्रकृतिप्रत्यया मीपुरोज शब्द रूपा काङ्क्ष
रूपं योक्तं नयोश्चपं वं वोनचिहितपवकस्यायितथ ८ क्रमेणुद्देशसामान्यालक्षणः संबंधः प्रमाणइति वलीयस्त्वं श्रुत्यादिसमाख्यासंबंधमनिदश्यार तथापि नयानन्
प्रमाणं श्रोपदिष्टपदार्थशमापपानावाश्रुतः संबंधनिमित्तत्वाद्यो उपरंतीमुपसंलायनमन्यनयोः कश्चित्संबंधे संबंधसामान्यं कल्प्यं ततो पेक्षा नतपदव ३१
वं५ वयूततः सामर्थ्यं ततः श्रुतिविनियोगभङ्गः क्रमस्य संबंधमात्रं सम्प्रत्यक्षप्रमितत्वान्न तत्रास्यश्रुत्यर्थं गच्छत्येकपदभागानां समाख्यां जयति सदेवं श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वेण
२७५ तरोत्तरं श्रुत्यर्थं यावद्गमनमलब्धकामात्थे वह्निमेव मूर्खस्थलच्छेदा अनिराक्रियते। मो यमप्राप्तवाधः यन्त्रशास्त्रप्रदेशमुत्तरत्राश्यते इत्यमनेन बाध्यते प्राकृते वैन क्र
तेनसामार्थ्यं विशेषणोत्पादितत्वाद्बाधविषयं प्राप्तं बाध्यते उनाप्राप्तमितिनतावत् श्रुतिलिङ्गादिवद्प्राप्तबाधसंभवः तथाहि तद्देवप्रापकशास्त्रप्रसङ्गात्तावो
३ श्यपगं तच्च ततश्चतच्छैकचारकुशोषिवांनां तरेषपि वोदको नश्यानुपदहोम वह्निहोमांतरेष्वप्याहवनीये नश्याम्। अथ प्राप्तं तत्र श्रुत्यादिवैषम्यप्रसंगात्र
पक्षरूपे हि नैवाधेनक्रियुक्तं न विनुं न विविशेण नवप्राकं शास्त्रप्राप्तं वा विनुं उच्यते प्राप्तच्छैवत् पुवाधः नाव प्रपमेकरूपेणोव तेन स विनश्यं वैविरूपमेव प्रमाणं व

३२

प्राः

शास्त्रवादः २

वलेन युक्ततरं स्यात्। प्राप्तमपि शक्यमेव बाधितुमिति दर्शमाधेयमर्थितं अथ यत्र तत्र तत्रोत्पादि स्वाध्यायस्थ्योत्पादि विषयत्वं किंतेर्न प्राप्तवाधस्य चेद्प्राप्तबाधोपि
नोप्त्ररमित्यनेन वार्त्तिकेन दूषितं न चाच्यहृषणाख्यमासामाध्यते। प्राप्तिमत्वान्न विशेषोर्थं वश्यं तत्स्मृतिप्रमो पुनि मिन्नप्रासंज्ञानं च्यापदिश्यातिविशेषाचावामप्त्रेषां निवर्त्तनस्य
नेन काश्चिदपि परिहारलेशः। न हि विप्रकृष्टं प्रमाणं मं निकृष्टप्रमाणा। प्राकृप्राप्तस्य व्यवहारम विप्रवर्त्तयितियतश्च विवर्त्त कलामं निकृष्टस्याघ्यात्। अतो नेदमु प
देशाबाधविदामसिधानं अत हिदामेव कृताद्दर्शनामीदमामम सिधानमित्यभिरच्यते। उत्पादीनामतः। षंनीमेकार्थोपनिपातिनां। पूर्वपूर्वं वलीयः स्यात्। उडुं वलं
यो नरोन्नरं॥ ॥अहीनो वा प्रकरणात्मैगत्॥ ॥एवं विरोधे उत्पादेर्वलावलमुदीरितं। अतः परं विरोधः कं कैर्नाशीति विचार्यते। प्रथमं तावत्प्रकरणाच्च उत्पादि
लिः। महविता ज्योतिष्टोमेप्रकरणोतिश्रेपवमाकृष्यो। पवं शब्दो द्वादशाहीनस्योति कृतां न त्रसाङ्क शाह्नेन महाक्रमप्यमाध्यमानद्वा अष्टो तिष्टोमो स्तिधीयत इत्युपम
यं तावन्न दृष्टं द्वादशोपसत्वमपि किंतस्यैवांगं उत द्वादशाहाहीनस्य गणस्येति संशयः। तदर्थं व किंमहीनश्रुत्या प्रकरणं विरुध्यते नेति। तत्र प्रकरणाच्चेपोति ष्टोमांग
यं प्रतीयते। तद्वैवाहीनस्याह्रोपि नह्यां नैवर्त्तते। स्वशक्त्या योतोद्धहर्गणवचनः। स्यात्तस्य समर्थप्रसूत्यं प्रकरणविरोधीदंगीकृते न हीयत इत्यहीनः। नस्य सैषाकेन वि
रक्रतुनाहीयते। सर्वे हि क्रतवः स्वंस्वंप्रकृतिविधेनोपेदमाणा नजतिहति। तेन श्रुत्य विरोधात्। अष्टोतिष्टोमांगत्वेप्राप्तेभूमः। साङ्का दर्थांतरं तावदहीनमितिगम्यते।
३।१२
५

श्री०८२० उद्दिष्टेयं द्विरात्रादौ भावयोगाद्वलीयसी तत्रापि यौगिकत्वं चेत्प्रसवेषु प्रयोगतः । मध्योदात्तं पदं चेदमतः स्वप्रत्ययांगता ।। माङ्क्षा हि नद्योतिष्टोमप्रसिधायस्तु नरहि
३२ तन्नस्तु यमानं मंज्ञानेदादेवता कस्यति रंगम्यते तद्धाव द्विरात्रादिवचनवाश्ययोगे नद्योतिष्टोमेवाह्निं लुमहेति नतु द्विरात्रादावपद्धंक्षा समूह इत्यवंयोगे नैव ह
निःनमवेषु ष्टोप्रयोगाच किंचन तु समासवेश्व यः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्यकत्वात तथेष्याश मध्योदात्तं चेदं पदं अतः स्वप्रत्यायांतत्वं तथा सति द्यायनादि रूपदेशि
वहुवचनं स्वरसिद्ध्यर्थमात्पवमीनादेशश्चैवोपदेशिवाश्रप्रत्ययाद्यकदात्तत्वेनैकारस्वरः सिद्धो भवति । तस्मादहीनक्रतेरहर्गणवचनत्वाश्रतद्विषयमेव द्वादशोपस
२९६ वंषष्टीकृत्वा गम्यते तन्तु विधाय तेवाक्यांतरप्राप्तं वा नुपसवं स्तुत्यर्थमस्य तेसर्वथा तावद्वादशाहाहीनश्चेत्ये तदहर्गणे विषयामिति सिद्धं वा ।। ।।द्विवद्धवयुक्तं ३२
वायोदनात नद्योतिष्टोमेश्रूयते स्तुवं हि स्तुः प्रां पंता इतिद्वयोर्जयजमानयोस्तु तिपदं कुर्यात्राय तेऽस्तु स्वरमिदवद्रति वद्धल्योयजमानेत्यादति तत्र संशयः किमेते
प्रतिपदौ ज्योतिष्टोमस्य तद्विवद्धयजमानके श्रुकल्पायाहीनादिष्टतु क्रष्ट्येऽ इति तदर्थं वकिंज्योतिष्टोमेद्वौ वहवं वा यजमानाः संभवंस्तु तन्नेति । तत्र हीनांगप्यापि
३५ नित्यस्यप्रयोगोऽयेन वद्धानेते नैकत्वं विहाय द्वौ वहवो वा प्रयुंजते । यद्यपि नित्यवाक्ये पि वसंतेवसंते ज्योतिष्ठायजेतेत्याष्टोतोपात्तं गुणश्रुतोपदेयकर्तृगतमेक
वं विवक्षितं तथापि नित्येशक्तिं कृत्वा गत्यार्गर्ध्यक्ष पगमात्प्रयदैको न शक्नुयात्तदांगांतरवदेकत्वं विहाय द्वौ वहवो वा यजेरन्नतदाश्रयतो न प्रतिद्विधानं प्रकृता

१ ... ३५ ४

ज्ञानि...

वेदोपपन्नमितिनोत्कर्षः।तेनैतदेवमथाक्यांगस्योपादेयंहिस्तूयते।अस्योपादेयमेकत्वंयजमानस्यकालवशात्सोमेनयजेतवसंतेवसंतेज्योतिषायजेतेत्युत्पत्तिप्रयोगावोद
नयोःकृतमेकत्वमपिरिक्षांगांतरस्थैवत्यागोयुक्तः।किंचयत्रपिस्तूपादेयमंगंयजमानस्यकर्तव्यतयावोध्यतेतद्विषयमेवयथाशाक्युपकंबंधः।यत्रत्वनुपादेयंकालव
शान्नत्वैवंस्तुपबंधः।तदपेक्षक्रविधिसंबंधंतमधिकृत्यप्रवर्त्ततेअनुपादेयंयजमानस्यात्मा।यमेकत्वंशंयुतनएकोयथाशाक्युयाडिंदित्युपबंधात्संमांतरंदक्षिणपरिमाणा
दिपरित्यज्यैकमेवप्रवर्त्ततइतिप्रकृतौद्वित्वबहुत्वयोरसावात्प्रपष्टाश्रयात्संयुक्तयोःप्रतिपदोपहतमृत्कलायांदिक्ष्वाकर्षः।नचपक्षप्रतिपाद्यंद्वित्वबहुत्वयोरसावात्
युक्तंयजमानेशब्देनवेदेमर्थवदापुंप्रापकाभिधानात्स्वपत्न्यापुपत्नीशब्देनैवाभिधानाद्यावकृत्स्नमितिद्विरूपैकयोपगृह्यप्रमाणमंतरेणाडुकृपायत्वात्।अपियजमान
योरितियजमानशब्दस्थकर्तृवचनत्वात्।कर्तृद्वित्वंप्रतीयते।नचपत्न्याभिधायेणकर्तृद्वित्वंसंवति।दंपत्योर्हिष्टाससंकंकर्तृत्वंअग्नीषोमयोरिवदेवतात्वं।अतएवो
कवचनमेवस्यात्।अथयथाफलवाक्येस्वर्गकामोयजेतेतिअभिधानानिप्रायवेलक्षण्यात्तस्मादुडुत्कर्षः॥ ॥जाघनीवैकदेशत्वात्॥ ॥दर्शपूर्णमासयोःपत्नी
संयाजात्प्रकृत्यश्रूयतेजाघन्यापत्नीःसंयाजयंतीतितत्रविंत्यकिमिदंविधानंपशावुत्कृष्यतेउतनेतियदिजाघनीकृतात्तीर्थात्हविष्पत्नीसंयाजाःसंस्कार
विधीयंते।ततोवाक्यवशान्नोत्कर्षः।अथपत्नीसंयाजानांजाघनीद्रव्यंविधीयतेततोत्कर्षः।तत्रारादुपकारकावामामैयीकृष्यकंगरीयस्त्वात्संजाघनीशब्दस्यवो

३३

२१७

न्तराद्धौं दिशाद्यवदेकदेशावयवत्वात् एकदेशद्रव्याणां च विद्यमानैकदेशि संयोगाद्यत्र परं युक्तं पश्चात्तु मिथ्या वा ज्ञायते विधीयते तत्र तथाः संस्कारत्वेन पत्नीसंया-
ज विधानमिति शास्त्रेण विधीयते । यौगपद्यमीदृशं गुणत्वेन तत्रा योक्ष्यावगम्यते । पत्नीसंयोगाच्च द्रव्यापेक्षायैव स्थिताः । तेन तेषां गुणत्वेन ज्ञायमानत्व विधीयते । न च मा-
पेक्षत्वं शिष्टमुत्तराद्धौं दिशाद्यवत् । उत्तराद्धौं दिशाद्यावयवाश्रिदपरापेक्षयैव यथार्थं संभवबोधयन्तो युक्तं यत्र परस्परयुक्तमेकदेशीनमपेक्षन्ते ज्ञायते नीशाद्यवयवत्ववि-
शेषत्वव नोन किंचिदपेक्षते । अतो निर्मूलः स्यादस्थो कर्षकल्पनेति दर्शपूर्णमासयोरेव निवेशः ॥ ॥ मंत्रदर्शनं प्रकृतौ कर्मनैव दनर्थलोपा स्यादाशो नित्ये म- ३३
अतिघवणफलके प्रकृत्युन संतरणत्य मंत्रमोहितस्मृडिति अथ मंत्रदर्शनं विधायकं न भक्तं अथोषं शुद्धीर्घसोमे मंत्रद्यैःउत्पादिति मंत्रसंशय ८ किमिदं मंत्रदर्शनं प्रकृ-
तावेव अथोत्कृष्यत इति यदि दीर्घसोमशब्दः प्रकृतावपि वर्ततेत तो नोत्कर्षः अथ न वर्तते तीनत तो वाक्यादुत्कर्षः यद्यप्युत्कर्षः न दापि किं क्रियाद्यादिषु वोत्कर्षः ॥
अथ वा संस्थान्तरेषु क्रियाद्यादिष्वा विशेषेणाग्निष्टोमाधिकमात्र इति तत्र प्रकृतेपि षिपसुवं क्षाद्यपेक्षया दीर्घसोमोपपत्तेः तत्रैव निवेशः न च मंत्रदर्शनं तत्र वीहितं ब-
यवद्विपं कल्प्योत्र विद्यति । ननु च तत्र मधुवयत्यवमत्यं । विधान विकल्पात्तिप्रायमिदं न प्रयोगात्तिप्रायमित्यदोषः ८ नैतद्युक्तं न हि विशेषविकल्पः ८ वस्तुनि विकल्पाः संत-
वाद्यात्तेन यद्यप्येककार्याणां सन्निपातिनां शेषाणां वा देकमेव कर्य कर्मान्त द्वैके नैव विधीयते अथ योगार्थविधयाः तत्र विशेषो न दृश्यते सर्वत्र गुणअवाणादतथा यज्ञ

हिन्नप्पस्ती नो ३

मधमा

नमेवराकांवक्तुं न विकल्पीसिध्यानं अपि च अस्याणवाक्ये अनेकगुणश्रवणात् अतएवैवकायविधिरितरेषां गुणविषय इति विशेषग्रहणान्न विकल्पः । सिद्धार्थे वक्रयक
र्मणि गुणान्तरस्थं तेन ह्येकेन विहिते थे गुणविधयः संभवन्ति उत्पत्तिशिष्टगुणविरोधात् अप्रमाणवलाद्यसंनिपातिनमष्टो कर्कर्यीणां भेद आपतन्न दंडेन पराणुद्य
ते । तथा च गुणकर्मणामवघातादीनामेककार्यीणां द्वितीये षष्ठे उक्तं । तथाच कार्यं विधेयं वेददातीतिदानान्तरमेव प्राकृतकार्ये विधीयत इति वृत्ते तथा च शातं ब्रा
ह्मणाः सोमाउन्नयन्तीत्यत्र भक्षान्तरविधावपि च प्राकृतकार्यार्थेनानिवंधनकारेणैवोक्तं तस्मात् क्रयवत्क्षिकल्प इति पूर्वपक्षेणाहुः । तत्र इतियार्थैर्येवत: प्राकृता चैव
निवेशः । नैवं दीर्घशब्दो हि सोमस्य विशेषणं न चैष्टाद्यपेक्षया विदीर्घत्वं सोमस्य विशेषणं संभवति आद्यत्वेयाराज्ञ अतः सोमान्तरापेक्षमेव दीर्घत्वं न प्राकृते सं दस्मी ५४
त्युत्कर्षः । अयं पक्षः दीर्घः सोम इति षष्ठीसमासो यं दीर्घस्य यज्ञमानस्य सोमः सोऽपि प्रकृतावपि संभवतीत्युत्कर्षः । नैवं समानाधिकरणसमासस्य बलीयस्त्वात् दृष्टत्व
इत्यर्थवादादुपपन्नेऽर्थे न हि यजमानदैर्ध्याद्धारणे कश्चिद्विशेषो भवति तस्मात्कर्म्मापेक्षमेव दीर्घत्वमित्युत्कर्षः । संवत्सरद्विरात्रादिष्वेव समं स्यात् उत्तर च ापि वोढकथा
प्रस्थदस्मास्तुष्टेः तावत्पवादिषवाहूतसाड्ति वाक्यशेषापादुपपन्नेः । ननु तत्रापि प्रदानविरुद्ध्या अर्थात् उपदेयविरुद्ध्या न वितथ्ये नवोत्कक प्रामवाः सोमपरिमाणस्य प्रदेय
त्वं छिक्कतो यादिना संपादनीया तस्मात् द्विरात्रादिष्वेवोत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः श्वेतसीमपतेरुत्कर्ष इति न तद्द्विरात्रादिष्वेव किंतु अग्निष्टोमाधिकमात्रे दीर्घशब्दोपपन्नेः

३।०।२० विशेषणसंस्थाग्रहादिराज्ञादिषु वोत्कर्षः संस्थासु वा स्यपर्याय प्रदेयविरुद्धिः न चयोर्दकशाप्तपरिमाणविरोधाद्दीर्घपर्वसोमग्रहणे नदशमुष्टित्रिपर्वो परिमाणयो
रविरोधात् अविशिष्टमवदशमुष्टित्रिपर्वपरिमितएवप्रकृतौ सोमः अविशिष्टनामंशूनामुपसमूहनवशमात्र तत्रपरिमाणमावात् अंशूयन्ते हियद्दैतावानेवसोमः
३४ स्याद्यावंतं मिमीते यजमानस्यैव स्यात् नापिसदश्यानां प्रजानां स्वेत्यवशिष्टानां शूद्र्यपशूहनिमदश्यानेवावाद्रजतीति तस्माद्दशप्रदेयत्वादिन्द्रियाद्यर्थाग्रसं
स्थायावंतं मिमीते यजमानस्यैव स्यात् नापिसदश्यानां प्रजानां स्वेत्यविशिष्टानां शूद्रपशूहनिमदश्यानेवावाद्रजतीति तस्मादेवप्रदेयत्वादिन्द्रियार्थाग्रसं
स्थासुमत्यां यष्टव्याः इति वाक्यशेषोपपत्तिः अतो विशेषेण संस्थासु क्षिराज्ञादिषु वोत्कर्षः नैव संस्थास्वेवेति प्रश्नमिति अविशेषादेवानवप्रकरणाद्विशेषः संस्थानांप्र ३४
करणात्तावान् अतो वाक्ये नैव संबंधः तद्वाविशिष्टमितिसर्वगामित्वम्॥ ॥संस्थासुक्रतोः प्रकरणात्स्यात्॥ ॥ज्योतिष्टोमेष्टिप्रवर्ग्यः उपसदादिसर्वस्य
प्रकरणाङ्गीतित्त प्रकृत्यश्रूयते न प्रथमयज्ञे प्रवृंज्यादिति तत्र संशयः किं ज्योतिष्टोमाङ्गमयं प्रतिषेधः अथ प्रथमप्रयोगाङ्गमिति यद्यप्रथमयज्ञश्च ज्योतिष्टोमना
२१८ मंततो वाक्यप्रकरणात् सांख्योतिष्टोमाङ्गं अथ प्रयोगवचनं ततो वाक्येन प्रकरणं वाधित्वा प्रयोगाङ्गतेति प्रथमयज्ञशब्दयागवचनात् प्रथमशब्दस्य तद्विशेषणत्वात्
यागनामत्वात् तत्रापि प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमनामत्वं विशिष्टं च वाक्यांतरे समानाधिकरण्यं तथा चाप्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य च विधं
मानत्वात् सहि प्रथमं प्रयुक्तत्वेप्येतेनार्थे विद्यते इति वचनात् तस्माद्वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रत्वंगम्॥ ॥तदुच्यते॥ ॥वाक्यादेषु प्रयोगाङ्गं प्रयोगः प्रथमो यतः प्रथमश

५ वि।१ ५ वा।४ व२ मा३

प्र न४ नावीरा प पि

देन हि दर्शपूर्णमासयोः सर्वेष्वङ्गकर्मसु प्रधानप्रवर्त्तनेन सहोच्यते न तु क्रतुं प्रकाशयन्तु प्रयोगविषयवाक्यलक्षणया गम्यते । न चितरत्र प्रयाजशब्देन लक्षणया प्रयोगो वर्त्तित
थं स्यात् अनारभ्याधीतशक्तिकल्पनया नामधेये ह्युक्ते हि प्रयाजशब्दो लक्षणया विनियमानो न दुष्यति मुख्ये क्व प्रथमयाजः प्रकृतिष्टन्नो गृहीतत्वात् प्रयाजा प्रथम इ
त्यपि यया मे नातिदुष्टत्वप्रसिद्धार्थवादार्थवादत्वानारभ्याधीतशक्तिकल्पनया नामधेयत्वमवगमयितुमलं तस्मात्प्रयोगाङ्गं प्रथमयज्ञप्रयोगे न प्रत्यज्यादिति यद्धमिष्टोमेष
ण क्रीति वाक्यं । तरं तदनर्थं स्यात् प्रतिषिद्धप्रथमप्रयोगविषयमेव प्रतिषिद्ध्यति प्रथमवार्थेनेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगो विकल्प्यः । मन्व यदि स्थितं तद्वतां तरवशादथ
था हि श्रूयते कामं तु योऽनूचानः स्यात्स पूर्वं ज्योतिष्टोमादिति तेनाग्निष्टोमप्रथमप्रयोगेऽनूचानः स्यान्नित्यं प्रयोगः । अथ यो नित्यमप्रयोगः । अतिरात्रप्रथमाहारेत्तु सर्वेषा
मेवाप्रयोगः प्रतिषिध्यते वा साधारः ॥ ॥ पौर्णमासे पर्णमयीत्वं विकृतौ तृतीयो नावोदनात्प्रकृतौ ॥ ॥ दर्शपूर्णमासयोः पूर्णमासी विहितेति नाम इति वैपर्णी प्रकरणे पूर्णमासात्तावाऽश्रूयते
प्राणान्तरवाक्याद्दर्शपूर्णमासतद्वतीति प्रसिद्धमेतत् ॥ ॥ तस्मावीर्थमविशेषात् ॥ ॥ पतत्वे पर्णमयीत्वं किंस्विद्गोपश्रो पुरोडाशोऽपि विधीयते अथवा परार्वे इति संशयः । अवि
शेषात् सर्वत्र स्यादिति प्राप्त उच्यते । पुरोडाशो न प्रतः सिद्धं पश्चात्पौर्णमासी कृतिनाशने । पर्णं तेन नतयोर्विधातव्यं स्वरो न । अविद्यमानकर्मशास्त्रमिति तत्र विधीयते । पुरो
डाशो हि वोद्धव्यादेव सिद्धं पर्णं न विधातव्यं । न च यदि दर्वीपर्णं आयुषो ... रकालं ... विधानं ... अप्यवत्तो ... हि पाको नरकालमिदमयं यत्र पर्णं मि

सां न वेद त्रयं कों ५ अध्यायी ५

प्रति नान मेके ... तं सत्ना मतान्ति ५

नमन्ति

१०५दी निर्वपे प्रोक्षणमात्रं क्रियते तत्र प्राप्तं न तु विधातव्यं मनु विधातव्यं न तु विधिवलाद्देवाद्यर्थ्यं प्रोक्षणमतः प्राप्तं प्रोक्षणोदनार्थवत्त्वात् इह शूर्पं कल्पनाया असमर्थत्वात् किं
स्वं वा तत्प्राप्तं प्रोक्षणेन न द्विधोऽपि तु प्रथमपक्षे पिष्टं नाप्य विकारे तत्प्राप्तं हृदयस्याग्रे वृध्यती ति विहितं हृदयस्याग्रेऽवद्यतीति विनाशो नम्राद्यर्थत्वविधानतः । पिष्ट
३५ रावपिपाकदेशे द्वेषेऽनु प्रातःप्रयोगात् ज्योतिष्टोमे दर्शपूर्णमासयोः प्रयोजनाभावात् अबिवक्षितमानं प्रति श्रूयते इति तदर्थैव किं च लाघवान्नैव तत्प्रोक्षणं ॥ ॥ एकस्मिन्नेकसं
योगात् ॥ ॥ यत्र देवप्रोक्षणमिति स्थितं तत्रमेशाय ४ ॥ किं यत्राग्नीषोमीयहितं पशुं देवतातत्राश्चेतत्प्रोक्षणं उभयत्रैवकेवलमिति तदर्थं यत्किं देवतातेऽप्युक्तमिदं प्रोक्षणं उक्त
तद्देवत्ययागपूर्वप्रयुक्तमिति तत्र यज्ञप्रकरणाभावाद्वाक्येनाश्रवणादिदं प्रोक्षणं देवताधर्मो नापूर्वस्याश्रयधर्मे वत्रात्रोऽस्त्वेहि क्षमेष्ठकत्वादिति प्रकरणाद्यायत्राप्यु ३५
र्वसंयोगिनो ग्रहणमानाद्युक्तं यज्ञस्यैव फलवत्त्वेन नवेति मतिः कल्पयेऽवतायाः प्रोक्षणं यदि दं न यज्ञाङ्गं प्रकरणाभावाद्वाक्येऽपूर्वमः न श्रवणाद्वात्र तस्य त्वपूर्वप्रयु
२२८ क्तं वह्निदेवत्योऽपि विधीयत इति तत्रापि प्रोक्षणं यथा दितिप्राप्ते विधीयते देवतानिष्पत्तये नैव प्रोक्षणस्य प्रयोजिका । उपादानं वचनाग्रग्रहणभागशाहेन विद्यते सुखीर्थी मन्त्र
याग सिलहृषि नयान हि श्रूयते न्यायगग्राह्योयं नाड्युपादानमस्त्वतः ४ । सर्वयागो हि देवतोऽहं यथार्थीकृत्वा नैकेन प्रज्ञा शक्या तेव्यपदेष्टुं पञ्चायाः विवयहेतुरोडाशवान्त्रे येदं
35 पीतशद्वात्यांयद्यपीर्यो न तद्धितसमासाभ्यां नेतर्गतत्वान्न पृष्ठोनहत्वसामर्थ्यं तथापि लाग शद्वार्थस्यैव वह्निदेवत्यपशुविशिष्टस्याश्रयणे तत्र प्रोक्षणं एकदेवत्येऽनुतदितिसिद्धं ॥

२३

तेव्यपदेशोंऽन्नाम्यावितियहहस्तुरोडाशावानेर्पेंद्रूपीनमाद्वाज्यपयघृतविद्योर्व्रतद्धिलसमासानांतानित्याऽरूपज्ञोनस्त्रसामार्थ्यंतयापिसागद्धार्थेशैवह्रिदेवत्येऽरूपविधि
ष्टत्वात्सावात्रनतत्रपशुगणेकदेवत्येष्विति सिद्धं॥ ॥छ॥ ॥इति तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥छ॥ ॥निवीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधानत्वात्॥ ॥छ॥
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणां उपवीतं देवानां उपव्ययते इति निवीतं मनुष्याणामिति किमयं विधिरुतार्थवादोऽयं उपवीत
विधेरिति अर्थवादः द्वयमौडुंबराधिकरणे सिद्धं यदा विधिस्तदा विचार्यते कस्य। विते यं तत्र षष्ठीश्रुत्या शुद्धमनुष्यधर्मो इत्येकः पक्षः द्वितीयः पक्षः श्रुतिप्रकरणयोरविरो
धात् क्रत्वर्थः प्रयुक्तपुरुषधर्मो लोहितोष्णीषादिवदिति परः प्रकरणात् क्रतुधर्मः प्रयाजादिवत् मनुष्यग्रहणं तु कर्तृमंत्रधारवादः इत्यपरः यद्वा दथ्या
नर्थक्यात् प्राचीनावीतोपवीतवैयर्थ्यात् प्रकरणविरोधाय प्रकरणे यन्मनुष्यप्रधानं कर्म्मान्वाहार्यदानादि तस्य धर्म इत्यपरः प्राचीनावीतोपवीत
योः अपि तत्र पितृदेवतप्रधानकर्मविषयत्वात् इत्युक्तपार्थत्वे च फलकल्पनादि दोषः एकवाक्यत्वात् प्रकरणाविरोधार्थवादत्वमेव पूर्वोक्तं न्यायमिति कृत्वा अर्थितोध्या
स्तं॥ ॥उपवीतं लिंगदर्शनात् सर्वधर्मः स्यात्॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः उपवीतं श्रूयते उपव्ययते इति तत्र संशयः किमिदं सर्वस्यैव कर्मणो अंगमुत दर्शपूर्णमासां
गमिति तत्र सूत्रताग्निहोत्रे प्राचीनावीती दोहयेद्यज्ञोपवीतीति सिद्धवद्देवाग्निहोत्रे यज्ञोपवीतानुवादेन लिंगेन प्रकरणं वाधित्वा सर्वार्थत्वमवगम्यते। न च

श।१०।२० शीपूर्णमासमध्यस्थो वायमनुवादः विप्रकृष्टत्वाद्वेस्यइतिचवद्भवचनाद्युपपन्ने वैकल्पिकेंऽमहेऽस्यैकदेवत्वात् ।। मात्रायामग्निहोत्रेचाग्निसूर्यप्राजाप
३६ त्यास्तिप्रायमुपपन्नं वद्भवचनमितितन्नास्थो वामनुवादः मवदर्शपूर्णमासप्रकरणोल्लंघनेनसर्वार्थत्वेघटतइतिप्राप्तेब्रूमः प्रकरणाद्दर्शपूर्णा
मासांगं । अग्निहोत्रगतंतु लिंगं यथाप्राप्तिवर्णयितव्यमिति सन्निकृष्टत्वाद्विप्रकृष्टमपेक्ष्यप्रवर्त्ततेवद्भवचनं चसन्निकृष्टति विकृतिदेवतासिप्रायमित्यविरु
36 द्धंयोर्लिंगप्रकरणाविरोधाविरोधविचारः ।। ।।विधिर्वाघ्याद्दृष्टत्वात् ।। ।।उपव्ययतइत्येतउदाहरणं किमसौ विधिरुतानुवादइति नित्योदकानि
त्ययज्ञोपवीतीनानि स्मृतिप्राप्तत्वादीदनुवादइति प्राप्ते विधिरपूर्वत्वादित्याह उपकरुणार्थतयाहि स्मृतितः प्राप्तिः अयं तु क्रत्वर्थतया विधिरप्राप्तत्वादथ ३६
२२० वैकमधिकरणमुपपद्यतइति स्मृतिप्राप्तानुवादः स्मृतिस्था विशेषेणह्रितेतिसर्वकर्मार्थतयाहि स्मृतितः प्राप्तिः अयं तु क्रत्वर्थतया विधिरप्राप्तत्वादथ
थवैकमधिकरणमुपपद्यतइति स्मृतिप्राप्तानुवादः स्मृतिस्था विशेषेणस्थितेतिसर्वकर्मार्थतया प्राप्तमनूद्यतइति पूर्वः पक्षः संयोगभेदाद्विधिः अतश्च
प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासांगमितिसिद्धान्तः ।। ।।एवं वा स्मृताग्निहोत्रे श्रूयते यज्ञोपवीतिदेवेभ्यो दोहयतीति यतीति किमयं दैवाग्निहोत्रांगतया यज्ञोपवीतस्य वि
धिः उतदर्शपूर्णमासादिषुप्राप्तस्य प्राचीनावीतस्यार्थोवानुवादइति तत्रप्राचीनावीती दोहयतीत्यग्निहोत्रस्य श्रुतावस्थायां वचनाद्यज्ञोपवीतीहि देवेभ्यो

दोहयतीति न च्येष्ठ जीवदवस्थायामुपवीतं गम्यते तत्प्राप्तमित्यनुवाद एवं दर्शपूर्णमासयोः पित्र्यशाद्यपरित्यागो न विधित्वं गम्यते स्थितं तावदपर्य तं सूर्यं प्राजाप
वा पूर्ववद्वाच्यम् ॥ ॥ सत्रे चैवं श्रूयते । ये पुरोदञ्चो दर्शपूर्णमासाभ्यां दक्षिणायां स्थाण्यादिति ये पुरोदञ्च इति किं विधिरुतानुवाद इति प्राप्यत्वाद्वाच्यश्च दक्षिणा दर्शपूर्णा
हितकल्पनया वाक्यभेदेन च विधित्वं गम्यते । ये पुरा जीवदवस्थायां दर्शादिवत्तद्देवकार्यो इत्येकं वाक्यम् । नादक्षिणाया निति यद्दृष्टं मृतावस्थायां वचो दक्षिणायमित्यविक
प्राप्तेर्नूनम् ॥ यच्छ्रद्धोपवीतं धात्रा क्षिप्यते वा क्षिप्त्वा तैरेकवाक्यतया तदनुवाद एवं अग्निवशाग्निः । अथ वेणुदण्डं याज्ञगालीति स्मृतेः । न वेदमेव स्मृतेर्मूलं अस्य शास्त्रस्य
ष यच्चाशास्मृतेश्च । विधेये प्रमाण सर्व विषयाय अव यत्पं मूलान्तरं कल्पनीयं तस्मिंश्च कल्पिते न तत्प्राप्ता वाग्निहोत्रेऽपि प्राप्तेरयमनुवाद इति स्थितम् । अत्रं र यत्र वाग्निहो ३६
हि देवेभ्यो दोहयतीति हि सिद्धोपवीतं धारयतीति नावीत न विधिर्विशेषणत्वादनुवादस्थं तावन्न भवति । तद्यदि कथं विदधीत पिपासिर्नेच्छाशा ततो संस्कारूपं विधिर्वच्य
वसीये तन्नाग्निवद्दर्शपूर्णमासादिप्राप्तिः । तदपेक्षया अनुवादोपपत्तौ न नूतनं योयुक्तः । तस्मादनुवादः ॥ ॥ विधिप्रकरणे पूर्वं वाच्यम् ॥ इत्यग्निहोत्रे एवं श्रूयते
धस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति । तत्रोपरि हि देवेभ्यो धारयतीति किमयं जीवदग्निहोत्रेऽप्यविगार्हपत्यादाहवनीयमानीयमानमाद्याद
मत्रवर्तं तत्केमेति समिद्धारणविधानं तन्नियमार्थं हरणार्थं भवति समिधा प्रज्ञाद्ये क्षितिमावो परिधार्यमाणप्रदीदर्शने मानान्यथेति निश्चा प्राप्तमुपरिधारण
विधिरुतानुवाद इति पूर्वेण न्यायेनानुवादः । कुतः प्राप्तिः ...

१

ज्ञा०व्र० मरुद्यैरिति प्राप्ते ब्रूमः अविधिरपूर्वत्वाभावान्न्यायावाराद्युपरिप्राप्तिः आच्छादनासमर्थत्वाच्च सूत्रदंडे समिधे उपसंग्रह्यो निवध्नवगाह्यं दंडप्रदेशे शोभारयितव्यो नि

कृतो भयाच्च विषयभ्रंशादने अतो प्राप्तत्वाद्विशाच्छपरित्यागेन विधिः अर्थवादादुपपत्त्यादि विधिकल्पनं ॥ ॥ द्विविधयागश्चतन्तु ॥ ॥ प्राचीनवंशं करोतीति

३७ विधाय श्रूयते । प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या उदीचीं रुद्रा इति तत्र प्रतीचीं मनुष्या इत्यत्र निवीत । ताधिकरणवत्समर्थपक्षास्त्वयि

त्वाच्च काम्यत विशेषाशंकाशौच्यते निवीतं मनुष्याणामित्यत्र न स्मृतिरस्यां ये ते तु गच्छन्त इति दूरापास्तं विधिर्यं इहत्वयजनेनेति पुराकल्पेन पूर्वं प्रवृ

२२७ त्तत्वेन प्रशंसामा गच्छन्ते तथा च पुराकल्पो विधिरित्यतो विधित्वं युक्तमिति सामान्यकोनिवर्त्यमिदमधिकरणं ॥ ॥ पर्कुविद्धिनपूर्णोद्धृत वि अथ ३८

ज्ञायत पर्कुविद्धिनं तस्य देवानां यद्देतरा मनुष्याणामिति तथा यज्ञोपवीतं मनुष्याणामिति तथाच्चतंदेवानां मधुपितृणां निष्पन्नं मनुष्याणां सवाद्य

संयुक्तावुदाहरणं तथा योविदग्धः स नैऋतो योऽशृतः स रौद्र इत्यत्रापि विध्यर्थवादादि पत्त्या निवीतवद्देवसर्वयोषाः किं शेषाशंकात्वेषा वि धेः अतश्च

ल्पकेनं लौकिकानामेवकृष्णफलानां लवनं मानाद्येज न क्रियाणामं नराहूर्णा निष्पन्नमिति विशेष नियममात्र विधानान्नियमादृष्टमात्रं पवीतस्यावि

ताप्राप्तविधाने नादृष्ट क्रियाफलकल्पनेति यो विदग्धः स नैऋतोऽपि प्रसिद्धयोरेव नैऋत रौद्रयोर्विदग्धश्रृतत्वगुणमात्र विधानाद्वाघः तीहि देवेभ्यो

पवेलि ४

दक्षिनयम्मेदे

पद्मनि

नःक्रत्व…पदार्थं

मांशंकां निवर्त्तयितुमतिदेश॥ ॥अकर्म्मक्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात्॥ ॥क्रतौ पुरुषे वार्थे सत्यप्रसक्तं पदार्थे प्रतिषेधं तत्क्रतुप्रकरण
गता॥ प्रतिषेधा ऽस्योदाहरणं दर्शपूर्णमासयोर्हि नानृतं वदेदिति श्रूयते तत्र संशयः किमयं पुरुषधर्मो विधिवचनेन उत क्रतुयुक्तपुरुषधर्मो ऽनुवादो वा॥ किं
वा शुद्धक्रतुधर्म्मो ऽनुवादः अथवा शुद्धक्रतुधर्म्मो विधिरिति तदर्थं च प्रतिषिध्यमानं क्रिया विचारयितव्या किमर्थो ऽयं प्रतिषिध्यते किं क्रत्वर्था किं वा पु
रुषार्थेति ततो ऽपि विधिर्न विचारयितव्यः किमर्थोऽन्तं कर्त्तारं समभिधत्ते न वेति तत्र प्रतीतेः स्मरणात्॥ कर्तृविशेषैः स्पृष्टः क्रतुः कर्त्ता कर्त्तुर्वा विधिमाष्ठी नासत्य
यथावसीयते। वदेदित्याख्यातांशः कर्त्तारं विनाप्यते यद्यपि तो ऽवगम्यते स तथार्थस्तथा कर्त्रपेक्षादित्याख्यातस्य कर्म्मणि वेदितव्यः कारणेन कर्त्तव्या विधिं स्मृतं
पचति देवदत्त इति स कर्तृविशेषादिवच मैत्रेण दद्यादित्यत्र समासानाक्षिकरणापाद्यः कर्तृवाचिना समवप्रत्ययार्थे वा प्रकृत्यर्थे वदने प्रधाने प्रधानभूत इ
ति वदनं तावत्पुरुषार्थे यदर्थं स वदनं तदर्थं प्रतिषेधो ऽपि स्यात् क्रतुना तत्र प्रतिषेधस्य। निष्टुवो धनत्यागः इष्टविपरीतं वा भीष्टं यद्वदाश्रयेष्टं तद्विपरीतं
तदानन्यानिष्टं भवति तद्यदि प्रतिषेध्यभूतं वदनं क्रियामनुवदद्वदेदिति शब्दः पुरुषार्थतया पुरुषेष्टसाधनतयावाप्तपक्षप्राप्ये वृत्तः प्रतिषेधो ऽपीष्टवि
परीतसाधनतां बोधयन् पुरुषार्थ एव स्यात् प्रतिपन्नश्चैवेष्टविपर्ययं फलत्वेनावलम्बते नेष्टांतरस्य संप्रतिपन्नत्वात् तदयमर्थः यत्पुरुषोपकारितया प्र

श्रा०ल० क्रं वदनं न तत्तथा किं तु त्र्यप्रकारमेव पुरुषस्य साधयतीति तेन कृत्वा प्रकरणां बाधित्वा पुरुषार्थः प्रतिषेधं यत्तु स्मार्त्तं ८ प्रतिषेधः तद्यथा श्रौतदेवमूलंम
विष्यतीत्येकपक्षः ८ श्रुतिप्रकरणयोरविरोधात्क्रतुयुक्तपुरुषधर्मो यं यं जंजल्पमानस्य मंत्रवचनवज्ञा कर्म कुर्वाणाध्याहृतं वर्जयितव्यमिति निषेधायं
३८ स्मृतिप्राप्तानुवादः स्मृत्यैव हि पुरुषस्योपनयनप्रभृत्यामरणान्निषिद्धमनृतं तन्मध्यवर्तिनोर्दर्शपूर्णमासयोस्तत एव वर्जनं प्राप्तमित्यनुवादः ८ नचा
स्मिन्पक्षे मूलस्मृतिश्रुतेः क्रतुविषयत्वात्स्मृतेरपि विशेषावस्थानादिति द्वितीयः पक्षः प्रयाजादिवत्क्रत्वर्थ एवायमुपकारकः प्रतिषेधः सो पि अनुवा
द एव पुरुषो हि स्वार्थमेवानृतं वर्जयतीति प्राप्तमेवात्मा विवर्जनं न हि पुरुषं विहाय क्रतावनृतं मंत्रवति पुरुषस्यैव निषिद्धमिति क्रतुः क्रतोः प्राप्तिः तस्मादनु ३८
वाद इति तृतीयः पक्षः॥ ॥अत्राभिधीयते॥ ॥क्रत्वर्थे चेपि यन्नावदनुवादस्तु मा इति तन्न संयोगात्तेदेन विधिरेव हि गम्यते पुरुषार्थेन हि स्मार्तेन प्रतिषेधे
२२२ नैतदवगतं अनृतं वदतः पुरुषस्य प्रत्यवायो भवति वर्जनाद्वा न भवतीति न क्रतो ८ किं विद्वज्ञानावयोर्वैगुण्यं वैगुण्यं वा तेन यः प्रत्यवायमध्यरूपेत्य क्रतुम
विगुणं चिकीर्षेत् तद्यथानाहृतं वर्जनीयं स्यात् क्रत्वर्थेन तु प्रतिषेधेन क्रतुगत एव प्रत्यवायो ऽनृतान्न भवतीति बोध्यते तत्प्रत्यर्थी चेद्याम्नानुवादस्य यातिक्रमे विधु
रूपार्थातिक्रमनिमित्तं प्रायश्चित्तं क्रत्वर्थे चेत् क्रतुदोषप्रायश्चित्तमिति विशेषः एवमेव क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारपक्षे पि क्रत्वर्थे तुल्यत्वात् संयोगान्तरं ध्येयं

स्यस्यैकत्वाद्द्विवचनैकवचने न स्यस्य च स्यादिति तस्यैकत्वात् तद्धि कर्मा द्विवचननिर्देशादस्यपि तावत्त्वे तावद्यानोऽतिनिर्देशो द्विवेक... कोऽपि

ढौस कर्

तन्न तावदङ्गवाक्यस्येदानीं शुद्धक्रत्वर्थत्वं काम्यस्य पुरुषार्थत्वात् पूर्णमङ्गत्वं शुद्धक्रत्वर्थं तु धर्मे इत्येतावदवशिष्यते तत्रोच्यते। आख्यातप्रत्ययाः सर्वे क्रियाया अभि- मो २
धायकाः॥ तत्र यद्यपि तच्छब्दकर्तुरभिधेयता न स्यादिति कर्तृवाचित्वे संख्यावाचित्वगोचरा समानाधिकरणपदलक्षणा तो गवादिवत्॥ ॥अन्यथा लक्षणा-
हि शाब्दार्थो भवति कर्तृव्याख्याता लिहि तत्रावनाविनाभावादेव लक्ष्यमाणो नाभिधेयोऽत विवक्षामर्हतिस्म तिरपि नाख्याताभिधेयतामाह किं तत्संख्यावाचिता
लक्षकर्त्तरीति विलक्षितो शाब्दिके कर्त्रयोरितिङ्ख्यपरत्वे हि द्वयोरेकस्यावमानविपाते वक्त्वोपजननाद्भ... नेष्याख्यो केधिति तदयमर्थः कर्तुरेतद्वे
लकारैकवचनमिति अनभिधेयोऽपि कर्त्रा धात्वर्थभावनात्मामेव प्रतिपद्यते इति नानुपपन्नं तद्धि शिष्टं संख्याभिधानं सामानाधिकरण्यं यागोऽश्वमेधस्वर्गलोके
णि कल्ककर्त्रभिप्रायमुपपन्नमिति नाभिधेयः कर्त्तेति भक्तिविरोधाभावात् क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोरप्रतिषेधः सर्वसंयोगान्तरश्रवणान्नुवादः॥ ॥अहीनवत्पुरुषप्र
सैष्यौ कर्मस्तदर्थत्वात्॥७॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति तत्र संशयः किमेतन्मन्त्रवचनं शुद्धक्रतुपुरुषधर्मो उत क्रत्वर्थपुरु-
षसंस्कारः क्रतोरेवाङ्गमिति तत्र॥ जञ्जभ्यमानधर्मोऽयं वाक्यात् प्रकरणे नतु। क्रत्वङ्गं दुर्बलं तद्धि तेनास्य पुरुषार्थता। न चैवं फलं कल्पनीयं नैष दोषः
वाक्याद्वगतं जञ्जभ्यमानधर्मो पुरुषार्थत्वं बलेन तत्र कल्पनस्य यागाख्यावाक्यस्यावफलकांक्षायां प्राणापानयेवा संबन्ध इति वाक्यशेषेणैव प्राप्तमवद

२३

२२३

शा०द०टी० त्र फलवत्त्वाभावात्॥ ॥सत्यं यदि विरोधः स्याद्वाक्यप्रक्रिययोरिह । ततः फलं प्रकल्प्येत न चात्रास्ति विरोधिता ॥ अंगस्यमानः पुरुषः क्रत्वर्थेऽपि हि विद्यते । तत्रां-
३९ स्कारस्यैषैव क्रत्वर्थत्वं न विरुध्यति । अवश्यं हि फलं कल्प्यं तत्राध्याहारतो वरं । प्रकृतेनैव संबंध इति क्रत्वर्थता स्थिता ॥ एकदेशिनां तु नात्र क्रत्वर्थता । वि-
धेयानिमित्तं हि जंसिकानिमित्तं चाधिकारिविशेषणं । अतो जंसिकानिमित्तं पुरुषस्याधिकारिणो वाक्येऽश्रुतत्वात् स्यात् । क्रत्वर्थत्वे त्वफला-
39 नपेक्षं स्यादनपेक्षं संपूर्णं वाक्यं न प्रकृतसंबंधमुपेयात् । अतस्तत्क्रमेव पुरुषार्थत्वाद्धिदित्याशंतावत्॥ ॥संयोगे सर्वपरिदानात्॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः श्रूय-
२२३ ते । यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातयात् इति तस्माद्ब्राह्मणायनावगुरेतेति किमेष प्रतिषेधः क्रत्वर्थः पुरुषार्थ इति संशयः । तत्र फलाभावात् क्रतोश्चापि ३९
प्रकृतत्वात्तदर्थता ॥ अप्रत्यात्तु फलस्याप्यं पुरुषार्थो न तु क्रतोः । यातयादिति हि साध्यतया यातनागम्यते न पूर्वाधिकरणवदपागुरणापाने धारणं च नेमानत-
यां साध्यत्वाभिधानादेवं यातनाफलत्वायाः साध्यत्वं न स्वर्गादिवत् । कामोपबंधापेक्षं सहि प्रत्यवायः केन चिदाकांक्ष्यते । तस्मात् फलवत्त्वात् पुरुषार्थमवगो-
रणं न क्रत्वर्थं । एकदेशिनां त्ववगोरणस्य यातनाफलत्वं न सिध्येत् । अतः अर्थपर्यवसायित्वात् प्रतिषेधविधेरनर्थविषयो हि कार्यतामाविष्यतो वाक्यार्थः कार्यं-
च न फलमपेक्षते अपेक्षमाणमपि न यातनया संबध्यते कर्त्रं ग्राह्यया यातनाफलत्वायोगात् । न च तत्र साध्यतया यातना गम्यते । किं तु अवगोरणमस्य

तयातस्मान्न नियोगफलत्वं यातनायाः ॥ अत एव न नियोज्यविशेषणायैतयापि स्वर्गादिवत् ॥ समुच्चयार्थं नियोगफलं हि साध्यं तया नियोज्यविशेषणं भव
ति नाप्यत्र ॥ अत एव न विषयीभूतेन अर्थफलं विधेयं यद्यतेनाफलः ॥ प्रायोगात् ॥ नावगोरणात् फलं तद् अनुष्ठानस्य स्यात् ॥ किं कर्तव्येन विधिमंत्रस्पर्शो नावाप्यश्च कं हि लो
किके वानुष्ठाने यद्दि लौकिके कातरमाणाद्रूपत्यवायो नावगम्यते कुतो यतः शक्यते वक्तुमिति अतो न नञ् अर्थे विधिपरेणावाक्येन यातनायाः फलत्वं ।
शक्यमेव बोधयितुं मन्तुमुपपत्त्यन्नावावात् ॥ वाक्येनैव तत्प्रतिपादनेवाक्यभेदः स्यात् ॥ ३ ॥ अवगोरणानावे नापूर्वं कुर्यात् ॥ अवगोरणं च प्रत्यवाय फलमिति तस्मा
न फलत्वं ॥ न तु गम्यते अवगोरणसाध्यतायातनीयाः प्रत्यंगम्यते किंमूलाच्चियमवगतिरिति प्रमाणमध्याहृत्यमाणान लक्षाम हे प्रत्यक्षादीनां दविषया
त्र मद्भ्यवाद्यपरत्वेन तत्रप्रामाण्यायोगात् ॥ निर्मूला चगतिस्तु स्मृत्यापि प्रतिसाव त्रसमीचीनावतिश्रथापि वाक्यभेदमंगीकृत्यश्रद्धाः प्रामाण्यम
च्यते ॥ तथाप्यर्थकार्यपरत्वेन हि शब्दानां व्युत्पत्तिरवगोरणं यातनाफलसाधनमिति सिद्धरूपो विनियोगः कथमिव शब्देन प्रतिपाद्येत कृत्यनिवि
रहात् ॥ कथं वा वगोरणं हानिकं कालान्तरं कलाविनीयातनं साधयेत् ॥ अपूर्वद्वारेणेति चेत् ॥ अथ द्वारेणाप्यस्य साधना योगात् ॥ योगे वा यागादेरपि
तथोपपन्ने रपूर्वाभिधानमनुपादेयत्वात् दिष्टापि यागादि विषयमिवावगोरणविषयं कार्यात्मकमपूर्वमभिधेयमापद्येत न चैवमिष्टं तस्मादर्थवादमा

हिरण्य४

मा०८० च मिदं न तु फलं स्यादित्याशंकां तावत् ३॥ ॥ग्रामवरो धान्यमलवद्वा समम ४॥ ॥दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते मलवद्वाससा न संवदेत् इति किमयं प्रतिषेधः ४ क्र
४० त्वर्थ उत तदुपकारार्थ इति प्रकरणात् क्रत्वर्थत्वे प्राप्ते विधीयते। नामवतः ध्ययजेनेति वचनात् सर्वस्माद्देवकर्तुर्व्यापारात् निवृत्ता रजस्वला तेन नाम यामह
संवादश्च क्रतौ प्रसक्तिः प्रसक्त्यभावाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ४ पुरुषस्य हि स्नातं च्योणप्रवर्तमानस्य रजस्वलया विप्रसजते संवादः तेन यत्र प्रसक्तिः तत्र
५० प्रतिषेध इति पुरुषार्थता॥ ॥अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ५॥ ॥अतार्थ्यं श्रूयते तस्मात् सुवर्णं धार्यमिति तत्र संशयः ४ किं हिरण्यधारणमिदं
२२४ क्रत्वंगतया विधीयते। उत क्रत्वंगत हिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारो विधीयते। अथवा हिरण्यं दद्येत वतीति विहितधारणानुवादेन सुवर्णतांशो त ४०
मत्रूपता विधीयते यद्धिरण्यं तत् सुवर्णमिति आहोस्विद्धिरण्यधारणं पुरुषार्थतया विधीयते इति तत्र पुरुषार्थपक्षे हि फलं कल्प्यं मतः क्रतोः अंग
त्वाद्वैदिकत्वेन च साध्यतः। यद्यपि तावद्धिरण्यं विशिष्टधारणविधिस्तथापि तस्य फलापेक्षायां वैदिकत्वक्रियात्वसामान्याद्वैदिकमेव कर्मोपतिष्ठत
इति तादर्थ्यमेवाङ्गुराडपक्रियारूपेण पियुक्तं नात्यंतानुपस्थितफलकल्पना। अथवा धारणस्य प्रवर्तितेन एव धार्यमाणसंस्कारत्वादकल्पकत्वा।
त् हिरण्यस्य प्राधान्यावगमान्निष्प्रयोजनस्य संस्कारायोगात् क्रत्वंगत हिरण्यानुवादेन धारणसंस्कारविधानं। अथवा लोघवाद्धारणमस्य सुधपु

क्रियात्वेन र वैलौकिकस्य

वर्णनाविधिः अर्थापि तावत्क्रत्वर्थमिति प्राप्ते विधीयते। न क्रतुसम्बन्धि हिरण्यं बाधारणं वा गम्यते। तस्मात्क्रतुशेषत्वं विधेः पुरुषार्थता। स्वर्गाद्युत्पत्तेरपि कि
या वा अर्थं यत्र वैदिकत्वात्। अयमपि तुल्यपर्यनुयोग इति नैकान्तिकं। ततः क्रत्वोरूपस्थानं येन विशिष्टविधिप्रदेशे क्रत्वर्थता स्यात्। न क्रतुगतहिरण्यस्य ग्रा
ह्यता प्रतीतिः। येन तदनुवादेन संस्कारविधिः स्यात्। लोकेपि हिरण्यसन्धारणान्न हि क्रत्वर्थं द्रष्टा। येन यन्न हि क्रतुद्रव्यमेव न स्यात्। पुरुषार्थे हि तदि
तिवत्तु यथैव रूपादि। तेन क्रतुगतहिरण्यप्रतीतिः संस्कार्यत्वादिति चेत्। न इतरेतराश्रयित्वात्। क्रतुगतहिरण्यानुवादेन निर्दिष्टे संस्कार्यत्वं निश्चिते च प्र
योजनद्रव्यत्वं तद्योगात् क्रतुद्रव्यहिरण्यप्रतीतिरितीतरेतराश्रयं। नहि स्वभावतः संस्कार्यत्वं अदृष्टार्थत्वे विधारणाविरोधात्। तत्प्रत्ययस्य कर्मत्वं सोऽर्थमात्र
माह न शोपि च। अत एव न धारणानुवादेनापि गुणविधिः क्रतुगतधारणाप्रतीतेरन्यत्र विधारणसंभवात्। अतो न क्रत्वर्थे विधिवचस्त्वात् स विनियोगः फ
लेन तत्रार्थवादस्त्वात् सर्वमर्गाः स्यादिति सिद्धान्तेऽपि तन्मतमेव फलं यथेदृशानित्याद्युर्वर्णवचसामन्वयो न तद्रूपता तस्मात्पुरुषार्थत्वं॥ ॥शेषोऽप्रकरणे विशे
षसर्वकर्मणां॥ ॥शेषोऽप्रकरणे विशेषात् क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारप्रसंगात् पूर्वाधिकरणेऽनारभ्यवादः प्रस्तुतः। तत्प्रस्तावादेवानारभ्याधीतानां जयादीनां
वाक्येनैव कर्माङ्गत्वे सिद्धे तद्विशेषश्चिन्त्यते येन कर्मणो हि तत्र जयांजुहुयादिति। किं सर्वेषां लौकिकवैदिककर्मणां अंगं जयाः स्युः उत वैदिकानामेव येषामा

शा०प०८० हवनीयोस्मीति विचारः। न त्र विशेषतः सर्वकर्मार्थत्वं प्रतीयते। तस्मात्कुष्ठादिनापीष्टेः तत्राग्नौ जुहुयाज्जायाश्च यद्यपि कुष्ठादीनामाहवनीयो नाङ्ग-
४१ याद्ध्ययश्चाहवनीये होतव्याः। तथापि तेष्वयमेव होमश्चासाहवनीयप्रयोजकाः इति तदर्थमेवाहवनीयं प्रणीयते ह्वयमाना न इष्यंति। तस्मान्नत्र [illegible] वैयर्थ्या-
ण्याः। सर्वार्थाः श्रुजेयादयः। नैवं प्रधानवैदेष्ट्यो हेशापं जायते यतः यद्यथाहवनीया नावकृतं नाग्निवैगुण्यं तथा विप्रधानदेशत्वमंगानामवर्गतं द्रूलाना २२
श्रकुष्ठादिषु कुर्यमाणा विगुणा न वैगुण्यं देशेन कुष्ठिराहवनीयेन होम इति वैदेष्टेपं वैदिके ष्वत्राहवनीयादिमञ्जुप्रधानमादेशपंशे तल्लत तत्स्य वैगुण्यपाद्भत
त्रैव जयाजंदयश्च। ॥ दोषाविशिष्टलौकिके ष्वाद्ध्वाग्नाह्वेदिके तदोषः स्यात्। अत्र त्राणनास्त्यवाद्दृष्टैवक्रत्वर्थं पुरुषार्थं विचारः। नैमित्तिरीहयकादिकाष्टेष्टिकं
२२५ डेयावतोष्टोत्तुप्रतिरञ्जीयाशतावतोत्वानुणांश्च तुष्कपाल्लों निर्वपेदिति समामनंति। सेयं द्वादुरिष्टिर्नेप्रतिगृहीतुरिति वक्ष्यति। सा विचार्यं किं लौकिकेष्व ४२
दानेमित्रदायादेस्यस्नेहादिना विधिमनपेक्ष्य क्रियमाणे निमित्ते पुरुषार्थो विधीयते उत वैदिके कर्मांग भूते घोतिहोमपौंडरीकादिविषये क्रत्वर्थं तया उतोत्र
५१ यत्रेति तदर्थं च किं दोषनिर्घातार्थं यं उत नेतितत्रा विशेषाद्गुणयत्रेति प्राप्ते लिधीयते। दोषनिर्घातकार्ययं यत्रा मौतत्रगम्यते। लौकिके सवदोषो स्ति वैदिके
नविधाननः। यद्यपि निमित्ताविष्ठायां दोषवाच्यो श्रुप्रतियहइति श्रुवाक्यं विशेषहुं विशिष्टतुवादेवाक्यसेदाः तथापि कर्मणः फल्लापेक्षायांमपदैनं वक्ता।
२४

शान्मुंचतीति वाक्यशेषाद्दोषनिर्घातस्यैव फलमवगम्यते तेन यत्र दोषः तत्रैव । इह लौकिके वाऽश्वदानेन केऽसरिणोद्ददातीति हि वरुणग्रहाज्जलोदरपर्यायान्निर्मो-
क्षः न तु लौकिकमश्वदानं जलोदरनिदानं निषेधाद्दोषोऽस्ति वैदिके तु कर्माङ्गे दाने विशेषविधानात्प्रसक्तप्रतिषेधाप्रवृत्तेर्नास्ति दोषः । तस्मादिष्टकार्यैवासौ दृष्टिः लौ-
किके वास्तु दृष्टे दोषनिर्घातकार्यत्वेष्ट्यादेर्वं न तु तत्र तथा । वरुणग्रहनिर्मोकः फलमंत्र प्रगम्यते । लौकिके नाश्वदानेन नाम वस्त्रीति गम्यते । वरुणपाशा-
न्मुंचतीति हि वरुणग्रहाज्जलोदरं पर्यायान्निर्मोकः न तु लौकिकमश्वदानं जलोदरनिदानमिति प्रत्यक्षादिनावेद्यपरिहितानि वो गम्यते नापि प्रतिषेधेन न
केऽसरिणोद्ददातीति पापमात्रकल्पनायां न वाने नैव तत्प्रतिपादनं अश्वप्रसिद्धदोषात्तद्वाक्येन तन्निर्मोकार्थे प्रायश्चित्तेष्टिविधिपरत्वात् । न तत्रैव वाक्यादेदाइ
अतो यो यत्र दोषो निर्घातस्यैव न गम्यते नासौ लौकिकेऽस्तीति न तद्दर्शनलौकिकविषयत्वं प्रत्यक्षरणोतीति प्रकल्प्यता वरुणग्रहः पापमेव वदेत इतश्च प्रति-
ग्रहं परित्यज्य यथा कथंचिद्व्याख्यायमाने वैदिकेऽपि त्यागादिः प्रदर्शनात् । तद्देव वरुणग्रहेण शक्यमभिधातुं दृष्ट्वादि वरविनोदेन तदेव स्वशामनानदर्शनेन
वरुणपाशान्मुंचतीत्योपपन्नं तस्मान्न लौकिकविषयता नाप्युत यत्र कृतं प्रसिद्धं स्वयं दानं निमित्तं वेनोपदिश्यते नैमित्तिकं कर्म विधीयते तद्यापूर्वं प्रति-
ह्लावालोच्यमानायां नैमित्तिकस्य वैदिकत्वात् तस्मात् द्वयपाक्षैदिकमेव दानं प्रतिग्रहमुपतिष्ठते । तेन वतज्ञेवं विकल्पप्रसक्तानात् । तादर्थ्यं गम्यते तेन राकांक्षा

भा०त० अलौकिकस्य ग्रहः फलकल्पना वा युज्यते। किंच लौकिकेऽकृषार्थत्वं वैदिके क्रतुशेषता। न चैकस्यानयार्थत्वं वैरूप्यं उपपद्यते। क्रत्वर्थं चेत्स्वात्
४२ विधिपरत्वात्प्रयोजकताऽपुरुषार्थत्वे तु स्यात्तं च्यात्प्रयोजकमिति चेन्न पूर्णं न च तदेकस्य विधियुक्तं तस्माद्वैदिकस्य वक्ष्यात्॥ ॥अचोदितं च कर्मभेदात्॥
इयमेवेष्टिरुदाहरणं किमियं प्रतिग्रहस्यावृत्तं त्रकर्तुः तद्धेतुकर्तुर्दातुरिति तदर्थं यत्प्रक्रमस्यार्थवादस्योपसंहारस्य च विध्युद्देशस्य च विरोधेक
बलीयस्त्वं प्रतिग्रहीतुर्यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति वचनात्। अर्थवादाद्बलीयस्त्वे दातुः प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदिति
प्रजापतिर्दाता संकीर्तितो वरुणः प्रतिग्रहीता मस्यां देवतामार्छदिति मत्वतिसमानविभक्तिनिर्दिष्टः प्रजापतिः स्वां देवतां पूर्ववाक्ये संप्रदाननिर्देशात् ४२
२२६ मी तेन प्रजापतिरश्वं दत्वा चतुष्कपालं ग्रहं स्वस्य इत्यर्थः। स पर्यदीर्यत स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपत्ततो वै स वरुणपाशादमुच्यतेति सर्वत्र प्र
जापतिरेव दातानुपश्यते तेन पक्षान्तिसमन्तूपेऽर्थवादे दातुरिष्टिर्वर्णितं योऽपि वं कुर्यादिति दातुरिष्टिर्गम्यते। तदेवं विरोधे किं बलीय इति। तत्र विध्यु
द्देशस्य प्रधानत्वात्तदनुरोधेनार्थवादो व्याख्येयः। दातुरपि चेद्दोषः स्यात् किं तु न प्रतिग्रहीतुरिति तस्मात्प्रतिग्रहीतुरिति प्राप्ते विधीयते। अजातवि
रोधित्वादर्थवादो यथाश्रुतः। व्याख्येयः पूर्वाद्विरुद्धत्वाद्विध्युद्देशस्य लक्षणा प्रतिगृह्णीयादिति हेतुकर्तरि व्याख्यायते प्रतिग्रहीतृत्वापि कर्तृत्वं तत्प्रयोजको हेतु

विचिकित्स्यते विध्युद्देशमात्रे लौकिकत्वं

८५

श्चेति त्वकाराच्च । तस्मादुपक्रमबलाद्द्रव्यादानुविशिष्टं प्रयोगं विवितं वत द्बलीयस्त्वं कृतेऽर्जिताधिकारस्य स्यादित्यत्र किमर्थं तर्हीदमधिकरणमुच्यते आगादिशाह्या वेदे
ष्विव ऊलंदृष्टप्रयोगागृह्या । तिस्मदात्वद्या पारेन कश्चिद्दृष्टः । तेन नामौ तत्पर ञ्चेन यथा ख्यातं तं शक्यत इति विशेषार्थी शंका । तन्निवृत्त्यर्थमधिकरणं । अथवा वं नाथ
काराद्यैः । मासिंगादार्विंजेष्ठ्यादिति सूत्रउभा राउप्रतिग्रही तु विशिष्टराश्रिता तन्निवृत्त्यर्थमनेनैव सूत्रेण दानुविशिष्टं प्रतिपादयितुं नाथकारोऽधिकरणं । यत
रेत्वकारसूत्र उद्धयं हपूर्वाधिकरणं । वतुर्थाष्टे यं यज्ञेष्ट्यो वोदितमिदं कर्मसंदेहमिति निर्णयाय । कः । अन्त उत यत्र द्यादिति त्रोयं तथ्यो न्तरं मासिंगादेहिकं च मामा
याश्च आर्विंजप्रविक्रमं वंधिनि वैदिकेदानेष्ठ्यादित्यर्थः ॥ ॥पानव्याख्यातद्वश्च ॥ ॥ स्वनारत्सश्रूयते सोमेंद्रस्तुं निर्वपेद्यः सैरमंत्ययमती ति तत्राप्ति तथैव संशयः कि
लौकिकेसोमेऽसमाय नायर्थ पीते वांत उभयार्थे तेयं पुमिष्टिः । उत वैदिककर्मार्थे तयाऽथ वोभयत्रेति तत्राविशेषादुभयोर्देषाद्वा लौकिके तत्र वेश्च । दोषो ह्युभयार्थिव
मताकृद्धिरिंद्रियवीर्ययोः स्रवति हि वमनादिंद्रियवीर्यहृद्धिः । न च तदा प्रदही वदंतं ता विद्यमानतानेनम यो गान्नौकिकेष्याश्च । वैदिके तु पानमात्र स्याम्बु
र्थ्याद्वमनेपि न कश्चिद्दोषपद्यति नात्र प्रायश्चित्तविधिरर्थवान् । एवं प्राप्ते ब्रूमः । लोके हि वमनाय्येदपानाद्दोषा न विद्यते । मध्यम्जरणपर्यंतं वेदपानं विपद्य
ते । न तावद्लौके दोषोऽस्ति वमनार्थमेव पानात् । अतो न तद्द्यो न लौकिकदशाकं पदेति शक्यं वक्तुं वेदे ह्यद्द्यो ह्यपणद्यापेक्षितत्वात् । मध्यम्जरणपर्यंतमेव

५२ समाप्त

आ०दीत पातं शास्त्रार्थमेवं तद्वा वमनाक्षिपद्यत इत्यसिद्धो दोषः तेन न दोषवशादिति वैदिके ह्याज्ञाश्रयात् अपि दोषश्रवणमर्थवादस्तथापि लोके दोषाज्ञानाच्च प्रतीकार

पेक्षा नास्तीत्यनपेक्षितं प्रायश्चित्तं वेदे तु क्रतुवैगुण्यापादकममात्रिको प्रजायते अपेक्षितार्थता तत्प्रायश्चित्तविधेर्वेदेऽपेक्षितं विधिद्वयानन्तरमपेक्षितत्वोद्गाद्

43 तेन क्रत्वंगमेवेष्टिः फलं वैवं न कल्प्यते। अपि वेदानां तु वैदिकं प्रायश्चित्तमिति असत्यामपि प्रतीकारापेक्षायां नैवावाक्यान्निष्टिः लौकिकं तु प्रतिविद्वान्प्र

तीकारमपेक्षमाणत्वादुपस्थितत्वान्नैमित्तिकं नास्तीति विशेषः॥ ॥तत्र सर्वत्र विशेषाह॥ ॥येयं वैदिको सोमवमनेक्रत्वंगमिष्टिरवधारिता। सा किं यजमानस्य वमन एव

२२७ उत ऋत्विग्वमनेऽपीति विचारस्तत्रा विशेषणात्सर्ववमनेष्यातेऽर्ह्यते। यो मे इंद्र प्रजांकार्यं यः सोमं वमतीति हि यक्षदा दिष्टिं वमने गम्यते तत्तुल्यकर्तृकोऽभिष्टो यत्क्रतु ४३

शेषत्वान्न याज्यौ वहिर्नियुक्तत्वात् तोऽकर्तव्येनेति वमनमपि तत्कर्तृकं ततः निमित्तत्वाच्च वमनं नैमित्तिकमिति स्थितं॥ ॥सर्वस्यैव दानं ह विषयदर्थद्वारा॥ ॥वमनं स्था

हविः शेषविषयत्वात्तत्संगाद्विशेषो हृदयमागतः स्यात् अप्रधृष्टत्वापांचमपादपरिसमाप्तेर्हि विशेषविषया कथा प्रवर्तिष्यते। अथ मेता वर्णेषु सन्दायव्यवस्ति

पाद्यते दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते आग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति तयोरपस्तंपरिधारयति हि ऐंद्रं विषोवद्यतिं च हरवस्तं जुहोतीति मन्त्रसमंशयोः किंशीकलस्य परोड

शस्याहवनीये प्रदानं तद्वाव दानमात्रं प्रदायाचाद्वेषयित तत्समितियदर्थे यचोदनास कलहोमेन विना नोपपद्यते ततः सकलस्य अथ ह्यवधानमात्रे

पु३

णार्पितत्वपर्यवसितत्वात्तन्मात्रस्य होमः तत्राष्टाकपालाग्नेर्द्रव्यावयवपरत्वेन द्रव्याणामंगत्वमग्न्याग्नेयपुरोडाशस्यावयवयोर्वा तेन देवतासंबंधी क्रियते तत्वप्रदा
नमंतरेणादेवतासंबंधोपपत्तिरिति सकलस्य प्रदानं यद्यपि द्रव्यप्रदानं स्यात्प्रत्यक्षं तत्होमसाधनत्वमष्टाकपालस्य श्रुतमेवं तत्राप्यनिर्वापमतुमानं अष्टयाष्टाक
पालसंबंधस्याक्षत्तस्याग्नुपपत्तेश्चतुल्यत्वविशिष्टत्वात्पुरोडाशस्य द्रव्यप्रदानमाङुत्पन्नविशिष्टाद्बलीयस्त्वं अतो बलाद्य प्रदानवाक्यमुपायपरत्वाच्चैयं यत्रैकलंकु
होति तत्र हविःप्रदाये तेनशास्त्रात्समंतरेणासकलपुरोडाशसाधनकोयोगः अथक्यतेद्रव्यप्रदानेनकर्तुमित्यर्थादिस्यात्सोमयागवत्कथमिदानीं शेषकार्याणि
स्विष्टकृदादीनि विद्यमानसन्निहितशेषाभावात् विरंतरमानुष्ठेयानि यदा तत्र उक्तनशेषकार्यवशाद्द्रव्यप्रदानमावंकृतं वान्यलैघ्यलेनदत्तावेतुसकलहोमाय्य
स्यात्येतावाद्याद्यर्थः पक्षः ॥ कश्चन रथं पक्षद्वयस्याखण्डने विशेषः ॥ पूर्वपक्षे शेषकार्याणामपि प्रयोजकत्वात्तदर्थावदानमनावेविप्रधानवद्धविरंतरोत्पादः सिद्धं
९३ तत्वं योजकत्वाल्लोपप्रत्तिप्रयोजनांतरमप्युपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ ॥ अत्राभिधीयते ॥ यागः प्रधानमेकेन द्रव्यावदानेन साधितश्चेद्यमस्मीतिकृत्वा सोना तिप्रति
पद्यते आग्नेयस्यैवंवकृत्स्नस्यतावतैवोपपद्यते अग्नयेद्रव्यप्रदानंयत्नतउत्पद्यते स्वप्रधानभूतो हिया गोनयुक्तं यद्द्रव्यशेषेनावर्तेवते । नथसोमयागवदस्याप
तःसाधनत्वं कृत्स्नं तरेणानुपपत्तिश्च तुल्यत्वविशिष्टं हविःपुरोडाशस्याग्नेयत्वंप्रतावतैवतेवोपपन्नं प्रत्यक्षतो हि होतद्रव्यप्रदानमग्नयेदीयतेअग्निदेवत्यया गसाधनताख्या

३

सायनत्वश्च प्रदेशप्रकृतितत्त्वानुपपन्नौ । प्रीति णामिवपुरोडाशादानौ । पशौ सि वहदेवादि कार्य इतो ह्यवदान कार्तं पुरोडाशस्य

प्र २

भा० म० ४४ मेयर्वात्प्रनत्वमिति न सर्वप्रधानमिति तिरोभाव्याभिप्रायः । वार्त्तिककारस्त्वमपत्यतैमत्यं प्रमाणाद्याद्युपपन्नमाग्नेयधर्मयदि प्रमाणाद्यां किंचित्प्रमाणमविषयत्वमप्रतिश्च

४४ प्रमाणे माह्मादेवं दानं तु न त्वं प्रमाणमाणत्वनवात्वप्रमाणमग्नियेन व्रीहिप्सुसोमवत्प्राणादीमाश्रयाम ४ वत्तुरयोमवनं तु होनीति वाक्यं प्रमाणमिति वेत्

५५ तद्वेतत्प्रमाणं यदि होमात्तु वादेन चतुरवत्तं साधनं विधीयते न चैवमुत्पत्तिवाक्ये होमस्याप्राप्तत्वात् । तत्यागमात्रेण होमाभावे विपर्ययः प्रकृतानारभ्यात्तु कृ तु ३

तातिवद्देवतासंबंधोपपत्तेः अतो नेयं वचनमर्थ किंतु यस्त्तु होति । तत्रचतुरवत्तमित्युपसंहारात् इति वाक्यप्राप्तं चतुरवत्तं हि तावत् यया संस्कार्यत्वेन हविरूपतत्संस्कारो

२२० होमो विधीयते होमस्य त्यागपूर्वः प्रक्षेपः तत्र त्यागस्योत्पत्तिवाक्यप्राप्तत्वात् प्राप्तः प्रक्षेपांशः संस्कारो विधीयते अतो नाह्नेनोत्पत्तिवाक्यविहितस्य कर्मणः ४४

साधनविधानं येन पुरोडाशादय साक्षात्साधनमिति सर्वदा नानत्वानुरोधे वहोमः प्राप्तः न आधारस्य सत्त्वात् प्रामाण्याभावात् प्रकृतिकल्पनस्य च प्रत्यक्षश्रुति

सद्भावेनुपपत्तेः यदि वा वाक्यप्रमाणको होमस्तदा न तस्य प्रकृतिकविकृतिसाधारणत्वात् विकृतिषु चोपदेशिकपक्ष एव होमो होम इति प्रत्यक्षव्यवहारवादा स्वनी

यादयः पवमानेष्ट्यादिष्वुपदेशादेव प्राप्तेरत्र अग्निषोमीयपशुवत्कालत्वादिति यायाजातत्र तानामग्निः प्रकृतिनप्रयाजवदिति सूत्रकारव्यवहारो नोपपद्यते तेन

स्माच्चतुरवत्तं तु होतीति होमविधिः यागस्तत्सकलपुरोडाशकर्मसाध्य इति समंजसं । अधिकरणेन तु होमविषयं भाष्यं प्रायेण होमविषयो होमस्य शतनादग्निमुपावेदवा

स्वतन्त्रकृतिसीतस्याकर्मणोन्तनमिदमवदादिवसीस्कानत्रूपी विधीयते । प्राग स्वतस्यायतानानना स्वेदनम नावानुपुरोडाश

तिचार्थवादान्नमकलस्य होमं मंस्यते च तुर्थस्वन्तं तु होतीति वचनान्नावनधवहोमः सकलस्य तु देवतासंबंधस्याग्नामात्राद्देवोपपन्नः एवं च शेषात् । स्विष्टकृतन्ना
त्यादिसमंजसं भवति मन्त्रग्राद्दिशादत्रं कथमिव पुनः स्विष्टकृते दीयते तस्कस्य हि पुनः स्वीकारे शिष्टाचारविरोधः स्यात् । प्रत्युक्तः अस्य पाचारं वा विद्यातां तावन्मात्रं
पुनश्च स्वक्रियत इत्यदोषः ॥ ॥ अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरन् शेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ ॥ प्रतिषेधे कार्याणि स्विष्टकृदादीनि किमेकस्मात् हविषः कार्याण्युत
सर्वेभ्य इति विचारः । तत्रैकस्मादेव शेषात् स्विष्टकृतः प्रतिशास्त्रार्थस्य कृतार्थत्वादेकस्मादेव कार्याणि न सर्वेभ्य इति प्राप्ते ॥ ॥ उच्यते ॥ ॥ यद्विशेषगुणकानि प्रधा
नकर्माण्यपेक्षानि ततः स्यादेवं शेषस्य चाकीर्णप्रकरस्यापेक्षितप्रतिपत्तेः प्रतिपत्तिनियमोऽयं विधीयते । समयस्यैव न रूप्यते । तस्यैव हि शेषगुणकानि प्रतिपत्तिनियमल
पादैर्गुणत्वं तस्मात् सर्वेभ्यः प्रतिपत्तिवं देवानां चतुर्थे व्याख्यातेऽत्र लो येन संयुक्तं तदर्थं स्कृति हेतुत्वात् तस्यार्थान्तरगमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादिति तेनैव वचनात्तार्थ
वान्नेदमधिकरणान्तरं प्रयोजनमूलत्वाणि चेतानि पूर्वाधिकरणस्य । यदा शेषकार्यो अविमात्राः पूर्वपक्षे अथ सर्वप्रदानं किं तदा चिंतायाः प्रयोजनं तत्राह पूर्वपक्षे
प्रसर्वप्रदाने पाप्रे स्विष्टकृदादिवशेन सोमस्याप्यते प्रधानकर्मसंततदा स्विष्टकृदादि भवति तत्स्वै कस्मादेव कर्तव्यं सिद्धांते चापेक्षितत्वप्रतिपत्तेः स्थितस्य शे
षप्रक्रियमिति सर्वेभ्यः स्यादिति प्रयोजनं ॥ ॥ एकस्माद्वेद्यथा काम्यमविशेषात् ॥ ॥ कृत्याचिंतेयं । यदा शेषकार्यवशाद्देवशेषं स्थापयति कस्मान्नकार्याणि

म—

स्मा २।४

द्वपमस्तु

३।५४। तदाकनियमो यत्नकृतश्चिंत्युत्तरसूत्रैर्दिति निरोधाभावाद्नियमः इति प्रमाते सूत्रम्॥ सुष्ठ्येष्वप्राप्त्रनिमित्तवाक्ये पद्मास्य तेन स्निग्धस्था पितेन न तदेव शेषकार्यो णास्तु पपन्ने
४५ निमित्तविद्यातान्नेतरेस्पष्टशेषद्वापनंतस्मात्सुख्यादेवकार्योणि॥ ॥तन्नाश्रवणाद्दानशद्वापरिक्रयोद्याग्रेयंचतुर्द्धा हृत्वेदंद्रव्यलणाज्ज्याादिष्याद्देशो द्वे श्री विनस्या
समर्थ्येतेनश्रसंशयः किमिदं समर्थ्यणष्टृचिजांयथेष्टविनियोगार्थपरिक्रयाय उत तद्व्यप्रतिपत्त्यर्थं नद्वणायेति॥ ॥तत्र॥ ॥सद्धर्थ्यश्रवणान्नाक्नादर्थ्यनावग
म्यते। कियत्याप्यानतिक्रावद्गवतीतितदर्थता। नद्यक्रतेनदेता दृष्टमध्यवसातं शकंकरेणैवदीयते दीयमानेऽप्याकियत्तिमपिताावदानतिंकरोतीतिमोमचममव
२२८ शक्रयार्थता॥ ॥नैवं॥ ॥स्वामीहिद्दृष्टदामेनपरिक्रीणीनैतस्वेचिरस्थामिदं कार्थ्यावेद्दतंदेवतायेहविर्यत्तामकल्पष्टाहृविषोदेवता यैप्रत्तवादनीशानोयजमान ४५
कृतपेठस्याःशीक्रविनि। कथंपरिक्रीणीततस्मात्परिक्रयः शेषद्यतुप्रतिपत्तपेद्मयात्रयोग्यतयावस्रोजाशष्ठतद्वाणमेवजातिपत्तिरवगतेतिकर्तृविशेषमात्रापे
दायांद्रव्यादयोनियम्यंतेतन्नियमद्यापिदृष्टमेवप्रयोजनंतेप्रावारिष्टमाणकर्मप्रयोगकोशसंनूदाणाद्विपामर्थ्यंभवतीतिनद्वणार्थता॥ ॥८॥ ॥इतितत्र
सचतुर्थे४पाद४॥ ॥८॥ आद्याद्यसर्ववसंयोगात्३॥ ॥शेषकार्योणि किमाद्यादप्युपांशुयाजद्रव्यात्कर्तव्यात्स्तनेतिसंशयः। तत्रा विशेषात्कर्तव्यानीतिप्राप्तउच्यते।
कृतार्थद्यप्रतिपत्त्यपेक्षायामितशेषद्यप्रतिपत्त्यर्थानिशेषकार्याणि। नचाद्यमेवंविधमस्त्रियत्नावदुनायामप्युपांशुजोयोर्थेर्हीतेवविष्टमाद्यंतत्पश्चात्सत्वादे

कर्मे १

मकलस्तदृष्ट

०२ ३.

स्वरणालिंघारणाद्युपयोगात्पकृतार्थेनप्रतिपत्यर्हं समवर्तितेन्वतेननिःशेषेणसमिष्टयजुर्होमः क्रियतइतिनततःशेषकालार्थानिह्नुयत्स्रुक्स्रुवौतुष्टहीतांशौ
तदशेषंहुतमितिशेषाभावात्रास्त्रीह्वेष्टकार्याणि॥ ॥प्राक्संस्थाद्येष्टिहृदिदुंवतद्वत्प्राक्संस्थाद्येश्रूयतेसहृद्धंसीतिरतिकामेदितितत्रकिंशेषकार्याणि
कर्तव्याकृतनेतितदर्थेनकिंकुंसीत्युशेषोविद्यतेउतनेति। तत्रातिक्रमणांमात्रंकुंसीलिङ्गनहोमअर्थवमन्त्रलिङ्गस्याप्याहवनीयमवदाथ्येवज्जुक्तायथाप्रकृति
कर्तव्यास्त्रनिशेषमङ्गावात्। कर्तव्यंस्विष्टकृदादीतिप्राप्तेब्रूमः४॥ नेदमप्राकृतकार्यमपूर्वमतिक्रमणांकुंसीतिर्विधीयते। किंतर्ह्यदेवप्राकृतंहोमार्थंजुह्वातिक्रम
णंनत्वैवजह्नमपहायकुंसोनिवेशपोमानाहोमार्थाविज्ञायते। नह्ययथाहोमार्थातिक्रमणसंबंधोयुद्यते। तदनेनप्रकारेणकुंसीसिद्धेहोमवर्णएवविधीयते
तद्विधौवातिक्रमणीजामेवानुवदतितस्मादत्रापिशेषाभावान्नशेषकार्याणि॥ ॥सौत्रामण्यांग्रहेषु॥ ॥सौत्रामण्यांपयोग्रहाःसुराग्रहाश्चततत्रश्रूयतेय
थागृहीतान्ग्रहान्हविर्जउपादद्वतेउत्तरेषांग्रहाणांजुह्वतिदक्षिणेषोसुराग्रहान्नितितत्रापिपूर्ववदेवसंशयपूर्वोत्तरपक्षाःसोमग्रहतुल्यत्वातिदेशाच्चाम्नाततत्र
चशेषसङ्गावादिहापिप्ताद्वित्येतावतीमाशंकांव्यावर्तयितुमतिदेश४॥ ॥द्रव्यैकत्वेकर्मभेदाद्रव्यावृत्तिकर्मक्रियेरन्सामर्थ्यापायोपकृष्टकर्मणांभिद्रायरार्थं
नरायनिर्वपतीन्द्रायवार्हतायेत्येवमादीनितेषांषड्वींषिक्रमेणयथादेवनिरुप्तप्रकृतिवत्स्वहावघातपेषणेकृत्वाविभागेप्राप्तेतमस्कृत्वावक्ना

त्नोपप्ला २ नि ५

ऐन्दु २ २

नूमद्वैरेकं पुरोडाशं कृत्वा ततश्चमसं तं पर्यवदाय प्रधानानि क्रियंते तत्र किं तत्र किं च प्रतिकर्मभेदेन स्विष्टकृदिडमवदेयं उत सकृदिति संशयः ॥ तत्र क
र्मवज्ञत्वेन प्रतिकर्मावृत्तिः याज्ञिकैः शेषकार्यो ऽपि प्रतिकर्मसंदिश पत्तेस्तस्मात्प्रतिकर्मावदेयं तथा च प्रधानभेदे एकस्मिन्न विशेषे शेषकार्यावृत्तौ सिद्धव
४६ द्धेयेतुं दर्शयति द्विरिडावायवस्य तद्दयाति द्विर्वै तथ्यव पक्करोतीति । तद्वदिहापीति प्राप्ते ब्रूमः ॥ सर्वेषामभावः ॥ सो ऽयं सर्वो ऽप्यस्मात्सकृदवद्यते तावन्नैव हि
सर्वेषां कृतं स्यादविशेषात् ॥ ननु तत्र दैकस्य स्वतुन स्यागा यो गान्त्रशेकलः पुरोडाशान्सर्वार्थेऽ किं चैकैकावयवदानैकैकस्यायागस्य साधनं चेत्तद्वै नावयवेनयो
याग क्रियते तदुत्तराद्धोदवदीयमानेन तच्छेषादवत्तं भवतीति भेद एव स्यात् ॥ नैतदेवमवयवानामेव विशेषाग्रहणात् ज्ञानं त्वेतद्ब्रायतेयमवयवो ऽस्याय म ४६
२३० श्चेति विशेषप्रमाणाभावाद्वा वाऽहोमदेशादवदानाद्यवच्छिन्नयागदेशास्मे नयागावस्थायामेवं संकल्पितत्वं यो स्मिन्पुरोडाशे निर्वापदेशायामिंद्राय राधं
तरायदं तं प्रकृतौ तौ मासमंतस्मौद्ददामीति एवं सर्वेष्वपि कृतेषु शेषस्य साधारणत्वादवशेषमाणविशेषं शेषकार्यं तंत्रेणासकृत्कर्तव्यौ ऐन्द्रवायवे तु वचनात् प्रतिक
५६ र्मसंदोनप्रधानभेदाद्धेतु तिदेशस्य वर्थवादमात्रं ॥ ऐन्द्रवायवे तु किं सकृद्ग्रहणपुतद्विरिति सर्वं तु प्रकृदिति प्राप्ते वचनाद्विरिति सिद्धांतः ॥ मति वचने
पूर्वपक्षाः संभवान्पूर्वाधिकरणापवादपर्णनात्परिहारार्थं स्वं वदंता अधिकरणान्तरम् ॥ सोमे वचनादिडा निषिद्धते । सोमे च द्रव्यो ग्रहाश्च समसाश्च वहवश्च

ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रति कर्म तत्रः स्यात् ॥ (व २

ग्रुरूपाः किं न कश्चिद्वकश्चिद्विज्ञानम् एष्वतस्सर्वेऽत्र सर्वेषाम विशेषेणानन्वादेशः उत्तरयष्ट्यपयत्र प्रत्यक्षवद्वचनं तद्यत्र तत्र सर्वं लक्षणं अथवा समाख्यां वषट्कारहोमाणि षवद्र
त्पदा वचनैर्लक्षणतिवार्त्तिके तु सर्वेऽत्र सर्वेषां लक्षणानि पद्यम ति मंदद्यादत्तपष्ट्य ष्ठ्य त्रयः पुत्राः इस्त्रैणं न दिद्मत ऽग्रमति होमानि षवान्वांचेत्ये वमंतमेक मधिकर
णं तत्रावलक्षणं नाग्निसोमष्ट्यातिशेषोऽह्य न्तेयतः पशौ षेमस्य पिनेवा अत्र लक्षणं विध्यलावतः सोमे हियग्रहाग्रहाः पयति वमन्तं जुहोतीति वचनात् सौत्राम णीमाकं
ष्ठायीयवक्षे पयवनाम्निकु लौलक्षणं अस्थं जुहोतीति वचनं ध्यल्यथाविसोमपात्राणामवादमात्र मितिमध्यते अत्र ष्टविंडनिपातमात्रेणाशास्त्रार्थष्टाकनया
माशेषहोमस्त्वाहनष्ठ सौत्रामण्यां पाश्चावपिलथैवष्ट्याडपशुघाजेत जौहवष्ट्यशेषयादथ्यशेषवत्कार्यं वशाद्धे थेताः तत्रस्ते षामपिप्रयोजकद्याध्वेषमाशदोषापर
रिहारास्विष्टकृत्वावपिह विरंतरागमः स्याद्यतस्मादयोषयाह लक्षणं यद्यपि लायं जुहोतीति वचनं ध्यानस्यार्थवादे षष्ठ्यात्रतथापि नलक्षावचनालावाद्या
पुरस्तादैंद्रवायवं लक्षयतीति षवषट्कर्तुः प्रथमभक्षः इह विद्योनेयावदितिरनिष्टत्वादवनीयेऽङ्क्त्वाघस्पंवाप्रेरमदषिनन्दाशांनक्षायंतीत्यादौ सर्वत्रग्रहणान्तरस्य
णाजनतत्परो हि विधिर्नपक्षांविधत्ते अथैतस्यासर्वीजनस्य सर्वएवलिप्सेनत्यतिलिप्सामा वंश्रुतौ नरक्षः तस्मात्मानिनलहरतिप्रथमः पक्षः शेषमावदल्पहोम
विधानादस्ये वातस्थ्या मतिनलक्षे विषेषविधानं पुरस्तादैंद्रवायवं लक्षयतीत्यत्र उपपद्यमाने सद्गंगमयति तत्र लिंगं साली पुलाकवदविशेषेणलक्षणं

शा०प्र० गयतीति सर्वत्र सर्वेषां लब्ध इति द्वितीयः पक्षः स्यादेतत् यदि विशेषविधिरयमस्त्यां तु लब्धाग्न्याग्नेयविशेषविधिर्न घटते तदा इति अयमेव विशिष्ट द्वविधिः ॥
४७ तस्मान्न यच्चैन्द्रवायवादीयस्याधूर्षीदेर्लब्धोपदेशः तत्र तस्य लब्धो नाप्रसक्त इति तृतीयः सिद्धान्तः सत्यमेतद्यथोपदेशं लब्ध इति पुरस्तादैन्द्रवायव इत्यादि
ति सिक्तलब्धोपदेशः तत्र तस्य लब्धो नाति प्रसक्त इति तृतीयः सिद्धान्तः सत्यमेतद्यथोपदेशे केवल लब्ध इति न तु प्राप्यामहे कारणान्तरादेव लब्धप्राप्तेः पुरस्तादीय
देशः विशेषमात्रपुरस्तात्वकारणान्तरमथ स्यात्स्यात्किं पुनः कारणान्तरं समाख्यैव पक्षान्तरे होमाभिषवा भक्षायथांप्राप्यका हारियोजने तु वचनं तत्र सम
मशोधुतावत्समाख्यायावमसिनां लब्धाः होतृचमसमादिसमाख्यैव देशे तु ईदृशस्य समस इति मंत्रे पठितानां सोमवमस इति ततो किं कीसमाख्या चमसस्तेषोदना ४७
२३१ र्थस्य चमसे शैनी द्विको धिकरणसाधनं प्रत्यये तस्मादहोत्रादिलिङ्गमसमाख्यामितरस्य इति सिद्धस्य चमसे सुश्रमसिनां लब्धाः ॥ ॥ उक्तं तत्र सर्वमेकस्य श्रुतिमंत्र
गान्नाः ॥ ॥ मंत्रतिवषट्काराद्धि निमित्तं लब्धमनुक्त्वाधिकरणसमसमाख्येवान्तरासमाख्या लब्धप्रसंगमेवाभ्युपगतं । तत्रैव मंत्रे सोऽग्नीतॄणां चमसमन्तरति श्रूयते । तत्रो
त्तात्तचमसमनुज्ञोज्ञानाणकोऽलब्धयेत्रा शातिपदिकार्थस्य विरोधि नोपबृंहणस्य पावदस्याश्याकल्पनादिति प्रथमः पक्षः युक्तं पाशे वडाव्यस्य प्रकरणोत्पन्ना स
न वादि हतुलक्षणायायपरत्वे मंत्रवतिन बद्धनस्यात्पंतदाधनं तु क्तं तस्मादुज्ञातस्माह्दः पुरुषान्तरं लब्धयतीति तत्रचा विशेषाः प्रकरणगतसर्वेऽकस्य लब्ध

हनन्विति । गुरुमते निरस्यन् पदार्थं बाधं विनापि केवलक्रमबाधः संभवतीति । पूर्वपक्षासंभवो न्यायगुणलोपन्यायगतार्थतो द्वारं
तावद्दूषयति तद्दिति । क्रमान्यत्वं दूषयस्तद्धेतुत्वेन धानास्वेवापूपात: कार्य इति सिद्धान्ताभ्युपगमं भाष्यविरोधेनैव दूषयति यत्त्वि
ति । वस्तुतः क्रमान्यत्वमेव नास्तीत्युक्तं दूषयितुमनुवदति तदपीति । यत्तूक्तं निर्वापकर्मस्तु व्रीहिषु पश्चाद्भूतोऽवघात इति निर्वपत्य
नुषंगेणान्वकर्मत्वात् स्वेन धानास्तु क्रियेत इति द्रव्यस्तु तद्द्वयोऽपि नक्रमान्यत्वमिति तद् दूषयति तत्रेति । भक्ति चात्र धानानां निर्वा
पान्वयोऽपि भक्तिश्च देवतान्वयोऽपि तेन देवतान्वयः साक्षादेव धानाप्रकृतिकस्य पुरोडाशादेरग्नेर्वर्णात् तथाप्यनभ्युपगमान्तु नि
र्वापान्वयस्तु तदन्वितचोदकप्राप्तव्रीहिद्वारेणैवेत्यत्र चवच नव्यक्तिः स्त्रियां धानानिर्वपत्याइति किं तु व्रीहीन् निर्वपेच्चोदकप्रा
प्तन अनूक्ता विवपुरोडाशार्थानामिहदेवतान्वयिनी कुर्यादिति यथा ग्रहणेनैव यवमिति साधिताव्रीहिप्राप्तिः पूर्वपक्षे कृष्णे तं
दुलवैषम्येण सर्वथा । ततश्च धानास्वावघाते क्रमान्यत्वादमात्र इत्यादितत्रेति । भाष्यमतीयपूर्वपक्षे क्रमदोषो द्वारमपि दूषयति धान्या
सुचेति । एवं भाष्यकृन्मतलक्षणाकरणेन चनादूषणं गुरुमततन्त्रतत्तु द्वारदूषणेन पक्षेऽपीति तन्मुपसंहरति तस्मादिति । वार्त्तिककृत्तु व्याख्यां
पुरोडाशं पूपयतीति पुरोडाशस्य पाकः पुरोडाशश्चैव पिण्डं विना पिण्डानं संभवतेति विना स्वभवन च नपेषणं विनैव सनुष्यापाका सर्वपेषणं प्रकृतावि
त्याह अपोऽस्तीति । नवा हि ति द्विवचनेन प्रत्येषणमेवप्राकृतं धिक्तु पाको पीसक्तो मेथस्तु ग्रधमिश्रसत्त्वेनैव सक्तु वत्सना सर्जितयवापषवे येनप्र
कृतिवद्वादोपेषणं ततः पाकः स्यात् किं तु [illegible] चामित्याह ग्रहस्त्विति । क्रमान्यत्वेऽपि च प्राकृतकार्येला
भा तमेवदपेषणं स्याह नचेति पेषणप्राकृतत्वात् फलमप्याहतस्मादिति ॥ ॥

गुणलोपे च मुख्यस्येति वत्सापाकरणवचनात् न चैवं तेनैव गतार्थता अग्निहोत्रहवण्याः साध्यस्य तत्सिद्धिलाभात् निर्वापात् तत्र तत्राधेऽपि निर्वापो न
बाधक इत्युक्तं क्रमस्य क्रमवतो नासंनिहितत्वात् तत्र चैव पदार्थ एव वाच्यस्तत्सन्निधिकाशङ्कनानुपपत्तेः तदेकदेशे न पर्वप समाहृत्य गम्यमानेति परस्पर
पणाहरणं किं चैते अवघातस्य लौकिकस्तत्र प्राप्तता वघातस्य धर्मः दृष्टाजिनास्तारणादयो न स्युरित्याशयेनाह तस्मादिति सिद्धान्तमाह समाभिनि अवस्था
रूपत्वेन क्रमस्य तद्धर्मत्वे दोषः प्रसिद्ध तत्रावस्थाया अपि तद्धर्मत्वाच्यतेऽप्रसक्तिः ज्ञानादि साशयः भाष्ये दूषणमत दूषणं वार्तिककृदुक्तं क्रमानुसंधेयत्वेन तदीति ॥
प्रकृतेऽनन्तरं हविषां पुरोडाशश्रपणे तोयावघातः किं नु ततः प्रकृतौ व्रीहिषु संचोदकेनैव हापि प्राप्ते घृते एव प्राप्तो नैवमत्र रूपे हविषि पुरो
डाशस्थानापन्ने इति नान्यक्रमतेति भावः । गतार्थतादोषमप्याह पुनरिति । गुरुमतमाहयेति । तत्र गतार्थतादोषं तावत्सर्वो
क्तपिष्टिकारां का निरासार्थं त्वा निरस्यति । आद्यं दोषमुद्धरति यत्त्विति धानावस्थातः पूर्वमवघात इति सिद्धान्तेन स्यात्तत्र विपर्य
यः । धानावस्थायामवघातः कार्य इत्येतत्त्र सिद्धान्तः तदा चैव प्रकृतो श्रपणात्पूर्वमवस्था घातो धानासु तत्पश्चादिति क्रमान्यथात्वं
युक्तमेवेत्याह धानास्विति । ननु यदि सिद्धान्ते क्रमान्यथात्वमस्ति ततः केवलस्य क्रमस्य बाधासंभवात्त द्वारैवावघातोऽपि बाध इत्यस्य
क्तस्य सर्वपरस्थानः परिहार इति शङ्कते यदीति । ताहृशाम् सर्वपक्षे सिद्धान्ते स्थितादूषयति वा कपालेन निर्वपतीत्यत्र निर्वपतीत्यस्य धाना
निर्वपतीत्येवं धानास्वप्यनुषङ्गात् प्रकृतौ तु वीपकर्मसु व्रीहिषु कृतोऽवघातः इहापि निर्वापके भूतासु धानास्वेव क्रियत इति नास्ति क्रमान्य
त्वमिति क्रमबाधे वक्तव्ये पदार्थबाधमंगीकृत्याह प्रकृतेति । वस्तुतः क्रमान्यत्वाभावे स्वयं विरोधं परिहरति प्रकृतविति । एवं भाष्यो
क्तावधिकरणतात्पर्यमुक्त्वा भाष्यकृत् सर्वपक्षे स्थिता यदूषणमुक्तं धानास्ववघाते धानात्वे विहन्येते निपेत त्परिहारं शङ्काकापूर्वमा

णात्रसर्वेषां लक्षणमिति द्वितीयः। अकृतार्थेयं लभते नकच्छविलक्षणायुक्तागानात्कारिषु वत्रिष्वव्ययवयोगेन वर्तमानं प्रातिपदिकं ब्रुवन्नं लक्ष्यमप्रस्कृतार्थेल
भतितस्मादपर्युदस्तलक्षणानां त्रयाणां गानकारिणां छंदोगानां लक्षणमिति तृतीयः पक्षः नावयववव्युत्पत्तिपि त्रिषु तद्धितश्चसंलवंतिन हीगां न मानुभुवनमानं क्षिति
याहिमाम्नोनक्रिकृतसर्वच्छगायतेरलिधेयानांवोक्तातैकोगायतीतिवङ्कवचनात्तपपत्तिः तस्माल्लक्षणैवव्याख्यामावनसर्वेषां किंचौक्ता अवयवेन समंवंधा
वांतरसामाम्नायात्र्यस्मुत्रलक्षणानां वधूर्णामपि छंदोगानां अतश्चवारोलक्षयेयुः। एवं मत्पलक्षणामाक्तयथावांतरसामाम्नायाद्रव धूर्णामेव न सर्वेषांपवमेक
श्रोत्रसंबंधश्चमदक्षिवसंनिधानं तलवेलायां वद्याहरिणिरितेतायवां समाम्नायानि श्रोत्रकारिणां संतीतितेषां मे वत्रयाणां लक्षणाख्यार्थे किं विशेषेणहेतुश्चम
मत्तियत्र लक्षयिनारथ्यद्विद्विताग्रत्रनयनं सत्रार्थधेय्यतेमदसियनयनं। अतो येमदक्षिद्विना। म्नाबसर्वाश्चयति नियतत्वतिगम्यते नयश्रुत्रलक्षणपस्वत्र द्वि
तश्चनयवङ्कवचनवत्सा तस्यामदक्षिद्वितिराद्वेषु शाकेद्यु तेष्वेवश्रोत्रकारिषु तदुपपन्नं अतोयदेकेनविदपनयनाद्वन्मम पर्युद्रलक्षणपवादिनोपव्याय वाद्वि
नरति तदेवापव्याख्यमपनीतं वेदितिस्त्वाज्ञेशुन्नत्वनाषितदुवदुपेक्षितव्यो॥ ॥यावश्रुतोलक्षोनविद्यतेनामास्नानाम्नाव्दसमपरं तदाख्यकारणं यथ
वममममयांश्रमयांश्रमसिनोपलक्षयंतीत्युक्ताथैतस्याहारियोजनयस्सर्वपवलिशं तदत्वाभिधानात्र तल्लक्षणमेवलिक्षतितानाभिधीयतेतानेनतद्यनं

गप०७० रियोजनेन लक्ष्यकारणमितितिष्ठिते चिंत्यते किंचमपि नामेवात्र लक्षणं सुसर्वेषामपि जामितियद्वा यमसिनं तदायावस्कृतश्च कारणं तल्लावात्क्व
४८ लणं सर्वविषयत्वे हुतस्या पिलक्ष्य इतिनेऽस्तत्रिधेश्च सर्वे शाक्षेयं चमपिद्धे वषट्‌तेतेनतेषाम यंलक्षो ग्रावस्कन्नैव लक्ष्ये य अ उच्यते सर्वेशाक्षेयं कृत्स्नार्थं वच
नोयतश्च तेन सर्वेषु वषट्‌तेन संकोचो युक्तः सर्वेशाक्षोयंसमस्त वषट्‌नोपि परशेम सर्वेषाम्यवहारायोगा एकेन विदक्षते दंमहते सवाव शं प्रकृतया
४९तश गतेनाव क्षेत्रस्या यमसिनामपि प्रकृतत्वामि नामेव यहणात्र नवे क्षिशो षितः तस्मान्नादेव सिद्धोनभूयस्वमपि शाक्षेनयथर्था यमससंवषट्कृतार्थेनस्क ४८
२३२ तेश्च संकोचो युक्तस्तस्माद्ग्रावस्कन्नतो पिकर्ते शेऽदमपरं कारणं वषट्कारः॥ वषट्कर्तुः प्रथमभक्षइति वच नाद्यसमाध्याय मलक्षाणु वाहेन प्राथम्यमात्रंवि
धीयते नैतक्षणमिवसि यत्रानवषट्कर्तुर्विशिष्टलक्षानुवादेनप्राथम्यविधौ विशिष्टानुवाददोषांप्रथमभक्षइतिसमसमामिदमेकं पदंतस्य वेकस्य सर्वा
त्मैकांशेन लक्षणमनुद्दिश्यापरेण प्राथम्यं विधीयत इतिवचनव्यक्तिरियं संभवति तस्मादवषट्कर्तुर्लक्षणां प्राथम्यविशिष्टं विधीयत इतिवषट्कारोपिनिमित्तं॥॥
सोमांशिषवात्याधः॥ ॥अपरमपिकारणं होमाभिषवौ पवंस्याह हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये जुहोत्यत्य चः परेत्य सदसि भक्षान्भक्षयंतीति अ
त्रहि हविर्धानेऽभिषवश्च यावस्तिःप्रागुत्तरावेदिहोमाच्चहोमस्त्वाहवनीये तेनतत्रस्थितस्यग्रामवनमितिसर्वमिदं वचनोत्तरार्धो प्रासंगविषेयं। अभिषवहोमस

॥ वषट्कारस्यनजातेर्यं

ममम कर्त्तृकत्वं विधीयत इति तयोरपि कारणत्वं प्रत्यक्षोपदेशाद्यमस्तानामयमक्षोभो ॥ इदानीं पूर्वाधिकरणोक्तानां सद्भकारणानां ममवा येकिं वा धो थम
सुद्वय इति । यस्मम सेषु स्थित्वमभिनां समाख्यया सद्भक्षणं वषट्कर्तुर्वषट्कारेण होमाभिषवाभ्यामध्वर्योः प्राप्नुते तत्र समाख्यायाश्रमपेक्षविषयत्वाद्वषट्कारादे
र्हेतुर्बिधिस्यावकाशश्चाग्नीध्यतिपत्नेश्चपात्केनेव समाख्यया सद्भक्षणं वषट्कर्तुर्वषट्कारेण होमाभिषवाभ्यामध्वर्योः प्राप्नोति सिद्धेश्चमभिनामेव वचमसेषु सद्भ इति पूर्वः ॥
पक्षः ॥ या वनिकयोः वषट्कारहोमाभिषवसद्भक्षणयोः समाख्यया बाधायो वा बाधायोगात् स्वस्थानाच्च निरवकाशत्वेन तास्यां बाधासंभवात् अवयवयोः सर्वेषां भक्षः प्रति
निषमवेयत समष्यापि बाधो न युक्त इति सम सुद्वयपर्वेति सिद्धान्तः ॥ ॥ एकपात्रेक्रमादध्वर्युः पूर्वो भक्षयेत् ॥ ॥ सिद्धेनैकेषां सद्भक्षणे क्रमश्चिन्त्यते । किमध्वर्युः पूर्वं भक्षयेत् उत
वषट्कर्त्तेति । तत्राध्वर्युहस्ते पात्रस्थानावस्थानात् अमितावक्षणये इत नेवषट्कर्त्रा यमनविधेश्च वषट्कर्त्तुः प्रथम भक्ष इति परे सद्भपरे न प्राथम्य मविविधत्वेनवाक्यभेदा
दध्वर्योः प्राथम्यस्थ्याय तं स्थितत्वात् न नक्षाधनेयुक्तं वषट्कर्त्तुश्चमसिनो यानवगतः क्रमश्चाकांक्षित इति तत्क्षिप्रमिदं वचनं वषट्कर्त्तुश्चमसिनः प्रथम भक्ष
नाध्वर्युपेक्षया तस्मादध्वर्योः प्रथमभक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः । वचनस्थापि विशेषणप्रवृत्तेर्यायुमात्रेण संकोचायोगाद्विशिष्टविधानाद्वा वाक्यभेदाभावाद्वैतेवन प्रथमः ॥
पाहीति मंत्रवर्णात् कारणात् तच्च वषट्काररथ्यपात्रस्थानाच्च विभिन्नं सद्भाणं प्रथमं कर्तृत्वं पितुवचनाभावे विकारणात् प्राथम्यादेव वषट्कर्त्तुः प्रथमं भक्षणं सव

८२

ता०२० तातिप्रतिपादयितुमिदमधिकरणं वचनोपन्यासः कृतश्चाग्निंतोघारनर्थमित्याह ॥ तेषां व्यवहारविरोधः ॥ तार्त्तीयः क्रमो निषेधो विधेयश्चेति विश्वबंधव
हरंति अत एवास्मोऽत्र तृतीये चिंतितमित्याह ॥ अथैवाधिकरणे क्रमचिंतावषट्काराशब्दस्यैव स्थितत्वं वषट्कारोपितश्च निमित्तमित्युक्तं क्रमः स चिह्नैव चिंत्यते सर्वद्वव
नमनादित्यध्यायाद्य एव चिंत्यते सोऽत्र न निषेधः ॥ पांचमिकवदनिषेधश्चाद्यादिति सिद्धांतहानिः पंचमे चासौ चिंत्यः स्यात् ॥ अपंगादिह चिंत्यते तु पाकामेवेति
५१ निवेति न हितथैव ब्रूहि विधेयत्वादसौ हृतायेचिंत्यत इति पांचमिकाद्विशेषाभिधानं प्रलापः ॥ किं च यदि वचनादिति सूत्रं कृत्वा चिंतो घारनार्थं तदधिक[illegible]समाथ
कर्त्तव्यं इदं तु कारणानुपूर्व्यादिति सूत्रात्प्रागेव कृतमिति न कृत्वा चिंतो घारनंयुघते । यदि व्याख्यादेवप्राथम्यं लभ्यते तत्तो वचनमेवेदं व्याख्यातं वा[illegible]मात्र वा ४८
२३३ तत्र वचनादिति सूत्रानुपपत्तिर्निवशाक्यमिदं व्याख्यातुं यदा वषट्कारः कृतः तदा सद्यः कर्त्तव्यं तत्र मंत्रवति । अङ्ग न तत्र वषट्कारो वा होमे कृते तन्निमित्तम
पि तद्धाणमुपस्थितमेवेति न विरोधः प्रश्नस्तु तवषट्कारनिमित्तमुपस्थानं भक्षं होमनिमित्तं च प्रथममिति देवप्रथमं कृत्वा पश्चादेवप्रथमकर्त्तव्यं वद्धातिस्मिन्हा लेते स
होवनीयमुपाकृत्य पश्चादनग्नीषोमीयोपाकरणमिति तस्माद्वचनादैवाथघ्यं वषट्कर्तुरभ्यक्षयमात्रं तु कारणानुपूर्व्येण ॥ ॥ वचनादत्वज्ञातलक्षणं ॥ ॥ न त्वप
हुतेन सोमः ॥ पानन्यत्र इत्यत्रोपहूतं नराद्धो नानुज्ञानस्य व्यत इति दर्शयितुमुत्तरचिंतार्थं चेतत्सूत्रं ॥ ॥ तदुपहूत उपह्वयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेल्लिंगात् ॥ अनुज्ञापयति च पि

८२ रा ४

नैतेकपात्राणाम्

तद्यथावचनादिति स्थितं तल्लौकिकेन शब्देन मंत्रेणवेति उपहूत उपह्वयस्वेति लिंगवन्मंत्राम्नानाद्यौ तेनैव कर्तव्यमितीदमपि सिद्धमेव ॥ ॥ तत्रार्थोपि श्रुतिवचनं ॥
उपहूत उपह्वयस्वेति द्वेति मंत्रः ॥ स किमस्मन्पक्षे वानुज्ञानानुज्ञापनयोरन्यतरत्र प्रयोक्तव्यं उत तत्र लौकिकः शब्दः उभयत्रापि समस्तः किं वा विभज्य यथ
यथाम्निति तत्रानुज्ञापनं सर्वं कर्त्तव्यात् अनुज्ञायां मंत्रांशयोस्तद्धि परीतत्वात् विलक्षविनियोगस्य समाख्यानमन्त्रो यमयतरत्रोभयत्रवेति प्राप्ते ब्रूमः लिंगेन वा कांच
विद्वा विजानीयाद्वा मंत्रयोः तत्रापि पाठक्रममर्थक्रमेण वाधित्वा पश्चात्पठितो ह्युपह्वयस्वेति सर्वे नाविशिष्टानुज्ञापने प्रयोक्तव्यः पूर्वपठितो ह्युपहूत शब्दः पश्चात्तन्याम
नुज्ञायां ॥ ॥ तदेकपात्राणां समवायात् ॥ ॥ तदुपह्वानं किं सर्वेषु रूपाणामेवेत्यविशेषात्सर्वेषामिति प्राप्ते ब्रूमः ॥ हृदयार्थमनुज्ञापनं वा लौकिकं तावदधिकं यत्कार्यं यस्म
र्थयितुं तदेकपात्राणामेवेति तेषामेवानुज्ञापनं ॥ ॥ याज्यापनयेनापनीतो वषट्कारः स्वरवत्वाद्धोत्रप्रवचनाम्नाताया याज्यायाः समाख्यया हेतुः प्राप्तस्तत्काविद्वोपरप
नीययजमानस्य विधीयते । तस्यामपनीयमानायां किं वषट्कारस्तद्वापनीयेते उत तोहोतर्यैवावतिष्ठेते याज्यामात्रं त्वपनीयतइति संशयः ॥ तत्र ॥ यजमानस्य याज्ये
तियाज्यापनयवादनात् । वषट्कारस्य याज्यातो भिन्नत्वान्नापनीयते । याज्यायै श्रेयाधिकवषट्कारो तीतियाज्यातो वषट्कारस्यापि भिन्नत्वात् तदपनयेपनयः ॥ यदपि
स्वयं वा निषद्ययजनीयद्वषट्वंयजमानस्योक्तं तदपि याज्यामात्रप्रयोगादेवोपपन्नं अतस्तेन शब्दोक्ता याया याज्याधिहोतैव वषट्कुर्यात्तन्निमित्तत्वस्तद्धस्यैवै

शां०द्वि तिप्रायेद्भूमः याग्यार्थद्रव्यसंस्कारद्वपलक्षणसंगतेः क्रितिनीवमसोर्यापेद्रव्यमित्यवधार्यते। यदिसोमं विलक्षणयिये दष्टं यजमानस्य प्रत्यक्षववनाहुतं। प
५० विप्लर्णवयदष्टं वषट्कारेणज्ञायते। यागसामात्रप्रयोगेष्टद्रव्यमंतर्भावेनयुज्यते। अनवानंवयदष्टं यथागसामान्यं वुवक्तरो। अथाग्न्याधेयंजनोते। अच्छुर्यौ स्वयव
नास्लक्षो प्रियजमानस्यवषट्कारनिमित्तकः॥ ॥फलं चमसोनैमित्तिको लक्षविकार४ः कृतिसंयोगात्। यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं विलक्षयिषेद्यय
50 ग्रोधस्तिमिनीराहृत्यताः संपिष्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्नसोममितिराजन्यवैश्यनिमित्तेनसोमविकार४ः कृतिसंयोगाच्चसर्वक्रिं लक्षमात्रे सोमं विकुर्याच्च
ग तेषां यामितिमेशाच्यतत्र विलक्षयिषेदित्युपक्रमात् लक्षं प्रयच्छेदितियोपसंहारात्तत्रैव विकारो नेष्ठायामश्रवणादेवं प्राप्तेब्रूमः। याग्यार्थद्रव्यसंस्कारस्य पलक्ष २३४ ५०
णसंगतेश्च क्रितिनीचमसार्यागेद्रव्यमित्यवधार्यते। यदिसोमं विलक्षयिषेदिति सोमभक्षमनुसंकीर्त्य तत्र फलचमसो निर्दिश्यते प्रकरणाच्च सोमस्यलक्षो
यं नलक्षांतरं सोयागद्रव्यसंस्कारत्वे न प्रज्ञातं भक्षं अंविधिव्येनवक्ष्यमाणः फलचमसोपयोगापेक्षितत्वं वेधायागात्र्ययजमानव मसयागान्तस्या ससाधनेत्वं प्रतिप
ादनेन देवं लक्षसंबंधकथनं पाजेनतद्वारा वगतया गसंबंधित्वे न विधीयते न तद्विधौ वैसंबंधः प्रमाणवाक्ष्यते। तस्माद्विधाकारत्वं। तपते नाशिवयवस्तुः
क्रमृतीकानीसु क्रं यागसाधनत्वंप्यास्थीतं॥ ॥अत्र प्रपत्पिबुभामाध्याथ्याराजसूयेदशापेयं सोमविकार४ः तत्र राज्ञो विकार४ः ज्योतिष्टोमावतत्रद्य

एकसंख्या दशा

वममसाः ॥ धामाठातेषुवर्जं मानवममघ्यराज्ञोलक्षणं प्राप्तं तत्रेदं श्रूयते दशैकैकं वममसन्तुप्रमर्थेषु नयाशनं ब्राह्मणाः ओमामात्रलक्षयन्नीति तत्र अमंशायष्ठ किं
यजमानयमसंराष्ट्याद् अश्मर लक्षयेषु उत ब्राह्मणा गतिं तदर्थे व किंस्वादशोति विधिष्ठ स्यात् ब्राह्मणाः ॥ इत्यस्तु वाक्यः ॥ उतायमविविधिरिति तद्याह स्मर्थे पुरिति वि
धिवत्रवणाद्याप तिरमसंदृशा संख्याविधीयते तथायमसंख्याभावे प्राकृतं निवर्त्तते जातिस्कप्रकरणे वा श्रितिविलेन न्यायनु नैकस्याय निर्णायेन जातिसंख्यायोर्नि
योनियमेसति ब्राह्मणा एवमसेषु ब्राह्मणा आद्यराजन्यस्य मशौद्धराजन्यादयो सर्वं नीतिश तं ब्राह्मणा सलक्षयं तीतिवर्त्तमाना प्रदेशाङ्गा प्रत्ययशिष्टसंतसंख्यानुवादः ॥
वैश्यस्याव ब्राह्मणा ब्राह्मणो सुधा स्माशब्दो नुवादश्च लक्षणा पिनइछ्यति । तस्माद्या समानवमशैराजस्या क्षत्र लक्षयेषु रिति ॥ उच्यते विधिरेवायमर्थवद्याक्रुतेर्थय ॥
अस्य थाक्व मंत्र्य श्येल ह्याना वप्रमज्यते । न हि कश्चानुवादस्य किंचिद् दृष्टप्रयोजनमं संरवत्यों श्रुतो नैवल ह्यानायुपपद्यते तस्माद्युतानुवादेन ब्राह्मणा पमिस्य
स्तो तत्र वद्याय तश्च प्राप्ता राजजाति निवर्त्तते । स्यात्तं वमलकारेण विविद्धे ममिदाद्विवृ । ब्राह्मणा नाम नोन्न शौराजन्यवमप्रस्थितः ॥ ॥ठा॥ ॥ इति शास्त्रदी
पिकायां तृतीयस्याध्यायस्य पंचमः पादः ॥ ॥ बा ॥ ॥ सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ अग्न्यनारम्भविचारप्रस्तावागतेशेषविषयेममाप्यदानीतमेवानारभ्यवादमनु
संधत्तेयस्यूपर्णमयी जुहूर्भवति तिश्चनारभ्यजुह्वाद्यहेशेन विधीयमानैः पर्णतादयो जुह्वादीनां क्रत्वर्थतिवा राग्न्यद्वारेण क्रत्वर्थः । इति स्थितेविंत्यतेकिं

स्वादिनत्रधुवोनवतिपस्य

६२

शा०मू० प्रकृतिविकृतिमात्रेण धारणमिदं विधानं तु न प्रकृतेरेवेति तत्राङ्गज्ञानादिप्राप्तिमात्रं चैहिकं वर्णनादेरपेक्षितं अथ यो पदेशिकी प्राप्तिः प्राप्तिर्यथा चातिदेशिकी

५१ सर्वा प्राप्तिरूपेण तन्त्रान्तरतुवादतः विधीयमानं पर्णत्वं सर्वार्थमिति गम्यते न च तथेनातिदेशेन विकृतौ प्राप्यते तु ज्ञातेनैव पर्णतापीति यथार्थे तदुपदेश

तां नैवं शक्यते स्तिवक्त्वा रूपर्णत्वं नानुमानतः चोदकात्प्राप्यते यस्मात्सर्वार्थापर्णतादयः नैवं विकृतिष्विकेषः प्राप्ताः प्राप्त्यानुकूल्ये प्र विधेः एवं सकेन पदा

51 र्थो नानवे बोद्धो दकल्पनातेन द्वयं यद्गुप्ते प्राप्तिः प्रकारस्तु विद्रूपतोपदार्थानां स्वस्वप्राप्तिः स्वविशेषणानां वतः समनुष्ठिताश्च ते सर्वे प्रकृतौ तद्विशेषणानां तेन

वस्तु कृप्राप्तिर्विकृतौ तावतेवयाधिप्राप्तेव गुणतापीति यथार्थे यत्र ह्युनर्विधिः अवश्यं वक्तव्ये प्राप्तिः प्रतीयमानापर्णता विधेः तया मह्यैव पर्णत्वं प्राप्तं न तु वि पा०

२३५ धीयते प्राकृता वेवपर्णत्वविधिस्तेन द्यावस्थितः ॥ ॥प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ विरोधित्वाद्गाः समदशसामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याश्रुतेः पर

प्रदश्यं किं प्रकृतावुत विकृतावितिसंशयः तदर्थं च किं प्राकरणिकेन पांचदश्येन तुल्यबलं उत ततो दुर्बलमिति तत्र द्वयोरपि वाक्यसंयोगाविशे

षात्तुल्यबलतां मन्यते न च प्रकरणेन काश्चिद्विशेषः वाक्यात्तु दुर्बलं यस्मात्तस्मात्प्रकृतिगामिता पूर्ववत्सप्तदशपक्षस्तथा प्राप्ते विधीयते का मिधे

नीस्वरूपेण संबंधो वाक्यतो न वेदः तन्मात्र संगतेः संख्येयाता मनर्थिके प्रकृर्वस्याप न च प्रांशो लक्षिते संगतिर्वेदः तल्लक्षणावबोधश्च शीघ्रं प्रक

वेते·

ख्याङ्गवेशप्रकरणे हि विधीयमानस्य सर्वस्य प्रकृतापूर्वमाधवंघरसंज्ञितिपांचदश्यमपि तत्रैव विधीयमानं तादर्थ्येन विधातव्यमिति गम्यते तादर्थ्यं चाधानरूपसं
बंधेन घटते न सामिधेनीष्वनुप्रवेशं बध्नाति स्वरूपातिक्रमेण साधनरूपलक्षणात् तत्र लप्स्यते पांचदश्यस्य तु स्वरूपमात्रं गम्यते भावपूर्वो यथैव स्वरूपस्य च सामिधेनीष्वनुप्रवेशा
त्संबंधो नाप्यरूपेनापि संबंधो घटत इति नान्वयोपपन्नये लक्षणा तत्र लप्स्यते किं तु विधीयमानस्य सामान्यदृश्यस्यानर्थक्यपरिहाराय प्रतिपन्नक्रतुसंबंधसामिधेनीलिं
गवशाद्विधिप्रवृत्त्यैव साधनमेव क्रत्वर्थं पूर्वं कथं विदृश्यमानमयातादर्थ्यमिति यथैतत्साधनलक्षणाश्रयणीये निष्क्रतुसंबंधविप्रकर्षो दौर्बल्यमतः पूर्वं निविष्टपांचद
श्यावरुद्धानां तेनैव निराकांक्षाप्रकृतिमलभमानं साप्तदश्यं विकृतिषु निवेश्यते । तत्रापि न सर्वासु । किं तु क्रतमासदशा सुमित्रविंददृष्टेरेति दशामेवह्यते ॥
नैमित्तिकं तु [illegible] तत्र [illegible] कार इत्यसंयोगविशेषात् । स सप्तदशा वैश्यस्येति यद्वैश्यनिमित्ते नैमित्तिकं साप्तदश्यं विधीयते तत्प्रकृतौ वा स्यादुत विकृतावितिप्रकृते पांचदश्यावरो
धात्पूर्ववद्विकृतिषु कर्षेद्वयोः प्रकरणाधीनत्वादाक्रत्वर्थत्वाद्वा विकल्पो नाम निषिध्यते नैमित्तिकं प्रकृतावेव नित्यपांचदश्यं विकृत्यनिविष्टते तुल्यप्रकरणत्वान्नाप्रो
कर्षतावदद्यतिप्रकृतौ निर्दिशतात्सप्तदशापि न विकल्प्यते । पांचदश्ये न किंचिद्बाधकत्वे न वर्तते । नित्यं सामान्यतः पूर्वं सावकाशं विधीयते नैमित्तिकं विशे
षेण पश्चान्निरवकाशकं नैमित्तिकमतो हेतुद्वयात्प्रत्यक्षबाधकौ । सामान्ये न हि सर्वप्रयोगाणां पांचदश्यं तत्र यावद्दक्षिणा यावैश्यकर्तृकं प्रयोगं नासकं दलितं

शा०प्र वस्तुतश्चैवमाज्ञाद्विधीयमानं मानमास्वदर्शयं भवल्लवङ्गवतीति तथा पूर्वमेव कृतोः स्वाभाविकं नित्यं विधीयते तेन न तदसंज्ञातप्रतिपत्त्यानर्थक्यं विद्वाधते यावगम्यते । नैमि-
५२ त्तिकं तु निमित्तसंयोगो न विशेषतया विधीयमानं पद्मात्मनां भवति तत्स्वतन्त्र्यप्रतिपत्तिविज्ञानावस्थात्प नित्यो अतस्वाधेनाम्नानं नालं लब्धुं स्वयं श्वनेनाम्नात्य-
त्ववचनात् । अतश्च पूर्वं गुणावाधकत्वयैवाम्नानं स्मरते साधकाशं व नित्यं विप्रराजकर्तृकेष्वप्रयोगे नेश्रनो न तेनावश्यं नैमित्तिकविषये निवेष्टव्यं नैमित्तिकमनव-
शं नित्यावाधेन न शक्यते विधातुं विधियते वा तदिति वाधकत्वं । एतेन काम्यस्थापि गोदोहनादेर्गुणस्य नित्यस्य चमसादेर्वाधकत्वं व्याख्यातं । पूर्वपक्षे नैमित्तिके
मनवकाशं नित्यावाधेन न शक्यते विधातुं विधीयते चेत्तदिति वाधकत्वं । एतेन काम्यस्यापि गोदोहनादेर्गुणस्य नित्यस्य चमसादेर्वाधं मंद इति कृत्वा साध्यस्मारः सु-
२३६ त्तिनमपि नैमित्तिकमतिक्रम्य तुल्यत्वाच्चायं काम्यमुदाजहार काम्यस्य हि क्रत्वर्थत्वात् साधारणक्रत्वर्थत्वसमस्तत्वो नित्यविषयत्वान्नातेन वाधितुं शक्यमेतत्स्वाधीनं वक्रतो वै-
गुण्यापत्तेः फलं न स्यात् । अथोच्यते मनुष्यो वदर्शेनेहष्टिर्देवत्वं साम्याम विरोह नित्यत्वाद्विनिपातत्वं वा नित्यदक्षिणापि मधुदष्टिवदेवाख्ययुणकामं प्रपश्यामः । क्रियाफलविना-
शात्माविनिपातः प्रसंग्यते तस्मान्नप्रकृतो निवेशः ॥ एवं वती ति विकृतिरेव ॥ ति ॥ अथवा कृतवैषम्यसेन जणीय तु नकामाय गोदोहनेन प्रणेतव्यं न तु वा समर्थ-
त्वं क्रतुवैगुण्यादिति तत्त्वत्वेवाधिकाशंकात न्निराकरणाय काम्योदाहरणं निराकरणाहेतं तदस्थनेमित्तिकवत्त्वयं त्वयो विहेतवो ज्ञातुमर्हथेयाः ॥ आमन्त्रपु-
विगुणक्रत्वाशितात्फलादपि न स्यात् ३

र्थं वसमपरं वा पिकारणां येन काम्यं वलीयः॥ अनित्यान्नैमित्तिकादपि कव्य॥ र्गोदेशाभावदर्शपारुकपार्थप्रयुक्तान्हि सर्वेष्वपवर्त्तिः॥ काम्यं न फलसाधनतया मन्त्रं मी
घं प्रयुज्यते गोदोहनं क्रत्वर्थं क्रत्वसमस्विरनैमित्तिकं दुर्बलम्॥ अनेन य हेतुत नैमित्तिकादपि क्रत्वर्थात् समसदर्शपारुकपार्थेष्टौ कविंशत्याद्यङ्गवत्वनश्चवलीय
श्चं तवनित्यमाश्रेन माश्रदर्शपौर्णमासं दर्श्यं तद्वयमपि वाध्यते नत्वपि शिष्टविधि यद्वेन प्रणीतायुतादिह्वारहलत यास्मि विरोधः॥ तेन तश्च क्रत्वर्थे द्यते स्मिन्प्रयोगे वाधः॥
प्रयोगो न रेत्वसावबद्धाध्यते सामानुत्तक्रतः॥ पवं शुक्लाम प्रणयनप्रयोगे तुवा क्यां तरगतश्चमसासमन्त्रिविधिमात्रेणमंवध्यते गोदोहनं तु तत्र ग्रै वा क्येक्कतामितिवली
यः॥ तदुक्तं॥ पशुकामप्रयोगे चक्रमणवसमां गतात्रोतान्नोदोहनात्वचमस ध्यनिराक्रियेतिवाधितं यादेवन तदानीयमसादेवं गद्यमवघातादेविवह्णलादौ श्रुत
मल्लोपेननाप्तिवैगुण्यं येन क्रियाफलविनाशप्रसङ्ग्यात्वप्रणयनास्या सास्य श्रागुणाहानि हि वैगुण्यं नत्वाग्र्यगुणतानतद्वा गोदोहणांवनतगुण॥ क्रतोकामायवोद
नाश्चा किंतु प्रणयनं द्रव्यहीनमंगं कृतोत्पादाकाम्यनैमित्तिकेतस्मादुपकृत नित्यवाधको॥ ॥ इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात्॥ आधाने पवमानेष्ट्यश्च मिथः सन्निहित
समाम्नाता प्रत्र किमाधानमिष्ट्यंगमुत नेतितत्र प्रकरणादंगत्वं नतु कस्लवत्र निधानफलं तदंगेन वेष्ट्यः॥ फलवत्वः॥ आधानं सफलं मग्निनिष्पादकतया अतो वि
परीतमंगांगित्वं सर्वेषु पवमानवादी सर्वते अग्न्ययोनिर्देशाने छिंगं आधानं वा मे संस्कारकमवगच्छामानेप्रकरणादिष्ट्यांगभूताग्निसंस्कारकतयावघातादिवदि

प्रि०

न४ नेव२

शा०दी० ष्टर्थमिष्टश्रांतुविश्वजिदादिष्वपायेनफलकल्पनानविष्यतीतिसिद्धांतस्कप लवदग्निहोत्राद्यर्थवादमयफलत्वंतः तदर्थवाधानं कृतिसंयोगादिष्टयोपिप्राक
५३ रणेकेनफलवदर्थ्यंगंप्रकरणाद्याख्यानच्छेवफलवतोगंविज्ञायमानानन्तयकल्पनलालविज्ञमर्हतीतिर्थविकल्पनयासर्वेषामर्थवद्वाक्यवादिति
कमप्रीतानिष्टंगत्वेनदोपदेशिकेनेष्टानामर्थ्यंगत्वेनाभावांगत्वेनभाविज्ञप्यमानंवाध्यतइतिमच्यते। तस्मान्नेष्टिद्वमात्रंनप्रमाणंस्यादप्रत्य
५३ वादार्थानैशपना। प्रयिद्दकृत्रशेषत्वंप्रकृतात्रुपदिश्यते। पर्णमयत्रादोषाहित्रनक्षत्रादिनीहुत्वंकव्यविरुक्तोगंत्वामितिसंस्कृत्याद्यावाक
वाक्यध्यानमस्यवादस्यंमितानप्रकृत्यर्थस्ययाज्यमानक्रयाविधीयते। नारभ्यवादत्वेसंप्रत्येनहिचार्यते। किमाद्यानंप्रकृत्यर्थमाज्ञिमाद्यार्थमेववाति
२३७ त्रनामपीत्यायाश्याम्नप्रकृतगामिनाज्यतेस्कृतिसंयोगाद्याधानच्छया नक्रयायाष्याद्विमृत्युंगत्वोपपत्तितःस्यादेतन्नययोरस्याधीनमपिपर्णमयीविं ५३
गुद्रकृषांरूपपरत्वेसत्यानर्थक्यात्कृतुमाध्यनयेनरूपायाविधीयमानंवद्धैरिवक्रत्वयेतवतिएतमाध्यानमपीतिमेवंशुद्धादयोद्याहृतविधि
यविनापिपर्णमयीत्वेनैतवीकारस्तंनवानन्नरथ्यरूपार्थविधानानर्थक्यात्फलतानत्रमाधनांशतस्कर्णाइहवाहवनीयादिष्वरूपध्याहष्टवा
स्कृत्यवगमनतरथ्यरूपार्थत्वेपिविद्यानर्थक्यानार्वात्रमात्रंतांशस्कृपायाकार्वर्यसंयुक्तमितिविशेषः। एतेनुपवमानेष्टीनांसामर्थ्यकर्माार्थत्वंव्याख्या
ता एवमाना नत्ववादत्वमेवस्थितम्॥ ॥ नत्ववकृत्वर्थयपान्येनात्रत्ववादाः॥ सितेनानेत्ववादत्वेसंप्रत्येनहिचार्यते। किमायानंमस्य
वर्थमाज्ञिमात्रार्थमेववा। तत्रपर्णमयीत्यादीनात्ववादाप्रकृतिगामिता। उक्तेरशुतिसंयोगादयीनस्यागिति ६

दा२ न्वे२ का२ स्थि२ नौ४
स२

नं॥ ॥तास्मात्मनिः प्रकृतिनः अज्ञातवरुप्राप्तौ अग्निकपवमानेष्टिषु किं पवमानेष्टयः कर्तव्या नेति। तत्र प्रकृतिनिष्ठाः कपमवमाने संस्कृताः प्राप्ताः अग्निसदर्थं भक्त
र्थी प्राप्तिः श्रौतोपि ना। न तु या स्वर्योः साम प्रयासाः कार्याः। सासामध्यमाहृत्यन वस्या पातः प्यार्तुः अमाने निषद्दोषा न्निधाम र्थे न वा च वस्थिते। यावतीः प्रकृत्या
कर्तुं तम्मिन्न हविता वतीं कुर्वीत नाप्यु वक्ष्यमाणादि निष्ठाने विश्वीयते नमावदतिदेशान प्राप्तिर्यासामन्नं गतः। न हि नाः प्रकृतेरंगमिति विशागे वदर्शितं प्रकृतौ
वादनां पाप्य त्र कयं सावेनसंगतां तदेव वादना। लिंगाद्धि कृता वनिर्दिश्यतां या हके न तत्र प्राप्तौ मासुपा। ने निवियते। अंगत्वेमत्यापियासौ नातिदेशो वकस्यते।
विधीयंते मदानां प्रकृतौ संनिनाप्रदायास्तः हि पवमानेष्टयो विधीयमानाः कथं मावापेक्षिण्यः प्रकृतिमासौ त्रयं तिन दाप्रकृतौ नतूप्यवां त्रतनयाख्या॥
कंते यहीत्र मिति नद्दतिरिक्तमेवेति कर्तव्यतां ह्यहीनाः संतुष्टाः पवमानेष्टयो नतु नरामान नमपिपृष्टंक्तं निपवृक्तमपि प्राक्षेरर्थे न ह्याम्नाममपि धात्विरितिन्न
वोप्यते मतं प्राप्यं ने न्यायः। ते वसंसवात्र वाध्यंते तेहि इष्टीनां साध्याः कथमित्र तासां साधनीनवेषुः नव नएव वाक्ययेमत्याः क्रियंते नत्र माध्विते श्वानितिरश्च
इष्टयः कारित्वं तद्कृत्यंके नमर्थधा ताव इ प्रथमं कासित्विदिष्टयो नि वेकर्तव्या न नाति श्व कि मन्नयो जायंते न वाधद्विलाह कि मर्येत्राः क्रियंते मैर्थैर्यैर्थैनात्याः
कर्तव्याः अग्न्यर्थमेव हिताः क्रियंते नैव मिद्धाइति नाध्याः। तिः प्रयोजनमंतं तस्मात् पवमाने पवमानेष्टयः कर्तव्याः॥ ॥तुस्पः सर्वेषां पशु विधिः प्रकरणा

भिर सवनीये

३२ विरूनी

शेषात्। एवं प्रकरणाद्युपदेशैः सह विरोधाविरोधौ विचार्य सांप्रासंगिकं समाप्याधुनाध्यानस्थपदेशैः सह विरोधाविरोधौ विचार्येते। पाशाद्ये नप्रक्रमितुं नाम स
मानासमानविधानं च विचारितं अत्रापि तद्देवानुवर्त्तते ज्योतिष्टोमे त्रयः पशवः तत्राग्नीषोमीयः क्रयसंनिधावुपर्यंतः एव भीमादोपवसथ्येऽह्न्यनुष्ठीयते
न स्मिन्नेवाहनि संवनीयाम्नानमाग्नेयः पशुः अग्निष्टोमे इत्यादि तत्रैव पशुधर्म्मा यूपंछेदादयः पठिताः सोऽप्येह निवृत्ताः सवनीयाम्नानमाविनां हरहावात्रि
हतायधूपंपविवी याग्नेयं पशुमुपाकरोतीति अत्र वंध्या उवदथ्यां तत्र समाम्नातः तदिह विचार्यते किमेते किं मेते धर्म्मा ग्रुयाणामपि पशूनां साधारण्येन वि
धीयंते किं वा सवनीयस्यैव अथाग्नीषोमीयस्यैव नीयस्योभयोरग्नीषोमीयस्यैवेति तदर्थेषु किमग्नीषोमीयस्यास्यानां ज्योतिष्टोमिके न प्रकरणेन सवनीयाद
वानरप्रकरणेन वा विशुध्यते नेति तत्र सिध्यर्थं किं सवनीया नामौ मेधपदप्रसङ्गिप्रकरण मश्रीनाश्रीति विनीयंतेनोष्यनहि वेक्ष्यं किमोपवस
थ्ये क्रि सवनीयोरूपत्तिः उतसोऽप्येहनीति तत्र प्रकरणाज्ज्योतिष्टोम स्हीता धर्म्मा प्रसंगेषु विज्ञायमाना प्रत्र प्रकरणविशेषात् सर्वार्था रावंतिज्योतिष्टो
महारेणा हि पशूनां धर्म्मा विधौ प्रकरणं नधृतः कश्चिद्वि त्रप्रकरणं अग्नीषोमीयस्याप्याख्यानमात्रं तत्प्रकरणाद्दुर्बलं सवनीयस्याप्यङ्गत्यायाम्रत्र
पत्ति। इतराद्वैगुण्यं अर्थं वरणामितिमाष्ठेव प्रकरणं अत्र वंधाश्वत्र नाशंकनीयमेवं नस्मात्सर्वार्था श्याष्टेयमाविशिष्टं प्रकरणां यदि ज्योतिष्टोम।

३

८२ श्रपि २ ३२, ५१

द्वारेण्याश्रवणीयस्य तु घृत एव विशेषतो वांतरप्रकरणमस्ति स्त्रोपेहत्याग्निं नयहणोत्तरकालश्रुतार्थे प्रवर्णांशोपस्म यथेह निर्गुणतावाश्रवणीया
नामुपपत्तिः अतः प्रकरणात् ऐर्थ्यात् पेत्र वांतरप्रकरणं नेष्ठेंनि तेषां पूर्वप्रत्ययविशेषायस्यानिष्टप्रसंजनं प्रसिद्धादिषु सोमिष्टान्येष्वाशिरि तिनत्रपि कृत्यइष्टेष्वा
धिकारेऽपि तु स्यप घृतस्यात स्मात्रपि कृत्यः पूर्वेषु गिनि देवता विरोधेनोप्यक्तं प्रसिद्धादिषु मंत्रवर्णो देवता विधिष्ठ तु पांशुपाजवदप्येव मापन्नापत्रसोमि
कावर्म्मो श्वाशपौर्णमासिका श्वाप्रक्रतुवैमृधवद्वद्भितिषेरइदम पि पितृपज्ञेतु स्यं अयन त्रद्रव्य देवता दिसंनिपातिपोक्तस्यानुनिदेशः न स्यामिदा दि
श्रपि तु स्यमिति दर्शितं प्रकरणाधिकरणे तस्मादस्य वांतरप्रकरणं यद्विवेन नूष्यंनि । ननश्याद्रेवक्रावैणीपार्थना वक्तव्या श्चात्रनद्वाग्नीषोमीयश्चाप्यवि
शिष्ट मिति केवलश्रवनीपार्थत्वपक्षो त्यंत निर्मूलश्चात्रनन्तु नवाप्युलयायत्वपक्षो निर्मूलः । यथा न निर्मूलः तथा वक्ष्यामः तस्मात्श्रवनीया थोऽ इ
ति द्वितीयः पक्षः इष्टं श्रीमएव श्रवनीपार्थोऽइति स्थानादग्नीषोमीयार्थोऽइति स्थानादग्नीषोमीयार्थो अपि न वेयुः तन्तु प्रकरणात् स्थानं दुर्बलं तत्र क
थंततः अग्नीषोमीयशेषत्वं वर्ह्मोणं स्यात् सदुच्यते । यद्यपि प्राकरणिकेन श्रवनीपार्थो स्तिस्थाने वेनवम्मो निराकांक्षाः तथाप्यग्नीषोमीयस्य पशु
वर्ह्मोपेक्षितावात्तेनापि संबंधं तेयथोपदेशावगतप्रकृत्यंगत्वाद्याय मोऽदुर्बलेन नाथ निर्देशेन विकृते पि लवनि एवमेते पशुलयार्थोऽइति पाने वूमः । अग्नीषो

तो ५

ग्ना२

भ्यदशोषत्वे यत्तु कृत्स्नमेव तत्र। अवहननीयार्थतां तेषामवहननीयार्थतां तेषामवहननीमहेऽकृतः। अवहननीयस्य धर्म्मेषु नास्ति प्रकरणं यतः। न खलु व्रीहिपक्वे
ष्वि अवहननीयो विधीयते। यतः प्रकरणं तत्र अवहननीयस्य लभ्यते। पूर्वापरविप्रकर्षात् गुणस्य तु विधिस्तया कीर्त्यते अवहननीयोऽत्र श्रौतो। द्वेषविधीयते कर्म्म
णश्च विधिर्यत्र तत्र प्रकरणं तदेव तु न तु यत्र न तत्र प्रकरणं तदेव न तु यत्र गुणार्थेन श्रवणं तत्र विधीयते। तस्मान्न अवहननीयस्य प्रक्रिया गुणसंनिधौ। यद्वोपला
सध्यवाक्ये गुणो नास्तीत्यार्थक्यं दूरप्रचारविप्रकर्षः। आग्नेयः पशुरित्याद्यन्तु कीर्त्ययथा। वैमास्य इत्यादिनानिर्दिष्टानरूपविहारैरूपेणावपथाप्रातः स
वनेषु चरन्तीत्यादिना प्रचारविप्रकर्षो विधीयते शक्यते वक्तुं त्वेवं संकर्म्मणोऽस्य प्रचारविप्रकर्षो विधातुं उपादेयत्वात्। युक्त्या धावके तु कालो गुणः नवा
ग्नेस्तूपादेयत्वाद्दोषवत्सु यत्तु क्रोधवत्त्वेन दूरस्थ्या। विपरिवर्त्तमानकर्म्मानुवादेन विधातुं शक्यतइति। तत्र नावश्यकर्म्मोरूपविधानयानवीयवधर्थस्य
रूपं न कर्म्मप्रचारो विप्रकर्षो तु यत्कृतं प्रातः सवने विपरिवर्त्तते इति शक्यते एवकालविधिः। नैवं येहि दधाग्रहवाराग्रपत्यं चः पदार्थास्तेषामेव कैन्दाग्निवालिसंधे
ष्वादिनिन्यायात्तत्र कर्षविधानाद्वा तेषामपि न स्यादुपकरणादीनां तु प्रावांपदार्थानां ना स्येवो रकर्षनस्मा दुर्पकरणस्य प्रातःसवने विपरिवृत्त्यभावा
द्वैयाकालः संसवनी त्वत्र पशिविधिरेवायं तेन रूप गुणविधिरिति प्रकरणात्वात्वाद्र अवहननीयार्थत्वं स्यान्नात्रमीषोमीयार्थत्वं यत्तु महाप्रकरणोत्तस्या

वाधिवाज्योतिष्टोमग्रहीतास्सर्वेपशूनामित्फलंनवोच्यतेपशुधर्माहिपशुयागमात्रकं तिज्योतिष्टोमक्रतोस्सोम
थिदपिपशुधर्मानग्रहीतुंशक्नुयाच्छानतोगम्यतावाज्योतिष्टोमग्रहीतासंतत्रानर्थक्यात्तदंगेषवनेष्वेशुःशामे
नदर्थाधर्माःनसर्वेषामग्नीनापिसवनीयस्यनोत्तयोःअग्नीषोमीयएवातोविवेर्मधर्मोव्यवस्थिताःस्यश्चाद्व
देवएवेतिसूत्रेविधिविदाहतम्॥दोहयोःकालभेदोनदस्यंपुरुषस्रंनंघ्याशदर्शपूर्णमासयोःसायंदोहःपूर्वेधुः
यत्पूर्वेद्युःक्रियंतेनेतेकिंसायंदोहार्थाउतोत्तयार्थाइतिसंदेहेपूर्ववदनुष्ठानसादेश्यात्स्वांतरप्रकरणाद्धा
विशेषादुत्तरार्थाःनहिंस्यातंप्रकरणच्छेदेनवोविधियोगस्यावोनरप्रकरणमन्नाम्नानस्यानमपिप्रधान
क्रियार्थाकर्केपिदधर्माःपूर्वेद्युःक्रियंतेनवतदर्थाःशाखाहरणादयःप्रधानार्थत्वात्संस्कारादुत्तरार्थाःदि
ज्योतिष्टोमेप्रातःसवनस्थंतिसौग्रहधर्माःसमाम्नाताःउपांश्वैन्द्रवायवग्रहाःसाद्यंतेंशुपोंशुत्पादयःते किंप्र
तिविचारःपूर्वेद्यवस्थानमपिप्राचीनकंहदयाद्दर्शितंस्थानमितिविधेयासांकाप्रकरणाविशेषस्तु

मेधुनादिप्रकरणं यतःनत्वाज्ज्योपद
र्यतेसवनीयोत्रश्रौतोद्वेषविशीयतेकर्म
सवनीयस्यप्रक्रियागुणानिधौ।यद्वोपवा
नानिंदिवानरूपरिहारेद्गुणावपथाप्रातःस
पादेयत्वाद्बुक्तत्वाधाक्येतुकालोगुणःनवा
नावश्यकर्मारूपविधानत्यानवोयवसर्वेष्टे
वाराद्यत्संवःपदार्थानेषामेवकेन्द्राक्षिवालिसंबं
माःदुर्पकरणच्छप्रातःसवनेविपरिहत्यवावा
।नात्रग्नीषोमीयार्थवैयग्रस्तुमहाप्रकरणोनस्यात्

56

ग्रा.४५ श्री २ श्री

ध्मानात्। अग्नीषोमीये पूर्वपरिव्याणं विहितं परिव्याणस्य यूपैकदेशानेन समवनीये उतः परिव्याणानन्तरं विहितं

नानि परिव्याणं सान्नवनमूर्ध्नो रशनान्तु दर्भ्यः श्वग्नीषोमीयप्रक्रमे विहिताः। त्रिवृद्भवति दर्भमयी भवति ग्रवि

व्याणार्थोऽउतः समवनीयपरिव्ययेऽमर्थे तद्रूपसंगतं। तस्मादत्रापि रशनासहधर्मः प्रयुज्यते॥ ॥आराद्धमस

स्यास्तद्रूपासंगतिस्यपृष्ठेवपदुधर्माणां साधार्येऽस्पृष्टे सत्कं नेकिमनारभ्याधीतयोरश्वदास्पयोरपि तद्वं ति

८० व्यपारेते तद्रूपेयद्धमात्रधर्माः। नानारस्यमाम्नातयहार्थोद्दह्वसंनिधे उच्यते ग्रहाणां प्रक्रियानाश्रियया

ऽश्वणानयपद्यते। नयेषामप्रकरणोगताः तेषाममीधर्मा इति। किंतुयोतुः प्रकरणे तेन प्रकृतेन निवेशना त्वा

पुः। येषानारभ्यविहितानाये वप्रकरणोग्रहाः। सर्वेतस्माधनत्वात् न पूर्णसंबंधमाक्रयुः अश्वंगमप्रकरणेत

श्चवंशामक्रुभाभित्यवमीदृशः किंचाकारणिकानामेव क्रमांउता नारभ्याधीतानामपि विविक्तानीतुपदधानी

रपद्मांपूर्वंत्रांपुंदास्पयोरनारभ्ययोरपिधाकारणिकेनवाक्येनविनियोगाभ्रीतिप्रकरणासंस्पर्शादकोधर्मा

णार्थोऽग्नीपीतिसंस्थयः तत्र प्रमादः नीषोमीयापशोः इतिश्राद्ध दृष्टम। मनुष्येन दूपसंबंधिपरिव्याणां गनांग

येवन्वेतः। सर्वनीयपा

२ नाविधा२ न्य२

नास्यचादेनैवेतिप्रकरणासंस्पर्शितावांतत्रधर्मोयंवेदइतिविशेषाशंकाप्रकरणासंस्पर्शित्वेपिप्रकृतानाद्वेसंस्पर्शितत्वसाधनाधर्मोस्तुना
मापिनवंतीति सिद्धांतः।नैमित्तिकमवश्यवाहमानविधानेष्या२।ज्योतिष्टोमेशाट्यवैश्यनिमित्तेनफलवमस्योदितःप्रत्येकाविकारइति स्थि
तेसत्यपिवादिसंस्कारान्ते किंनैमित्तिकाष्टापिफलवमर्म्यष्टमानाउतनित्येष्टेवसोमच्छनैमित्तिकंतुनहिकारइति विचार्यते।तत्राऽपूर्वसाधनत्वेनैशे
संस्कारविधयोप्यतः।तस्मान्नैमित्तिकेपिष्टात्मसाधनत्वाविशेषतः।सोमसत्तिष्टुणोतोत्यमयः।अभिष्टुतेनयजतेनिफलवमस्येनापिविद्यते।अतष्टयाप्य
।निषवउपदिष्टएवसत्वतितेनत्रीहिरयवानित्याः प्रमानविधयोयथानित्यनैमित्तिकद्वयेसमानविधिनीयथाउच्यतेसाधनेनैवनित्यसंस्कारसंगतिः।ध्य
रूपेणावसोयुक्तोनविरूपेणायुज्यतेसंस्काराहिनिमित्तसंयोगाताज्वाकालोधारविकारगत्वेनविधीयमानाप्रदन्तुरूपमेवद्वारमाश्रयंतत्रीहिव
ध्ययवाअपिप्राप्तिरूपेणाकृतोनित्याएवेतिधर्मोविधिप्तिरप्वेरूप्याछक्वंतिद्वारतामुपगंतुंयदप्यत्तुत्पन्नरूपेणानित्यंतद्व्रीहीणोमपित्तुस्पमेवेतिनित्य
द्वारतावाहगत्यावघातादीनामपि।नित्यद्वाराश्रयत्वात्युक्तं आम्नानष्ठरूपेणावनित्यत्वाद्व्रीहियवविधयोनित्यवदाम्नानसंस्कारातिधोकत्वाच्चव
शाहरूपसमानत्वाद्यहृष्यतेशकानहिनक्रतुं यवदनैवीतिहित्तियविर्वायजेनेतिफलवमसंक्रानिमित्तसंयोगादाम्नानेवानित्यः कथंनिसेयोयम्त्रक्र

स नौ

उत्पत्तिविधिरस्त्येवाहि विधिव्यतिरेकवाक्यतात्पर्याया श्रवितुरिहैवोत्पत्तेत्र अग्निहोत्रवत्यांनित्यं ज्योतिष्टोममपकुर्यात् आयर्यात्रिकेनेन फलवत्त्वमप्येनेस्फत्वं नेम
तः फलवत्त्वमप्योपि नित्यात्रिषवेव्यहारमिति नित्यस्यानु तथा फलवत्त्वमस्येन नित्यकर्तव्यात्रिषवसंस्कृतेन यज्ञेनेति सोमस्याम्नातेनः प्रयोगतश्च नित्यःरा
जसूर्वेश्यपक्षेपि यजमानवत्स्वामादैव सोमो निवृत्तेते अन्यत्र सोमस्थितएवकं स्मात्त्वे वा त्रिषवादिविधिः अपिच नित्यं नैमित्तिकं च न युगपद्वि
धीयते किंतु नित्ये विधायपश्चान्नैमित्तिकं विधेयं तद्धि निमित्तेसति क्रतोर्विशेषरूपत्वेन न्यायोनेनिमित्तेवैतद्रूपं कर्तुरितिएतच्चप्रारम्भिकस्य
प्राकृत्सिद्धमवचनेनवक्तुं तस्मात्प्रत्यक्षं संवेस्तार्थं क्रतोश्यानांकिं नित्यांगं विधीयते नत्वाभेव संस्कारविनयःन हि शेषत्वेन प्रार्थविधायनिहस्या ५२
सारंनभूयः शक्रुवति नैमित्तिके नापि संवंशु मात्र त्रिषसंगात्रात स्मान्नित्यार्थो धर्मो नैमित्तिकप्रवन्तिदेशेन न न विष्यति ॥ ॥प्रतिनिधिश्चिन्तद्वैत
मुख्याभावे प्रतिनिधिर्दृश्यते सकिं मुख्येन समानविधानो नेति मुख्याभावनिमित्तत्वाच्च पूर्वं वदाभर्मान विध्येपाप्तत्वउच्यते प्रत्यादेवं यदिद्र
व्यांतरं द्रव्यागमात्र न त्वेनोपादीयते व्रीह्यपहारवाहि द्रव्यकल्पांतरवाहि कल्पौ उपादीयते नीवारगतम् चरद्रुष्यंगाद्वर्जनीयन यानीवाराया
तंन साधनतयाभ्यावनत्वेप्रमाणाभावान्न व्रीह्यंशाच्च व्रीहिगताद्रूपनीवारगता अपि संस्कारविधानाद्विनापदेव तिसमान विधानता ॥ नियमार्थो

वि॰ नहिर   प्रवदर   पृ४   नर   दैर

नि:॥ अथ यत्र प्रकृतिः प्रतिनिधिः यथा यदि सोमं न विंदेत् पूतिकानभिषुणुयादिति वचनेन तत्र वचनेन पूतीकानामेव साधनत्वं विधीयते न नीवारवदसाध
नत्वं अतोऽयं नतरमिदं सोमांशावेनिमित्रो न तस्साधनापन्नं फलवत्समभिव्याहृतमानविधानांगत्वेन तत्र पूतीकाद्यागसाधनत्वं विधीयते सोमांशावेपूतीकेष्वेगे
यादिति सोमावयवोपलक्षणानयाप्रतिनिधिनियमोऽयं नांशावेविधिरिति वक्ष्यतेन देवीवचनव्या । निर्यत्कस्मकलसोमावयवाभावे विकल्पात्तु यो दि दर
तत्पूतीकानितित्तमादत्रापि सोमावयवानामेव साधनत्वात्पूर्वेवत्समानविधं ॥ ॥ संख्यातुल्यमानविधाना: प्रकरणविशेषाद् । नैमित्तिकं कर्म
वर्थं नित्येन समानविधानं तत्र नैमित्तिकश्चानित्यस्यात्तु तद्वारेणाप्रयोगानां नित्यवत्कल्पकर्मयोरुपपत्तेरित्यत्कर्मेऽन्हकामप्राप्तपाणाथित्वेन किमाश्रयत्व।
याक्रियया समानविधानान्नासमानविधाना हि कारा इति तत्र हि काम्यस्य फलवत्त्वात् क्रतुवदेवस्य मितिकर्तव्यताग्राहित्वं तद्वारेणाक
वर्थं त्वमंगानां येन नैमित्तिकवत्त्वविरोधस्यात् अतो न गमार्थमिदं संख्यायहणं वयात्तृषीनायेमस्योपिदाक्षायणयागादित्त्रयाहर्त्तुं यः ज्योतिष्टोमस्यान
प्रसंख्या: अग्निष्टोमउक्थ्यषोडशी अतिरात्र इति अग्निष्टोमस्यैव विधांतरमत्याग्निष्टोमः अत्र षोडशि ग्रहणमत्याग्निष्टोमे राजन्यस्य श्रेष्ठ इत्यादिति वाजपे
यश्च षोडशिन एव वेदः अतो यो मत्वातिराश्चेत्रेयतदतिप्रायं ममप्तसोमसंस्था इति स्मरणांतत्राग्निष्टोमसंस्था । अथ योगतो बहुफलं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गका

नपश्र   त्याप
प्र   श्र

ननवेष्णुद् ड्डौ२

मइतित कृत्वाहयः संस्था ज्योतिष्टोमाइति श्रिताः फले विविधीयंते पशुकामस्तु कुंयटङ्गीयात् षोडशिनावीर्यकामस्तु वीत्यतिरात्रेणा प्रजा । कामं याजयेद्द्वि
नत्त्वग्रहणादीनामत्र फले विधाने न संस्थाया उच्यते तच्छब्दे यसोत्र विशेषवचनं तत्र संबंधात् ग्रहणा उपचर्यते न वेहोपचारात्रयणां समाज्ञैयोत्र संबं
धिया प्राप्य कूप व[illegible] संस्था विशिष्टे क्रतौ प्रयोगादुक्थ्यो पद्ध इति तत्र व्याकृत्यधिकरणन्यायाद्विशेषणत्तूनां संस्थैवा विधेया सोत्र संबंधात् समाज्ञावपि
लक्षणेन विवेर्संबंधे रेकतु मात्रे प्रयोगाणां तावात्र आहिहि षोडशि संस्थे यज्ञे तिरात्र संस्थे कृत्स्नो त्रेनवचनत्रयज्ञे ह्युक्थ्यशब्दप्रयोगः लक्षणावेक
आपिच युक्ते तेन संस्थाये वात्र फलाय चोद्यते पशुकामस्तु कुंया टङ्गीयादुक्थ्यामिकां संस्थां कुर्यादित्यर्थः ग्रहणं तु फलवत्त्वे समाख्याग्रहणेन वा कुम्भनवस्था
समर्थ्यते एवं षोडशिशब्दस्यापि स्तोत्रवचनत्वं संस्थावचनत्वं याख्येयं तत्र क्षिये व्यवस्था यदा समाख्यावचनं तदाश्रयनो लिंगलाभात्रयज्ञवचनत्वे
गस्तोत्र[illegible]नस्तं मकाः फलवाक्ये बहुलिंग षोडशि शब्दो वाक्यशेषात् द्वगम्यत इति । संस्थे शफले [illegible]ने स्तोत्रं तु शब्दे वदन्नुच्यते अतिरात्र इति तु आ
त्रिमनीत्यग्नः संति हस्ते ये [illegible] लिंगमज्ञः [illegible] यातेन संस्था विसंस्थाविशिष्ट यज्ञ [illegible] विशेष [illegible] संस्थे व विधीयते विधे
[illegible] सिति संस्थैव फलसंभावनं तद्दि सुविचार्यते किं दीक्षणीयाद्यं गविधा [illegible] ज्योतिष्टोमस्य संस्था । नांव समानसुत ज्योतिष्टोमस्य चैवेतिनत्र

वर् ड्डौ२

एवंषोडशिगादस्थितेचैव संस्था ५
नवेषु२ ड्डौ५

नि२ न४

तुस्यप्रकरणत्वेन सर्वेषां फलसंबन्धनः। तुल्यमंगविधानं स्या। इति निग्राह्ये विधीयते। न कृष्णमंगवाक्यानां भस्मदर्पणो तयाश्रये यत्र वत्येकरूपत्वे नानारूप्यं न

युज्यते। नच ऋतुमनाहृत्य संस्था। दृष्टेनैव ग्रहः। संस्थाप्रकारणेनैव युज्यते ऋतुसंगतिः। संस्था। सक्रियात्मकत्वात् स्वर्धादिवदास्य परत्वे सूत्रं।। क्रियाः सपेक्षा ध

फलं साधयति साधनमिति विशिष्टांगोज्ञाते न तत्संबंधः। अतः संस्था। इति चेत् सर्वेषु संतिष्ठतां। तदा न ऋत्वाधनत्वानिष्ठा हि। का क्रियापि न तत्रैव दृश्यते सा संसपद्यम

निफलं न चाश्रयसंस्थार्थमपि प्रस्थितमंगजातं किमिति चेत्। नित्यमात्रसंस्थासंबंधवादिनाप्युच्यते तुल्यनीयाः। ऋतुसंबंध इति न केवलं संस्थार्थत्वं ऋतुःस्फा घ

यमवफलसाधनत्वात्। प्रतिनाह्यैव संस्थायां ग्राह्यो। तंगजातमनात्ममात्रकार्यमिति तदर्थमंगविधानेऽसंतमसंस्थार्थं अतएवात्र हृमा गा विधिस्य सद्दु सयत्रश्चेमि

त्यपि न स। कथं तु कुविद्धे ग्रहणानामात् एवमपि संस्थार्थत्वं किं न सचनिर्वचत्याः। इति ब्रूमः। अंगविधयो हि न च प्रार्थमा ऽपपर्यवसन्ना निर्थेकलप्रभंगाः स्वयो

गवाक्ये विशेषणान्ते न ऋत्वर्थं समर्पयंतीति मानितया नित्यप्रयोगः। स्वयाच्चमारचानित्यवद्व्यार्थवोधयंतस्त्वाश्रयपर्यवसेदादृसिद्धे नु द्वयोः ज्योः तिष्ठते न फलं कु

र्वीत स एव वपरसंज्ञा। तिष्ठते संस्था फलार्थीस्य एवमिति किं च गुणाः फलाय च वोधुमा नः पूर्वेषां प्रापरप्रयुक्ता क्रियामात्रित्यपश्चाल्लोऽपि ते अंगप्रयुक्ता च कि

याः प्रयुज्यते न तत्रप्राकृतक्रियाविधिः। सम्पर्यवसानं पृष्ठीपाद्यमंगविधीनां पश्चात्तैर्नैषि गुणफलाविशेषो व्यापृतप्रमाणानां विरथ्यव्यापारः प्रधानप्रयते अर्थवाप

६२ ओंतेमा न१ घ२

से वेति विनियोगः। तत्र वाक्यका स्मात् तं त्रेधा त्वानर्थक्यात् क्रत्वन्तरे चातिप्रसंगादवरुद्धप्रकरणतो नैकवाक्यत्वमपेक्षितव्यं प्रकरणाभ्यां प्रधानसंनिधि
प्रधानहविष्का ५

दी।

रीत्रविशेषः सोमस्याभेवकत्वपायः। ग्रार्थं प्रकृतसंख्याकारार्थस्य क्रयादिषवग्रहणादयस्तद्धोरवृाधायांगाः। थी एवमसंस्थाविः संवध्यंते सर्वैरप्रकरणात्सोमसं
स्कारविशिष्टमिति नेतरसंबंधिपदार्थैश्छिन्नसंस्थानां प्रकरणान्नदीक्षणीयादिकमप्यंगमसंग्रहात्। तस्मादसमानविधानाः संस्थाः॥ ॥इति शास्त्र
दीपिकायां तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः॥ ॥६॥ ॥ॐ प्रकरणाविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य सर्वमासमानविधानप्रसंगाद्वाक्यप्रकरणविरोधाद्वि
५९ रोधस्यैमाविचारोत्ता दर्शपूर्णमासयोर्वेद्यां हवींष्यासादयतीति वेदिर्वेनति वर्हिर्दुनामीति स्फ्यता वेदिर्वर्हिः सह दर्भाः किमंगप्रधानहविषां साधारणाः उत
प्रधानहविषामेव वेद्यादयोंऽगं न प्रयाजादिहविषामिति विशये ब्रूमः। सत्यं प्रकृते नैकवाक्यत्वं न तु ग्रहणकतया वाक्यस्यात्यंतसंकोचप्रसंगात्प्रधानगृहीता ५९
हि वेदिस्तदर्थैव हविष्षु स्यात् तत्र वाक्यस्यात्यंतसंकोचः स्यात् तस्मान्नात्यंतं वाक्यार्थेऽह विरासादनद्वारेण प्रधानापूर्वं वेद्यां कुर्यादिति। किं तर्हि
२४३ यद्दर्शपूर्णमासोपकारि हविस्तद्वेद्यामिति एवं हि नातिसंकोचः स्यात्। अन्यथा आनर्थक्यं अंगहविष्षु रपि प्रधानस्योपकारकमेवेति तत्रापि वेदिस्तु
तस्य यथा वाक्यं प्रधानस्य ग्रहणाद्धकवेद्धारं तु तदर्थमेव हविः तदुपकारकहविर्मात्रं वा वाक्यसंकोचपरिहाराय सर्वस्य तद्धोपकारिमात्रस्यापि द्वारत्व
मतः प्रधानमप्रयुक्ता नामपि वेदिर्वर्हिः सह दर्भाः। तां प्रयाजाद्यपूर्वं द्वारूपानिर्वृत्तिद्वारेणासादयेत् प्रयाजादीनामपि वर्हिर्विषयत्वमिति सिद्धं सिद्धं प्रजा।

ती।

घे१ ... ५४ ... ५२

याज्ञीगत्वं चैवं धादेः फलसंयोगात् लक्षणाभिसंमुक्तं प्रधानम्॥ ॥ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनादयो यजमानसंस्काराः किमंगप्रधानार्था उत प्रधानार्
था एवं विनिमयायः न दर्शयथ किंभ न कर्तृत्वं यथा यथा तिन: किं प्राप्तो क्रतुसंस्कारा इति तत्र तो क्रत्वर्थ प्रधानफलत्वात्तदर्थाः संतः संस्काराः प्रधानमनुरूप क
त्वयानप्रधानार्थो न वेयुः नादर्शयप्रकरणादवगतमनः कर्तृत्वयो क्रत्वंगप्रधानार्थसंस्कारा मैविनकृतां अंगप्रधानशेषा कृत रिति प्राप्ते निरीक्ष
नातो क्रत्वर्थप्रधान त्वादष्टत्वात्ततः संस्काराः कर्तृत्वयोग क्रतुगुणाद्दृष्टस्व तो यत: प्रधाने हि तो क्रत्वं गुणानूनं कर्तृत्वं तो क्रत्वार्थं त्वा त्सं संस्का
रस्य गुणानूनं तासप्रधानार्थत्वयुक्ताः नगुणार्था: गुणानां परार्थत्वादिति यथा यात्रा दृष्टं तो क्रत्वं पाय प्रयाजादीनामप कृतो कर्तृसावल कृता विना
वि संस्कारैरनुत्पाद्यमानः प्रधानानां रादेत्वदृष्टत्वमिति तदन्यथैषां तवतो क्रत्वार्थो नं प्रधानानां गत्व विरोधादिति फलं ज नयं नियत: प्रधानमनुत्पाद्य: किं
तु संतादृशसंस्कारं त तेयमानेक कर्त्रीनिर्तीनयमाने प्रधानं वफलं जनयितुमर्हतीति तद्वदेवसंस्काराणामिवदाजावेनार्थेव प्रधानार्थत्वं संस्काराणां प्र
धानफलं हि यजमानो भुंक्ते नांगफलं तत्स्थ क त्वर्थत्वात्॥ ॥चिकीर्षयाच संयोगात्सोमिकीवेदिः प्रधानार्थानां गार्थोपीनिचितान्त्रेमनिशाप्रीः। उपर
मदेशां कर्तुमितिर्गुणा चिकीर्षितार्थतागम्यते प्रधानं वफलवत्वा चिकी: र्षितंना गानि नस्मात्प्रधानार्थो वेदिः स्थितं नावदपर्यवसितं॥ ॥तया:

७२

60

प्रधानेन संयोगादित्यनुवर्त्तनेन कृतिरित्यर्थः। तत्रोपक्रमः [illegible] ईश्वर विमर्शनानार्थो मंत्रो नानार्थो मंत्रो बहुदेवतायो पौर्णमासीमभिसृष्टो शब्दं बहो
त्राभावावास्या मितिः। किंतावंग प्रधानार्थो उत प्रधानार्थो इति पौर्णमास्यमावास्या शब्दयोः प्रधानवचनत्वात् प्रधानार्थत्वं प्रियता दुरवरंभत्त्यविकार्षिताथीवेदिः
सांगं चिकीर्षितन द्विफलाय पुष्कलेन करणमात्रं अतोंगप्रधानार्थो वेदिरित्यभीषोमीयविकारे निरूढपशौ प्रवर्त्तनेन त्रयं वेदिमनामियं। अग्नीषोमीयपशुं तु ६२
प्राकृतीं वेदिरन्यत्वे नितनत्वंगमियं नित्यं व वचन वलात् सर्वार्थं श्रावगतेः प्राकृती सप्रयुक्त्यनो द्वितीयश्चोत्तरं पौर्णमास्यमावास्याशब्दोक्तमेव वचनोनवकर्म
णो विमर्शो नं संसवनितस्याद्वितीये यं सप्तम्यर्थे यावचेया पौर्णमासी प्रयोगवत्तुहोत्रा विमृष्टशब्दश्चामावास्यापंचप्रयोगे पंचहोत्रे निहविभ्यो वस्यावा ति ६०
५५ मर्शनं वाक्यं नरथार्थमासंता निहत्वीप्यतिसृष्टशब्देनितस्मात्संग प्रधानार्थो मंत्रो॥ ॥दीक्षादक्षिणां तु वचनात् प्रधानस्य। ज्योतिष्टोमे दीक्षा दंडेन
४४ दीक्षयतीत्यादि वेद दक्षिणा नयत्यथ शतं दक्षिणेति तद्दीक्षादक्षिणा मंगप्रधानार्थं उत प्रधानार्थमिति तत्र दीक्षायं जमानसंस्कारत्वात् प्रधाना
र्थविशिष्टपशी षोमीयादौ दीक्षितनि नियोगादंगप्रधानार्थं व शंकादक्षिणा तु प्रयोगांगत्वात् संग प्रधानार्थे वा दीक्षाः सोमस्य दक्षिणाः सोमस्येति
वचनंपरं परत्वापिष्यत्पयले सर्वार्थतां निवृत्ताद्दीक्षिता तेष्मः। वचनात् प्रधानार्थत्वं अन्यथा हि वचनं त्याय प्राप्तानुवादमात्रमनर्थकं स्याद्तानव
सान्नादपक्रितो गानि नावपन खेवसीनुवतिपदे मानाम्नवन मनानर्थिका स्वयुक्तो। न सान्नाय धानार्थे स्वम्॥ तद्या सान्नायपस्ये वेदिः॥ पूर्वे पेस्व
नेध्ययेम तत्र विनोत्नत्र अंशे महि वे दीति। नवातिभा। किमन्त्र वैचके दसायुपोगलेनबोध्य तेउनम हिवेदि सहितो यूपेसा मानदशील जोवति।
तार

नचैलक्षणाकास्त्रन्यानन्यादेकदेशःस्तुतस्यप्रयाजांगत्वेनविधेयत्वेऽवगीयमानेऽन्यैर्महि चेवत्नीतिरनुवादःस्यात्॥
दर्वयघर्मेवाल्तवेदी निवाकार्थः स्यान्न त्वेवं पनिसंख्यादो व्याल्पिं न्यर्द्धावदन्तर्वेदिमानत्वमिति

छिद्रे २

ततश्चार्द्धान्तरं न विहितं नूपतिषिद्धं तच्चान्तर्बर्हिर्दामानं स्यात् तद्वच्चार्द्धं बर्हिर्वेदीत्यपि विधातव्यं तत्र वाक्यभेदः अर्थपद्धिकानुवादयोश्च नित्यद्रूवणविरोधात्
नत्रधेमिति विशेषणादर्थोरिस्यात् इति: स्थानापत्त्या विधितो स्यात् इति: यत्र हि विशेषणं कृतं तत्र प्रवाक्यस्यार्थ इति श्रवतिवेदिमानं स्यादेव विशेषणमिति विधानादेवार्द्धं ॥
तरं स्यादेवेति इष्टा तत्कवेद्यामेव मानमर्द्धं तरस्थवाकोवारये॥ तस्मादर्द्धं बर्हिर्वेदीत्यपि विधातव्यमिति वाक्यभेदः स्यात्॥ उत्तरपक्षे तु तदेश विधाने चैकार्थविधाना
द्वाक्यभेदः तद्दयमर्थः ॥ यत्र माध्यमानस्य यूपस्यार्द्धमन्तर्वेदि भवति अर्द्धं बर्हिर्वेदि तत्र मितुया दितिलो किं कयषदेश विशेषो विधीयते तस्मात्तोर्वेदिदेशः ॥ ॥
माधेनीमध्यं इति हविर्धानयोर्वेदनानसामिधेनीनां ॥ उतयच्छुक्तं तिमामिधेनीमध्याजुरितिदक्षिणाग्निश्च हविर्धाने निपदवेश्च उक्ष्यासामिधेनीर
नु ब्रूयादित्यर्थः ॥ तत्र संशयः ॥ किं हविर्धानं सामिधेन्यां उतत प्रदक्षिणोदेश इति तत्र पूर्वपक्षवाक्यभेदाभावाल्लक्षणापरिहाराय ॥ हविर्धानमेवांगमिति प्राप्तं तद्युक्तं
हविर्धानाद्यर्थं वा तत्प्रयोजनान्तरापेक्षा प्रकृमितश्चाहवनीयप्रत्यादेश: सामिधेन्यां न प्राप्तः सर्वेदक्षिणस्योत्तरस्य वा हविर्धानस्य समापेक्षवत्तितत्रानि
यममात्रं लाघवाद्विधेयं हविर्धानवदस्य तत्तं ताप्रासमंगत्वमं न पक्षितं वत्प्रयुक्तं विधीयते तत्दिक्षापि देशलक्षणा ॥ ॥ शाखाफलं प्रयोक्तरितल्लक्षणात्वा तस्मा
द्व्ययं प्रयोगे स्यात् ॥ ॥ प्रासंगिकी कथा समाप्ता ॥ यास्तु तत्र पूर्वं विविदा यिधुरविकर्मैवविरुद्धा याविरुद्धतेन तदुपोद्घातरूपेणचोति होमादि कर्मसु ।

हेला

नानाकर्तृसमावेशं वक्तुमारभते पुनाः दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिकर्तृफलदक्षिणायुक्तं कर्म किं सर्वयजमानैः कर्तव्यं उत तद्द्वयोः स्वर्गमात्रेह विष्णपागदक्षिणा
मा०द० दानादिके यजमाननियमोऽन्यत्रानियमो वा यजमानो यो वा अथ वा स्वर्गा एव यजमानो न्यत्राय यदेवेति विचारः तत्र स्वर्गकामो यजेतेति समानाधिकरण्य
६१ दात्मनेपदेन च कर्तुरेव फलावगमात् स्वर्गार्थमेव कुर्यात् दक्षिणादानं तु धर्ममात्रं न तु प्रधानं नष्टो समानाधिकरण्यात्मनेपदात् स्वयं फलि कर्तृत्वं नांगानां तत्र तावत्ना:
प्रत्ययवाच्यायाः स्यात् कर्तृत्वं मात्रस्थैवस्यैव अंगानामपि समवकर्तृत्वं उच्यते सत्यं अर्थिनः संतो कर्तृत्वं तत् तु प्रयोजकत्वेनापि संभवति तत्प्रयोजको देवतुष्टेति स्मर
णात् याज्ञिकैः कृपतीति चैव प्रयोगात्। तत्र सति परार्थं ग्रामादादेः च कर्तृत्वं स्यात् अस्ति तु प्रमाणं परिक्रयवचनात् तद्वकर्तृत्वे तत्सद्भावे दृष्टार्थत्व ६१
वतिमतः सर्वथा स्वयमदेशात् क्रोनेन च कार्यं कारयति न यजमानोपि शक्तः स्वयं कुर्यादत्र शाकस्य स्थेन कार्यस्य परिक्रयस्यात्यपदे भविष्यदे योग्यां गीत्वया स्या
२४६ शाकाद्वा स्वयमेव कुर्यादिति प्राप्ते ब्रूमः असति प्रयोजकत्वे नापि कर्तृत्वे परिक्रयस्य नित्यवदाम्नातस्य पौर्ह्निकवायोगात् तन्नित्यमुपसंहर्तुं पुरुषसर्गाद् द्वये
नेव कारयितव्यं तत्रार्थी कर्तृपरिमाणं स्यादनियमो विशेषाभावात् उक्तमार्गे द्रव्यत्रा यद्वस्तुकं तत्र कतिते यत्र तिसंशये विशेषाभावादनियमः सर्वथा परिक्रयु
सिद्धेरथवा यजमानस्यैव कर्तृत्वे प्राप्ते परिक्रयवशाद् द्रव्योपादानं सर्वैः केनापि निषिध्यतीत्येकपक्षार्थं स्याद्द्विहिसंज्ञाकर्मनिमित्तात्र द्वारं तु नक्षीत्य स्वयं

रवाहयतीतिहोतातथाप्येपितथावदर्शीयतियद्देवानुमावंनरानुमावहेत्यादेःह्यतिनदेवहोतुर्हीयद्यमितितत्रैकथापितत्रकर्मकुर्वतःपावकल
वकवदुपपन्नानामसंज्ञा।तस्मादेकःस्याउपस्थादेवयदिशब्दतिसमयेतदुन्नरकालंयेताःसंज्ञाःश्रूयेरन्नवरणंचकृत्स्नाप्यर्थिनंतचैताःश्रूयंते।ब्राह्मणंहणीत्व
त्वादिनवतराकर्मनिमित्तत्वंसंभवतीतिवरणानिमित्तत्वंलिङ्गानिवरणानिपकश्चैवंधुनरुक्तिरितिव्यायाद्यनवैकस्मिन्नुकर्षेवहूनिवरणानिसमवयं
तुदृष्टार्थद्वारमहिदृष्टत्वेवरणंदृष्टार्थेतेनवरणानंतरनिमित्तानांवसंज्ञानामसंकीर्णविषयत्वाद्यावद्वरणंयावत्रसंज्ञंचकर्त्तव्यैवेदः कर्मणंसमत्राववत्रसं
ख्येकर्त्तव्यविर्घोतिशेनसख्यानिर्देशान्तिःकिंपुनरिदंवरणंउर्कंघार्थनमितितत्रममहर्षिःओंजांहोत्रकाणांवमेशेणअग्निर्मेहोताअसौमानुषइत्यादिनाअस्येपोव
लोकिकयावाचाप्रतिश्रुत्यातमेवानस्थित्यादितिकिमेतावतामहोत्रादित्वंभवतिकोदोषःनत्वेताःसंज्ञाःप्राग्वपितेववरणेनरकालंवयपरंदृत्नंधुर्पःप्रयवे
वसमानीतिमिनस्मासंकल्पयतितत्रहोत्रादिसंज्ञाःप्रसिद्धवद्देयाजिशयोगेवद्यवक्रियमाणादृष्टाः।तस्मात्प्राग्वरणेवसंकल्पयतिशए वंवसंकल्पयतिमए
होत्रादिसमाख्यांशनते।ममेवतुदृष्टदृष्टार्थवाद्वरणाद्यार्थत्वोपानिदृतितदत्नावेवाधर्मुर्शृहपतिंदीक्षयत्वेत्यादिष्वयवहारार्हदर्शनात्संकल्पात्वेवहोत्रादि
त्वसिद्धिःप्रकृतावपिहिसंकल्पोनिमित्तमेवयोहिक्रियमाणोनेष्यतिनम्रहोतेत्युच्यते।तस्मात्प्रकृतौवरणविधानात्तान्निवृत्तःसंकल्पोनिमित्तं।पर्वेवुतम्

श्रा०व० कल्पमात्रं प्रयोजनदर्शनात् श्रानवैवं वैरूप्याददृष्टोऽश्ननं मंतव्यं प्रमाणवत्ता ह्यदृष्टस्यैवं सोऽश्ननत्वाञ्जनत्वस्मिन्नेर्हो रात्रादिशब्दानां गौण्येव किंचित्प्रमाणमस्ति रु
६२ थाश्रुतं तमेकरूपेण कार्यं ततः संकल्पएव निमित्तं यएव कल्पक्रमेते तैदौपाधिकं होत्रादिनामधमात्मानं प्रकल्प्य निमित्तवहोरात्रादिशब्दैरनूद्यते तथा च स्पति
पत्रे पुरुषं यं कर्त्तव्यात्कृतमाकरणयोरपेक्षितयोरश्रावहेण हि सैवतास्याम वैगुण्यमिति योग्यतामात्रेण धर्मवृत्त्यादि सिद्धिरिति न च दृष्टमध्वर्य्वादिवं कथं विहिते
नसंकल्पेन ज्ञायते विहितं जिहितमेव तद्वरणं तस्य जनकं युक्तं युक्तं यद्यदृष्टमध्वर्य्वादिवंतदर्थं वरणं तत्र मन्त्रेपितदर्थ्याद्यावरणं त्यां नक्रकृत्येयामिति श्रुतरां
मध्वर्य्वादि सज्ञावेष्ठ मानाम प्रविवरण विधिविधि हिदृष्टानत्वर्थतयोपपत्तेर्न दृष्टकल्पना यालं यत्विवाहृष्टमिदं विहितोपायमाधेयं ततोदर्शपूर्णमासयोर्होतुर ६२
ह्त्स्मामिधनीरत्राहेति वचनात्स्वमामिधेनी पुरस्तात्स्य प्रविधिद्दोत्रावद्यप स्यादृष्टार्थवरणं न होत्रोपयोगीति होनत्वं नस्यादतस्माद्ध्यवमायादेव होत
त्वमंगीकर्त्तव्यमिति मत्रे विहोत्रादि वृत्तिक्षिप्रन्तुहोत्रशब्दवाच्यः स्यामित्यध्यवसायादेव तद्वाच्यो भवतीत्येतदलौकिकमिवतन्नहवाच्यो भवेतिनार्थं नावे
वतद्वाच्यो भवतीत्येतद्वा किंलौकिकं तत्क्षिष्ठं संज्ञयाकर्तृनां तेदः माभूत्संज्ञयावरणानां तु वहूनां युगपत्प्रयोगावचनपरिग्रहामानां दृष्टार्थत्वेनैनेकत्र
रुपासमवायाद्यावाद्वरणं वरीतव्याः कर्त्तारोतिद्धांतेः ॥ ॥ यमस्याध्वर्य्वप्रख्यपदेशाराघोतिहोमस्तुवीक्षिकरणे षोडशाकर्त्तारः सिद्धान्तितिसमसाध्य

वेतामौतषामेवन्यतमाउततेस्योन्यइति यौगिकत्वात्संज्ञायाश्चाध्वर्युकर्तृकत्वाद्युरुषमिति प्राप्तेऽभिधीयते संज्ञानामाभ्युयोगेन वरणं तु पृथक्कृतं। तत्रैष्वसत्त्वात्तेषां तेस्योसे
दंकरिष्यति। एतेन सदस्योऽच्छावाकः। तस्यापि वरणसमाम्नानात्॥ ॥उन्नेतानुवक्तृश्रुते॥ ॥तेषु संदेहः। कतिपयमसाध्वर्यवइति वक्तृवचनेषु संस्कार्यत्वेना वि
वक्षितत्वादनियमएकोद्वौ बहवोवा॥ उच्यते॥ वरणांगतया सत्यमविवक्षितं बहुत्वं कर्मांगतया तु तेषामुपदेयत्वाद्विवक्षितमेव बहुत्वं न यत्र सिद्धकर्तृसंबंधा उद्दिश्य
वरणमात्रेऽप्यहसंमार्गविहितायातकिंचनानिवक्षनेनप्रकरणसहायेन वरणसंस्कारसंयुक्ता अभमसाध्वर्यवः कर्तुं प्रति विधीयंते वरणेन चमसाध्वर्यवश्चमकर्तृत्वेनकर्तृत्वं गवे
नोपाददीतेति। तस्मादुपादेयत्वात्तेषां कर्मांगतया विवक्षितं बहुत्वं तथा वस्त्राध्यायोऽधीत इत्यध्ययनसंस्कार्यस्यापि स्वाध्यायस्यार्थविवोधप्रत्ययादेयौ द्विव।
क्षितासंख्येति शाखांतराधिकरणे दर्शितं। एतेन पुरोहितं वृणीत इत्यत्रापि एकत्वविवक्षा व्याख्याता। तथाध्वर्युं वृणीत इत्यादावेकत्वमध्वर्युकार्यार्थं अतः सर्वमाध्वर्यु
वमेकेन कर्त्तव्यं। अध्वर्युणा वक्तव्यमकरणेकदायनाम्नायेन मिथो नियमः॥ पश्चैकत्वयोरिव तथा हौत्रादिकमपि हौत्रधर्माणां मिथो लिंगकरैत्वमंगसमाख्यानेदाः।
॥ ॥दशत्वं लिंगदर्शनात्॥ द्वित्वबहुत्वे कियंतो बहव इत्यनियमे त्रित्वे वा प्राप्ते चमसदशत्वाद्दशाभिप्रायं वरुणविनियमाधिष्ठप्रमाणाभावाद्दशैव॥ ॥शमितारायशब्दे से
दाः॥ ७॥ अस्ति शमिता स किं प्रकृतेरन्यः स्थेषां वान्यतर इति संज्ञा सदादस्यत्वं यौगिकत्वात्संज्ञायावरणाभावाद्वतेषामेवान्यतमस्तत्राध्वर्योः पराङावर्त्तते अध्वर्युः

मा०प्र० ६२
63

पशोः संज्ञप्यमानादिति वचनात् सामर्थ्यादन्येऽत्र तु कथाः संज्ञपयेयुः ॥ आ उपगास्त्व लिंगदर्शनात् ॥ संतत्यपगाः ॥ किं प्रकृते स्यो नयेऽत एवेति तत्र गातॄणां पुराभूताउ
पगाता शेलोकवत्समवर्त्विजाम् ऋत्विजस्तु लक्षा गुणभूता सर्विज मर्हन्तीत्यनयच्छति आत्म गच्छेत् उन्नेतो वरणाभावात् संज्ञायाश्च योगिकत्वात् ऋत्विजामेव प्रैषप्रैषार्थंका
रित्वात् परस्परोपकारित्वसंभावादृत्विज एवोपगायेयुः ॥ ॥ विक्रयी चेत्यस्य कर्मणो वो दितं आ अग्निसोमविक्रयी किं तेषामन्यतमः उतान्य इति सर्वेषां वरणाभावात्तेषा ६२
मन्यतमः उतान्य इति सर्ववरणाभावात्तेषामन्यतमः नैवं विक्रयस्याभावे श्रुत्या क्रयो पात्रात्मा ऋत्विजोऽनर्हं कुर्वंति तस्मादन्यो विक्रयी ॥ ॥ कर्मकार्यात्सर्वेषा
मृत्विक्त्वमविशेषात् ॥ अध्वर्यवस्त्वसमाध्वर्यवश्चवद्भवः कर्तारः समाख्यातृत्विकृतास्ते सर्वे किं ऋत्विक्शब्दवाच्याः ॥ उत केचिदेवेति तत्राऽकर्मकार्यं हि सर्वेषां तेन ऋत्विजमा
२४० नादमी ॥ सर्वे तद्विधेयाः सुरविशेषेण यद्वा ॥ आ ऋत्विज निमित्ते विषये ऋत्विक्शब्दः दंतः सर्वे विनेन न वापार्यकिरणार्तो यजनीत्य शब्दश्चैव ऋत्विक्शब्दस्यापि श्र
विधेयाः ॥ सप्तदश ऋत्विज इति वचनमवधृत्यानुवाद इति आभेदश्च मः ॥ आ ऋत्विज निमित्त चेलकेवस्य सर्वोपि विधायिनां स्यात् श्रुतिविरोधस्तु नवेदं सप्तदशयामदोवरणं तन्निमित्ते
स्यादध्यायाध्वर्यादि शब्दवत् ततो नातिप्रसंगः स्याद्धव नं धेवमर्थविशेषादृत्विजाहरणेन ऋत्विक्त्वं ब्रूतेति वरणेन ऋत्विजः कुर्यादित्यर्थः ॥ ननु प्रसिद्धाहृत्विजो हरणेन ऋत्विजो
न तु वरणनिमित्ते ऋत्विक्संज्ञा स्यात् ॥ संमताध्वर्यूणाम् अपि वरणशब्दाभावान्न युज्यते ॥ नवरणमात्रं निमित्तं किं तु सामादिगतोवरणविशेषः ॥ ननु प्रस्तादिष्वपि ऋत्विक्त्वमायु

फ२

स्मानिष्टत्वं वरणावांतरसामान्यन किं विश्रामात्तद्वांतरसामान्यं विशेषनिमित्तं योगरूढि कुशाद्योग्रेषादिशब्दवदेकैकस्यैव जवाचकत्वमेयं साधारणशब्देन सामा
न्यशब्द इति यथाश्रुतलाघवार्थमन्वेतदुक्तं सेसावयवशक्तिपरित्यागादृष्टशक्यंतरकल्पनाप्रसंगात् स्मृतिविरुद्धं च किंत्वंतत्वेन निपातनात् कल्परिहादिति वचनात्
तथान्यदपि स्मरणमृत्विग्यज्ञकर्तृत्वे तो एवमपि वरणनिमित्तताश्रायेन यद्यथास्मदशब्दश्रुतिनेपि पद्यते साद्धवरणनिमित्तत्वेन तद्विशेषनिमित्तत्वादुपपन्नात थर्तुयज
नमपि ब्रह्मादिगतमेव अत्विक्शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं इति रूढिरिशब्दस्यैव षष्ठगमद इतिरूढिमेवं धर्मैव प्रसिद्धानयवत्यागः स्मरणविशेषश्च तत्कृतो नच निरु नित्योपपादिता
वरणविशिष्टस्यैवं प्रसिद्धपदार्थकोन घटितयावदुक्तं भवति याजकास्तृणीतेतितावदृत्विजो वृणीते इति नेनना प्रसिद्धपदार्थकत्वे वरणनिमित्तत्वे उपपादितदप्रसिद्धपद
र्थकत्वं क्वन व्यक्तिविपर्यासस्य स्यात् नत्वेतन्मात्रं यमन्नार्थी दिश्यदानोऽप्रसिद्धभावात् स एव वरणेन प्रकारांतरेण वा अध्वर्युत्वेन कर्तुः स्वामि शिष्यपरिकल्पितास एवाध्वर्युरिति
उक्ते मात्विक्त्वं प्रसिद्धावयवार्थसंख्याक्रमे सर्वे यजनविशेषनिमित्तं इति विवेकः॥ ०॥ नियमस्तु दक्षिणा निःश्रुतिसंयोगात्॥ प्रमदश्चेत्फलं केन इति अनियमे प्राप्ते अवि
श्याव क्षिणां ददातीत्यन्त्काग्नीध्रे ददाति ब्रह्मणे ददातीत्यादिना ब्रह्मादीनां षोडशानां कीर्त्तनात् तेषामृत्विक्त्वं॥ ०॥ स्वामिसप्तदशाः कर्म्मसामान्यात्॥ अथ सप्तदशाः का कि
सदस्याः उत यजमान इति संशयः तत्र कर्म्मकरत्वात् सदस्यानवासोमाश्रीनिमंत्र्यौ नरणाग्नानावानवब्रह्मणपवेदं वरणेन तथ ब्रह्मणो वृणीत इति वरणो विहितेना

व वी २

गा० दू० ६४

64

२४८

पुनर्विधानं शब्दमन्त्रवादेत्वानर्थक्यमधर्मो द्विषि पितथाप्रसंगः नचसदस्यस्सरणव्यतिरिक्तेणब्रह्मणवरणं नास्तिब्रह्माणेव्हणा नइति किं हियसनस्य विशिष्टवक्तृत्वसाध
नाधिकरणे लाघ्यकृतोदाहृतं तस्मात्सदस्य ॥ समन्वदशति प्रानिवृत्तमेव । सदस्यकरणमदृष्टार्थं नित्रकश्चिदपि पदार्थे स्तेन कर्त्तव्यः येन यजमानाद्वन्य द्विजनुयाद्
तस्मात्क्वा मस्त सदस्यः ॥ ॥ तेषु सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादव्ययवश्चकालत्वाः ॥ नानाकर्मसु सिद्धेषु पांप्रतंसंप्रचार्यते । किमव्यवस्थितं तेषां कार्यं वाव्यवस्थितं । तत्र प्रकरण
विशेषात् स्यामर्थ्याद्व्ययवहीनशक्यं मन्त्रसर्वमव्यवस्थाया कुर्यात् ड्डिर्बला हि लिंगप्रकरणात्संमसख्या । ननु हि रोधेन नियमं कर्तुमलं तत्ता सर्वमवार्थाः ॥ स्थिते
तावदपर्यवसितां अभिप्रवितानेषु नारम्भवादे नयदादवनायेष्कृतीत्याद्दिनाहोमार्थतया विहिता इति किं प्राकृतार्थाः अत वैकल्पामामनीयामनहोमादीनां साधा
रणाइति प्रतीतादिवत् प्राकृतार्थत्वं मन्यमानस्य पूर्वं ग्रहयन्त्र सर्वार्थाः इत्यनुवर्त्तते तदनुवृत्त्यर्थं वा तत्र सूत्रकरणं च कालत्वाच्च स्वतंत्राम्नानादप्रकरणा
धीतत्वादित्यर्थः ॥ नवात्र द्विरुक्तिदोषः प्रकृतिसमकालमेवविकृतावुपदिष्टत्वाद्धोमव्ययतत्त्वयागमात्रेवोदिते प्रकृतितत्वं वैतं गृह्णातीत्यतदतिदेशप्राप्तिस्थि
मातं प्रतीक्षितव्यं तत्रपर्णमयीत्यादावुपदिष्टेष्वपि वैकृतेषु पिर्डमपुसमानमेवाग्निविधानं स्थिताड्डुरं लिंगप्रमाणस्यां हि न सर्वेषां मस्रविहितं कर्तव्यं त्यसियेन म
माध्यौ विरोधः स्यान्नु किंच नियमे न तत्र किंके नेत्यपि व्यवस्थापेक्षा तोद्धकुर्वतीसमास्यात्तद्गुणाच्चान्नवा षितयात्तस्मादथासमारभ्यं नियमः ॥ होत्रं होता आश्व

कु-१व१

र्यं वमध्वर्युर्नीत तथा किमेष एवोत्सर्गः सर्वं होत्रं स्तोत्रमाध्वर्यवमाध्वर्युणेति न क्वचिदपोद्यते यत्र तु त्वक्षवचनं यथा मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुचाहेति यत्र
वा विशेषसमाख्या यथा पोत्रीयं नेष्ट्रीयं याजमानमिति तत्र विशेषवचनाद्वचनबलाद्वा सामान्यसमाख्यापोद्यते तदिदमुक्तं तच्चोपदेशसमाख्याने न निर्देशादिति
तदिदं समाख्याविनियोगस्यैवातिप्रसंगनिवारणेन शेषीभूतत्वं तत्सूत्रेणाधिकरणान्तरं संप्रत्यवतस्थे वलिंगं पश्चादुच्यते प्रातरनुवाके होतृदर्शनादिकं॥ ॥प्रैषा
नुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात्॥ उपदेशादुत्सिद्धेः समाख्या बाधेत तद्विशेषचिन्ता मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुचाहेति किं प्रैषमात्रे अनुवाके होतृदर्शनाद्वचनमात्रे वा
णोपदेशे न होत्रादिसमाख्याबाधः अथवा या निप्रैषाणामनुवचनानि होता यक्षदग्निमित्यादीनि तेषु चेति संशयः प्रैषानुवचनोद्देशात्स्याहितमविवक्षितं॥ वि मैत्रा १४
धीयते प्रशास्त्रा तः प्रथमस्य संशये योः प्रयोः नैवं समाप्तयोरेव मैत्रावरुणचोदना॥ अज्ञातकर्तृकत्वेनयुक्तः प्रायो ह्यज्ञातकर्तृता॥ प्रैषाणामध्वर्युरनुवचनानां होता
निर्ज्ञातस्त्वनपेक्षितं कर्तृविधानं यानि तु प्रैषाणामनुवचनानि तेषु प्रैषाणामेवाध्वर्योरनुवचनांशेन होतुः प्राप्तेः एकमेव वचनमानाकर्तृत्वमावेशयन्सेनवा ध्रौवु नग
रोरध्वर्योश्च प्रत्युक्तानामज्ञातकर्तृकाणां मैत्रावरुणः विधानमपेक्षितार्थं भवति तदधिकारे चेदं वचनमिति तत्रैव मैत्रावरुणविधिः॥ ॥चमसांश्चमसाध्वर्य
वः समाख्यानात्॥ चमसेषु संशयः किं तेषु चमसाध्वर्यवो जुहुयुरुताध्वर्युरिति तत्राध्वर्यवसमाख्यां सामान्याद्भूतां बाधित्वा विशेषसमाख्यया चमसाध्वर्यव एव चम

श्रापत्र सैद्धुंङ्क्ष्वु:नैवं सर्माध्य निरपेक्षो हि विशेषश्च स्त्रेवाधकत्वं समाध्वर्युसंज्ञेयमध्वर्युप्राप्त्यपेक्षिणी। समस्ते ध्वर्युवज्ञावाध्वसमाध्वर्यवोयतश्चातन:समाध्वर्यु

६५ पेक्षया न तत्स्वद्वाधनवर्त्ततेतद्द्वाधेक्षितं समाध्वर्युसंज्ञैव समनख्यानं। अतो ध्वर्युर्ज्जुहुयान्तस्य यज्ञदोमादिथ्याद्त्त्वनवे नाम्नात्मसत्वांते जुहुयुः॥ ॥वेदोप

देशात्पूर्ववत्वद्वेदात्यत्वेयथोपदेशं स्फ:॥ ॥ॐ ज्ञात्र समाम्नातश्च ज्योतिवाजपेयश्चाध्वर्यवेद्याश्च विद्योति सोमापि विकारो तत्र किंप्रधानवेदसमाख्यातस्य ज्ञात

65 ध्वर्युश्चेतरयेतर्श्व श्चैव सर्वपदार्थानति दिष्टान्कुर्यादुत प्रकृतिवन्ना नाकर्त्तार इति तत्र प्रधानविधिषे यद्वा अंगानां तत्समाख्यालाभात् तत्पर्यायोपदेश्यत्वं पवे

नानिदेशाद्याक्ना। यद्वा समाख्यातप्रज्ञाताध्वर्युश्चैव पवकर्त्ता सर्वं कुर्यात् प्रकृतो तु प्रसज्ञवव नैरवनानाम्नाम्निविधानात्समत्वा मपि प्रधानद्वारेणाध्वर्यव समा

२५० ख्यायां नानैव कर्त्तार: स्यात् तुवोदकदोर्वल्यात् द्वाधेनसमाख्यो प्राप्तएवक र्त्तोख्याता। अत्रोच्यते नवेदेवं वोदकोयद्विवल्कश्च सत्तुप्रथमत्वा विद्याद्यासमाख्यांवाधते ६५

वलाबलाज्ञानां हि समाख्यानं प्रयोगनवनाम्नां। चोदकात्यपेक्षप्रयोगविधिसंग्रहः प्राकृतानामंगानां वैकृतप्रयोगविधिसंस्पर्शान्तरकालं तत्समाख्यासवे

न संस्पर्शश्चोदकेन प्रापितानां ख्यातेन च नेप्राथमाण्या। स कर्त्तृकार्यपदार्थं तत्र इति कर्त्रपेक्षायां वा दपेक्षाणि वं ध्रुक्षतिकल्पना समाख्यानात् कर्त्रंतर मत्संकाल

यितुं नवा ज्ञशरमयं वहिरिति वन्द्राप्रवाधः। कल्प्यावाधा। समाख्यादिनियोगख्याक ल्पनायाश्चापेक्षा धीमायां यंदला वेद्दयाद पिपाठनिमित्ताध्वर्यवदिस

मारब्धानविधिर्निमित्तान्नभवोज्ञाते पदार्थानांपाठस्तेनतन्निमित्तमारब्धोपांविद्यमानापिंडर्वस्तार्थ्यौनादोतेननानेवकर्त्तोरःप्रकृतावितिः॥ ॥५॥ ॥इतिशास्त्रदी
पिकायांतृतीयस्याध्यायस्यसप्तमःपादः॥ ॥७॥ ॥स्वामिकर्म्मपरिक्रयश्चकर्म्मणस्तदर्थत्वात्॥ आत्मिषपरिक्रयोज्योतिष्टोमेद्वादशशतानिदानमाध्वर्य्यवेसमाम्नातमोह्न
त्वेवदर्शपूर्णमासयोस्त्वाहार्येदानमाध्वर्य्यवेशीकिमध्वर्य्वादीनांकर्तृत्वसिद्ध्यर्थंयजमानेनेतिसंशयाच्यो ममाच्छौनौ ध्वर्य्वादीनांयथावाध्वर्युःघृदद्योणतरा म२
त्परिक्रीणीतेतत्पुरुषार्थंयजमानश्चकुर्य्यादितिप्राप्तेनिधीयते॥ स्वामिकर्तृकत्वेसर्वत्रप्राप्तेपरिक्रयवचनात्परिक्रयाकर्तृत्वमाश्रितंनहिसमारब्धामात्रात्
मात्यात्कर्तृत्वंप्रधानवाक्यप्रधरमावगतंतेशक्यतेवाधितुंनहियःकामयेतवीरामआजायेतेतिसवचनहोतारंवृणीयादित्यादिष्वध्वर्य्वाद्ययणामतःपरिक्र
यात्प्राग्ध्वर्य्वादेरक्तावातत्तत्कर्तृकतापरिक्रयस्ययजमानपतकर्त्तेतस्याद्वात्मनिषपरिक्रयविरोधात्कर्तृत्वेतरात्प्राणत्वंत्यनारैतत्सर्वंतिनियममात्रंसमाख्या
याक्रियतइतिनपरिक्रयेध्वर्य्वादिसमाख्ययास्यातिकिंवसत्यपिवाक्यैनेतरस्यवेशो॥वश्यंयजमानेनकिंचित्कर्तव्यंतन्नियमएवायंपरिक्रयविधिःलाघवाद्ध्वर्य्वा
देस्तत्पंताप्राप्तएवविधेयःतस्माद्यजमानंदानेयत्तुवचनमस्त्रियपतामिष्टकामुपदध्यान्मिजीवराजौदध्यादित्यादितत्रविजामध्याप्तपिवचनमध्यस्यानिमा
रास्वावरत्रयत्रतुयजमानस्यैव॥ ॥संस्कारास्तुपुरुषसामर्थ्येयथावेदंकर्मवद्व्यवतिष्ठेरन्॥ ॥पुरुषसंस्काराःकेशश्मश्रुवपनादयश्चकिमाध्वर्य्यवास्तथा

प्र०५२ जमानाएवेति समाख्यातादाध्वर्यवत्वे प्राप्ते ब्रूमः। संस्काराः संस्क्रियमाणस्य कार्ययोग्यतामाधातुं क्रियन्ते न च कश्चिद्। योऽप्यतो यजमानार्थे कर्त्रीरं परिक्रीणीमहे य एव
६६ योग्यश्चासावेतस्य कार्यस्य प्रतिपुरुषं भावेन परिक्रीणीते तेन गुणतयैव परिक्रीतानां कर्तॄणां प्राप्तेर्यथा प्राप्तानामेव समाख्यया व्यवस्थानाद्याज्ञेव त्कर्मणां गुणा
वस्थैवेत्सु समाख्ययानियमश्च संस्काराः क्रयाद्यजमानात्र वचनादृत्विजामपि भवन्ति हिरण्यमालिनर्त्विजः प्रचरन्तीति वच॥ ॥तत्र अफलसिद्धिश्चाल्लोकवत्॥ अत्र हि होति
ग्रीआ होत्र पञ्चकायमोघणकर्मस्य हस्तनास्त्रातीत्यादितदाध्वर्यवत्वप्रत्यया यजमानमिति समाख्यानादाध्वर्यवं दुःखात्मकत्वेन च कर्तृप्रतिकूलत्वात्। सोऽसंस्कारः इति मध्यते
66 दुःखात्मकत्वाद्दृष्टाद्दुःखफलं कार्यविरोधि न मधर्मेत्वापयितुं योग्यतामिति क्रतुफलप्रतिबंधकपापक्षपणेनैवाप्येवं क्रत्वर्थत्वं लिंगप्रकरणाभ्यामवगम्यते
यजमानेन फलेनोत्पन्नत्वं अतो यावत्फलं संस्कारवाद्याजमानत्वं एव नोर्हत्विजामपि भ्रात्र यथर्त्विजश्रुपवसन्तीति॥ ॥गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था स्याद्यद्यपि ६६
२५१ संस्कारा एवं वचनादृत्विजो जातिहिरण्यमालित्वादयस्तत्किं समाख्योक्तरूपेण कार्याः उत विशेषिति रिति प्राप्ते ब्रूमः। यत्र पुरुषस्य गुणत्वात्सर्वत्र केन विशेषेण न तत्रा
वेकः कुर्यादित्यपेक्षितो नियमः समाख्यया क्रियते संस्काराणां तु यावत्संस्कार्यमात्रपेक्षामात्रं तद्विरुद्धं न पेक्षितं तत्र नियमं न शक्नोति समाख्या कर्तुमिति
सर्वविषयता॥ ॥तथा कामोऽर्थसंयोगात्॥ ॥ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि कामयेत स्वर्गकाः पर्युर्ध्वं याज्या ब्रावेः सदोमित्युयादिति मकिमाध्व

त्रि८२ तमारव्यप्रातेन्य कुर्वीति

व२

र्षेवायदिकामयेताध्वर्युरितितत्रयाजमानश्चयदिकामयेतयजमानइतितत्रमितुयादित्यध्वर्योर्वेयनान्नत्सामानाधिकरण्यपाद्वाध्वर्युर्वेवपवस्त्रनेष्वर्योऽम
मान्ध्ययाधिकृतत्वात्स्वपव[illegible]कामयतिताभिहिंस्यत्रइतिमष्टोवेदंकत्वंनेवंमित्रुयादितिलिङ्गरस्मोपदेकृत्याध्वर्युत्थापार:परार्थेऽश्रूयतेनयाकृत्याविरोधाद्भवा
कयाष्यंतत्रसामानाधिकरण्यंकामयतेर्वाध्यतेकिंवाथोगुणोनित्यनयाविहितःनालिङ्गः।पर्यंतइत्यादिमक्रवचेर्थवाद्यजमानष्यकर्त्रेष्य:तद्यदिकाम्यो
पियुणाकृष्टेववेद्यतेतमतःसतेननित्यष्यावाधमउमध्यतेअर्थद्वयर्थेमकुठाणोनात्मार्थगुणष्यावाधंयजमानेनानुमन्येतमहितष्याध्वर्युष्वेनकाम्यगुण।ज्ञाने
नात्मसंज्ञानंनित्यविषयंनिवर्तेतेतस्माद्यदिकामयेतयजमानइतिमंवंधाद्यजमानंगुणफलंयत्रंतुष्टथगुहेशोयथात्मनेयजमानायवायंकामंकामयेतत
ष्वज्ञायेदितितत्रप्रथग्यजमानयहणाद्धाशङ्काद्वासेतुम्नातेवोध्यतेवचनष्यवातिस्तारामावान्मष्टोवफलं॥ ॥मंत्राच्चाकर्मकरणस्वद्वइदाकरणभूताःप्र
त्यागाशिषामंत्राउदाहरणंआयुर्दाअग्नेष्यायुर्मेदेहीत्यादयश्चतेकिमध्वर्योगाप्रयोक्तव्याउतयजमानेनेतिममास्थयाध्वर्यवेदेवाग्नेवूमष्ठ।कर्मफलमंत्राःशास्त्रो
नर्थकृतफलव्यक्तव्यर्थश्चमंगायजमानाद्यार्थिकृफलंदक्षिणालाभात्मकंपार्थनीयंनाप्रेयकर्मफलंयजमानगामितयाद्यपसगात्मविषयत्वेप्रार्थतइतिलिङ्गाद्
समाम्ल्यांवाषिवायजमानएवप्रयुंजीत॥ ॥द्यासाप्तेष्ट्रनवूसोप्यासानष्यार्थवाद॥ ॥दर्शपूर्णमासमयोःकेचिन्मंत्राःसामान्यरूपेणाध्वर्यवेदेवनत्वविशेषरूपे

वग्र्या२

णयाजमानकं समभाख्या ताऽवाजस्य प्रभवेनेत्यादयऽते किंयेन केन चित् प्रयोक्तव्याऽउत यजमानेनेवाथाध्वर्युणैवाथवोभाभ्यामपीति संशयः तत्र मंत्रैकवा
देकेनैव सिद्धेऽकश्चिद्धियाद्विशेषसमाख्यैव लीयस्त्वाद्याजमानपदार्थस्य कर्तृत्वमादेशाध्वर्येव वा मंत्रोपितेनैव प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमःऽसत्यपि हि मंत्रै
कत्वे पाठद्वयं प्रयोगद्वयेनैवार्थे गृहीतं कर्त्तारमापादयति नच मंत्रस्वरूपमेव प्रकरणे नाम्नातं पाठविशिष्टं एवतादृशस्य च प्रकरणे विपरिहते अपेक्षितस्य मंत्रा
णां प्रकाशनोपायऽनन्यप्रकाशितार्थमतिदधति तत्र पाठस्य विपरिहते तदतिक्रमकारिणी स्यात् प्रयोगकाले मंत्राणां पाठमपि द्विरथ्यथा स्मृतिस्थैर्यस्यार्थे
प्रकाशनमंत्रवानैकान्तेनोच्चारणं सिद्धो व्यञ्जनायत्र पाठद्वयं तत्र समाख्याद्वयेन कर्त्तृद्वयं प्राप्नुवन्निर्विघयत्वेनाविरोधाच्च समुच्चीयते ॥ ॥ ज्ञातेयवा यवनन्नस्य वि
ध्याविहितोऽभिवाजपेयेक्रतौ यजमानेनावयनीतिक्रतं तत्र किं ज्ञाथाज्ञस्य वाव यितव्योहृतज्ञा एववाथवाज्ञापदेति यजमानमंत्रप्रसंगात् चिंत्यते नैवत्र अविशेषा
डुभो यद्वाध्वर्यमेवदेहुवऽाञ्ज ज्ञस्यवाच्यतेनैवं नस्य ज्ञोविद्येते क्रतौ अधिकारो हि विदुषां नाध्येषामिति निश्चयः श्रूही तिस्मरणात् ज्ञस्य मंत्र विद्येति वावनं ॥ ॥
याजमानेसमाख्यानात् कर्मणि याजमानं च पुरोडाशपूर्णमासयोर्वत्सपावृड्डास्रुवामधिश्रयणीब्रीहीनवहंतात्यादिविंशत्येकं कर्मणि मामाख्याद्रूपेणाध्वर्यवे
विहितानि तु न तस्य याजमानेवकर्तव्योपावृद्धत्स्रुवाधिश्रयतीत्याद्युक्तान्यपतानि वेदाद्दृष्टस्य दृष्टानिदर्शनाज्ञायुक्तानि दर्शपूर्णमासयोर्यानि संपाद्य यजनेन

ध्याप०शत ६७ श्रीः 67 ५२

६७

तिकृत्वं तेदेषांद्याम्नातं मंत्रवडलयकर्तृकत्वं नमं नवैर्पकृन नकृता नामित रेणाकर्तृमशक्य त्वाद्तन ॥ ८ ॥ कः कुर्यादिति चित्तेकः ॥ ८ ॥ कुर्योदिति विशेषसमाख्यैना
धजमानइति धर्मश्रामडच्यते । कर्मापियत्र वाहो तेनवेषांकर्त्रपेक्षिता । आध्वर्यवेचवोद्यं ते कर्माणिपाध्वर्युर्वाच्यतः । याजमाने तु हंहता मंपादन मात्रं विहितानां नि
ष्पत्तकर्तृकाणां विधीयते हयोर्द्धयोर्मिथः प्रत्यासंपादनमित्यर्थः ॥ ८ ॥ नतुकर्मणां विधिः नवायेन क्रियमाणानां मध्येन द्वंद्व संपादनं शक्यं ॥ मतुद्वंद्वा निष्पाद्य
यजेतेति क्त्वाप्रत्ययेनात्मनेपदसमानकर्तृकत्वाद्वंद्वता संपादनं च वमानेद्ववयाजमानं तद्वलाद्रकर्मणां चिप्रधानकर्तृत्वाच्छ्रावणप्रयोजकत्वे नापि कर्तृत्व संलया
त ५ रश्च तोध्वर्युणैव क्रियमाणानां द्वंद्वतां यजमानो ध[redacted]र्युस्मारयिष्यतीत्यदोषः ॥ ॥ विप्रतिषे
धेकरणं समवायविशेषादितरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यात् ॥ ज्योतिष्टोमेश्रुमिषामाये परिशेयायुगपदध्वर्युरितितेचेकोहोताध्वर्युर्वाकुमशाकः ॥ ८ ॥ किंहोतानूयादुतो
ध्वर्युरेवमितिसंशयनियमोथवा होतुः प्रातोध्वर्युर्विधि[redacted]णाहोताध्वर्युक्तोपरिष्याणकरणं क्रियमाणाहवादिनोपरिवीरसियुवासुवासातिमंत्रोवोदकपरंपर
याकुंडपायिनामनेयत्संघ्रामोनवर्थिकससमासः समाम्नातोयोहोतामाध्वर्युरितितच्चेकोहोतानोत्तोध्वर्युकुमशाकः ॥ ८ ॥ किंहोतानूयादुताध्वर्युरेवमितिसंशयोनि
यमोथवाहोतृत्वेनतोध्वर्युविधानादपरित्यक्तध्वधर्माहोताध्वर्युधर्मैः संबंधमर्हतिपरिशिष्टधर्माविरोधेनस्वपधर्मैरिति क्रियमाणात्वात्वविधनमेवद्देयं

भा०सू० एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ प्रत्यक्षवचनादप्राप्तिर्होतुराध्वर्यवेषु हि। होत्रेषु चोदकाद्वा कथं वोदकाद्बलवत्तरं। यो होता सोऽध्वर्युरिति प्रत्यक्षं वाक्यं तिष्ठन्नोहेतो जघन्याध्वर्युलिङ्गि
६८ नेषु कार्येषु प्रत्यक्षेण वाक्येन विधीयते। होत्रेष्वनुवादकतः प्राप्तिरिति वाक्यबलादाध्वर्यवमेव च देशपरिक्षो पशुं नियुञ्जीतेति नियोजनमात्रे परिधिर्वचनेन विधी
श्री॥ यते न यूपधर्म्मोक्षिति निवे पश्यं यस्मान्मन्त्रेषु होत्रादयो मंत्रा इति तद्दशावाचनं होत्रादिषु चोदकतः प्राप्तिरित्यादि तत्र होत्रेण होतृचोदकाद्यस्मन्वा यदिति नाद्य
विरोधः। मत्रं हि स्रुक्कुं ज्यापायिना मयमंत्रवक्ष्यतीति हि मन्त्रे वोपायिचोदनादिति। किं चैवं यो होता सोऽध्वर्युरिति वचनेन किं विधीयते होतादियोऽध्वर्युकार्ये विधीयते हो
आप्राध्वर्यवं चैकः कर्त्रोदित्येतावद्विधीयते तत्र होत्रयोरपि प्रत्यक्षवचनचोदिष्टेन तुल्यबलत्वादाध्वर्यवधर्मबलीयस्त्वं न स्यादित्यधिकरणविरोधः प्रत्यक्षविधा ६८
नाविष्टमिति च निर्वंधं न ग्रंथतो विरुध्यतत्त्वाप्रांतावत्॥ ॥प्रेषणञ्च पराधिकारात्॥ ॥ब्राह्मणी राजादयस्तु अग्नीदग्नीविरहत्वादयः प्रेषाप्रोक्षणासादनाधि वि
२५३ रहणादयश्च प्रैषार्थाः किमध्वर्युणैकेन कर्तव्या उताध्वर्युप्रेषितृब्राह्मणैर्याथौ नो कर्त्तेति संशये समाख्यानाद्ध्वर्यत्वेनाध्वर्युः प्राप्तकालत्वात्पांचलोऽन्ते विष्टितिन प्रैषप्र
68 माख्याबलादिति प्राप्ते ब्रूमः॥ मध्यमपुरुषश्रुत्याग्नीदिति यसंबोधनश्रुत्यैतनांतरविषयत्वाद्दते तु उपपन्नेषाप्नकालतापिपुरुषांतरैः प्रतिबन्धकत्वात्तद्वरं चैषप्रैषय
वायं प्रेषसमाख्यानान्नावात्मनि न संभवतीति लिंगेन समाख्याबाधविधिद्वायाः प्रेषिताध्वर्युप्रैषार्थकर्तृ॥ ॥अध्वर्युस्तु दर्शनात्॥ ॥प्रेषितुस्त्वप्रैषार्थक

नो३ फुटा चा०

त्रैलिस्थितं मा किमध्वर्युः स्वे पार्थकत्वीग्रीवच्चये पिता उत विपरीतमिति संशये योनाम प्रधानत्वाद्याश्रयस्त्वाद्वचनत्रात्राध्वर्युर्वाघोयुक्तः स्वे पचेकत्वाद्वाध्वर्युर्वा धिव
ग्रीवकर्त्री सर्ववेद्यिलिश्रमउद्यतेऽध्वर्युरेव स्वे पिमाद्यात्र एवं हि तेने वश्याज कर्त्रेन स्वे पार्थी अपि कृता नवं नीतिनकाधिरसमाप्याथावाधिता द्याद्य इतरथा तु स्वे चे
त्यंतं वाधिताद्याद्रा नयावाधसंस्तवे तत्फलं अतो अध्वर्युः स्वे पमयात्वे पार्थाविकुर्यादिति॥ ॥आर्त्विज्यं कृफलं करणेऽध्वर्यवेश॥ ॥अकरणभूतात्मगाशिषो मंत्रा
लिंगाद्याजमानात्फलं ये तु करणमत्रा मममायेवर्ची हि वेच स्थित्यादयश्च तेषामात्मगाशिषो विक्रियाकर्त्रीध्वर्यु नैव कर्त्रे द्यानहायथे नोद्यमानाध्वर्यो क्रियांश्च कारयंति ८७
नवमंत्रवशो भग्धानफलं ता। यो क्रिया यामध्वर्युर्वाघोयुक्तः तेन मंत्रस्थाख्यावर्द्धध्वयेव पवतङ्गं तं वर्वः प्रस्तति स्त्रक्त्वाकागता युराद्विवरफलमिमि लिष्टिते किं तत्फलमध्वर्यो
कृतयजमानस्योतिममेति लिंगादध्वर्यो रितिप्राप्ते प्रधानवाक्यगतात्मनेपदश्रुत्या मंगं प्रधानत्वावन्नाविषयांगफलानामपि यजमानगामित्वमुक्तमिति तद्विरुद्धलिं
गेन द्विगामित्वं वोधयितुमलं अतो ममेति यजमानस्यैव्यतिरिरिक्तजनितापष्टि ममयो यजमानस्याप्यर्वर्चेथितुं इति यजमान एवोपचारान्ममेति निर्दिश्यते अतस्त
स्यैव फलं॥ ॥कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात्॥ यत्तु मामासंतानमित्य संतापनादिकं फलं कर्मोपकारिकं तद्यजमानस्यात्मीयकर्मोपि
यातार्थेऽमूत्विग्गामित्वेनैव दृष्टमिति आत्मनेपदादुपपत्राद्विगामीत्युक्तं॥ ॥व्यपदेशाच्च॥ ॥यत्र व्यपदेशो न ववित्तं नौ मध्ये तितत्रापि द्विवचनस्यात्यंतमताः

शा० सू० व्या पपत्रे अविगामित्वं ॥ ॥इष्य संस्कारा प्रकरणा विशेषा अर्वक कर्मणां वर्हिर्धर्माणां संग प्रधानार्थत्वं पूर्वे उक्तं उत्तरं विवक्षयापाद्यते अथवा पूर्वपक्ष सूत्रमिदं य
स्मात् प्रकृतावंगप्रधानार्था वर्हिर्धर्मा कार्य द्वारेण विकृतिं गच्छन्ति तेन अपूर्वपत ।। तेन पाद्य कृतकार्य तस्माद्विकृता यूपावटस्तरणबर्हिषि कर्त्तव्या इति प्राप्ते सिद्धान्त सू
६९ त्रं निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानधिकार इति प्रकृतौ यद्बर्हिः तत्कार्यं न तत्प्रयुक्ता वर्हिर्धर्मा कार्यं तत्प्रयुक्ता वर्हिर्धर्मा कार्य द्वारेण विकृतिं गच्छन्ति न संहृतपत ।। तेन अ
69 कृतकार्यं साधनत्वधर्मा विकृतौ कर्त्तव्या न तः न न च यूपावटस्तरणं प्रकृतं वर्हिकार्यं अतो न स्तरणशेषवर्हिविधर्मा ॥ विरोधे वचनाति विशेषादृष्टान्त ४४ से लिङ्गदर्शनं
प्रकृतावपि नातिव सर्वार्थे तेत्प्रुच्यते दर्शपूर्णमासयोर्विधीयन्ते त्वर्थे यद्बर्हिः तदपि धर्मवत्स्यादविशेषादिति प्राप्ते सू० ४४ धर्ममेवतः कृत्स्नं द्यवर्हिषा यथान्न नष्टे स्त
२५४ द्याममादि सद्य स्तरणो विनियोगान्नान्यत्र विनियोगः संस्कृता तिक्लादसंस्कृतादेवपवित्रादि कार्यं ऽपनयत्वेकदेशस्याविद्यमानसंयोगात् ॥ ॥पुरोडाशस्य कल ६
मेङ्वायवस्य पात्रे निदध्याति तिकिं संविहिता इ प्रवरीयपुरोडाश मादयनीयस्याकलं ४ पात्रेवधानस्य ४ इति पुरोडाशान्तर स्युत्पाद्यतस्य कलस्यावधानमिति विचारे २
वेवद्यागाहेस्यावधानेविनियोगासंस्कारस्योत्पादनस्यादेवं मद्यन्यत्र विनियोगः स्याद्यागार्थस्यैव पुरोडाशकलस्य संस्कारोऽयं हितो यानिर्देशात् प्रकृतैकदेशस्यापम
पनयः ४ एवं पयस्यादिष्वपि पयस्यैस्याद्यर्थं वेदमधिकरणं पुरोडाशशकलवदेकदेशकलेशेइष्यवेनाप्रयोजकेन वस्यासिद्धत्वात् ॥ ॥विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥ ४
यज्ञार्थवत्तं वेका स्यात् इध्यः ॥ उपांशुकर्त्तव्यता इति कृतं उपांशुत्वं किमर्थ २
ग्रं० २

त्वं किमंगप्रधानार्थं उत प्रधानार्थमिति संशयात् त्राम्नं चोद्याराणां सन्निधावद्यपां रंगप्रधानयोः तद्विशेषत उपांशुत्वं वा हिरण्यद्धर्मवद्वयोः श्रव्या
ते वर्हिषां धर्मो वाक्यादंगप्रधानयोः उपांशुत्वं तु वाक्येन काम्यानामेव चोद्यते ॥ कामप्रयोजनानि प्रधानान्येव काम्यशब्देनोच्यंत इति ते
षामेवोपांशुत्वं न तु प्रवर्ग्यशब्दसंयुक्तस्याप्यैव स्वर्ग्यावृत्त्यशब्दसंयुक्तानामप्यपामंगप्रधानार्थतिष्ठेत्त तथोपांशुत्वमपि स्यात् विषम उपन्या
सः न हि बहुष्वेकस्य प्रवर्ग्योणा वर्तं पणपूर्वमृत्थेन वर्तंतीति तृतीयासंयोगात्स्वर्ग्यावृत्त्यककरणिकायां भावनायामुपवेशस्य मापो विधीयते तदंतर्गता निवं
गा निस्पृक्तं पडुहेम्यमस्यामंगं लसंते प्रवर्त्तु काम्यात उपांशुकर्तव्या इति कर्तव्या निर्देशात्प्रधानक्रियायामेवोपांशुत्वं विहितं न तत्करणिका
यां फलक्रियायामिति विशेषः ॥ ७ ॥ सन्निधानविशेषादसंभवे तदंगानाम् ॥ ॥ श्येनेनाभूयते हृतिनवनीतमाज्यं भवतीति किं प्रधानार्थमुतां
गार्थमिति संशयः तत्राद्यस्याद्याह्कवंतत्राप्यतदनुवादेन हृतिनवनीतत्वं विधीयते किंतु हृतिनवनीतत्वविशिष्टमाज्यं विहितं प्रकरणा
त्प्रधानार्थो सोमप्रत्याम्नानेनेति प्राप्तउच्यते विविशिष्टविधिगौरवादनुपदेशात्तो ॥ प्रकृतस्याप्याद्यस्यातिदिशत प्राप्तिसंभवात्तदनुवादेन हृ

तिनवनीतस्यंगुणोविधीयतेयदाज्यंतस्तोनवनीतंप्रकृतिर्यच्युतस्तातस्यांगेषुवाद्यप्राश्रिरितितत्रैवदतिनवनीतं।८।नत्वकोलिबालिं
गदर्शनात्॥ ॥स्थितमंगेषुदतिनवनीतमितिकिंसुत्याकालेष्वेवांगेषुध्याद्युतमवेद्यितिसंशयेसामाध्यितोदस्मात्सुत्याकालानां।पशुसाद्वि
70 तंदिमहापश्रूनात्लसतइतिश्येनांगाश्चेनविहितंसुत्याकालंदष्टमग्नीषोमायापनूवंधास्थानयोःपुरोडाशामिन्नाशामनुग्रहंववेनेनपशुश्रूय
त्वावगमात्नदृष्टतिनवतीतमपिश्येनवेचोष्मिकांगत्वात्।सुत्याकालमेवभवितुमर्हतिनेवं।नह्विवाकेननष्टमवोर्थेगम्यामानमनुमानेनवाधितुंयितुंश्चा।
वंप्रयोजनकस्यदेतुर्वेदिपशुमाद्विपश्येतदर्थत्वात्।सुत्याकालतावित्तंहियायज्ञरात्माद्विपंप्तांविशंकाथ्यविदेशकस्यस्यानेकर्त्वंपंतत्व
धानप्रत्यासन्तित्विस्यामवनीयस्थानेकृतंनाविद्वेवंकिंविल्कारणमस्त्री।तिवाक्यशेषात्सवोध्यता॥ ॥मांसंतुसवनीयानांचोदनाविशेषात्॥ ॥
२५५ शाकानामयनेनामसत्रेसंघट्टविंशदाहिकंतत्रैतच्छ्रूयतेवाक्यंसंस्थितेसंस्थितेहविनिषादपतिर्मृगयोयांनिसयात्रमृगात्रहन्नितेषांतरमा
सवनीयाःपुरोडाशाःसवंतीतिकिमिदंतरसंसवेपुरोडाशानामुतसवनीयानामितिसंशयः।तत्रा।नद्युदेशपुरोडाशाःसवनीयेनशक्यते।वि
नव्वे१

त्रेष्ठंतेनसर्वार्थ्यैतरसंनवनीनवत्रासवनीपदंत्ववपुत्पात्तुवादःस्र्ट ष्टिशद्दवद्धलिंगसमवायेनसवनीयासवनीयेषुवर्त्तेत इतिप्राप्तेसिवी
यतेपुरोडाशंसमुद्दिश्यतत्संवोद्यतेयदिततःप्रासर्वेगामित्वमुद्देश्यपद्याविशेषणात्वाउद्दिश्यसवनीयाश्चमांसमात्रं विधीयतेपुरोडाश
पुरोडाशसमुदायेतुलक्षणापुरोडाशायदंततद्धिजघन्यंलक्षणेवडेत्राप्रडेक्तेतोवाद्यंहष्टमात्पुरोडाशानेलक्षुरूपेवनीयपदंमुख्यां
71 नमुख्यार्थेपरित्यज्यडेत्राह्दष्टाववत्क्तौतानोवसनीयष्वलक्षणा। अव्यवायाच्चतेनैवयुक्तातरससंगतितं तद्यपतपुरोडाशाइतितेननसंगतिः
सवनीयपदंखल्वसन्निहितंनतद्धीत्यपदंतरमेतिनहितरसंनवनात विधूर्मेतयासवनीयहविर्विकरोति। उक्तश्चेषोहेतुरत्रसेद्धिनियोगः 77
मानंप्रत्याद्यत्वविरोधेयरमानेपूर्वेक्तयाहेतुवेलमाश्चास्ति विरोधेनायद्धविर्विकरोतिउक्तःशेषोहेतुश्चेत्येवंशेषकथोक्तापरिपूर्णा॥ठ॥इतिपा
र्थसारथिमिश्रविरचितायांशास्त्रदीपिकायांतृतीयस्याध्यायस्याष्टमःपादः॥ठ॥समाप्तश्चाध्यायः॥ठ॥ ॥ठ॥ ॥ठ॥ ॥ठ॥ ॥ठ॥

स्मा

२५६